

впроваджувалися у виховну практику сім'ї, дитсадків, шкіл, технікумів, вузів. Продуктивно вивчали народну педагогіку А. Макаренко, Г. Виноградов, І. Гомон, Н. Малеча, Я. Чепіга та ін.

Пізніше на шляху розвитку народної школи, педагогіки були значні перешкоди, у справі освіти і виховання з'явилися небажані нашарування, допускалися істотні збочення. У роки культу особи і застою, коли домінував адміністративно-командний стиль управління школою, зміст освіти був вихолощений, дуже збіднений, зокрема, з погляду реалізації фундаментального принципу народності виховання.

Дослідження й публікації матеріалів з української етнопедагогіки тоталітарним режимом були взагалі припинені ще у 30-40-х рр. Починаючи з 1984 року, в Радянському Союзі стали уніфікованими шкільні навчальні плани і програми, що призвело до гальмування розвитку національної школи, усунення національно-освітніх традицій із системи виховання.

Науковий інтерес до етнопедагогічної проблематики відновився в кінці 60-х рр. ХХ ст. і був нерозривно пов'язаний з іменем В. Сухомлинського, творчість якого значною мірою базувалась на життєдайних джерелах народної педагогіки. У наш час проблеми української народної педагогіки досліджують Є. Сявавко, П. Ігнатенко, Т. Мацейків, Ю. Руденко, Д. Федоренко та ін.

Найбільш активно в останні десятиліття досліджував українську народну педагогіку **Мирослав Гнатович Стельмахович**. Його перу належить низка відомих праць: "Народна педагогіка", "Народна дидактика", "Українська народна педагогіка", "Українська родинна педагогіка" тощо. М. Стельмахович неодноразово підкреслював, що народна педагогіка наймудріша, найавторитетніша, найідейніша, найпрогресивніша, найбагатша, найгуманніша, найдемократичніша (123, 4).

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Галина Кіт, Галина Тарасенко

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПЕДАГОГІКА

Курс лекцій

Вінниця 2008-

УДК 37 (075)
ББК 74.03я73

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18 – Г – 2214 від 12.12.2007)*

Кіт Г. Г., Тарасенко Г. С. Українська народна педагогіка.
Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: ПП “Едельвейс і К”, 2008. – 302 с.

- Рецензенти:** **Ю. Д. Руденко**, доктор педагогічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України
- Н. В. Лисенко**, доктор педагогічних наук, професор, директор НМЦ українського народознавства та етнопедагогіки АПН України
- Я. П. Кодлюк**, доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки і методики початкового навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Курс лекцій допоможе майбутнім педагогам глибше ознайомитись із українською народною педагогічною культурою, досягнути сутність української народної педагогіки, її провідні завдання, принципи, історичні традиції та тенденції розвитку, зміст, методи й форми роботи. Дасть змогу краще підготуватись до семінарських занять, опрацювати рекомендовану літературу, зорганізувати самостійну роботу. Націлить на науково обґрунтоване розв'язання навчально-виховних завдань сучасної школи засобами української народної педагогіки.

Курс лекцій передбачений для студентів бакалаврату та магістратури педагогічних закладів освіти, викладачів.

ISBN

© Г. Г. Кіт, Г. С. Тарасенко, 2008

в період застою часто недооцінювалися, а нерідко повністю нехтувалися, найбільшою мірою відповідають природі пізнання суспільного досвіду, духовно-регіональним і національно-психологічним особливостям дітей.

Засвоєння дітьми й молоддю національних традицій, фундаментальної системи знань з рідної мови, фольклору та етнографії запобігає історичній непам'яті, бездуховності, моральному збоченню, залучає через рідну культуру до світової загальнолюдської культури.

Взірцем для нас повинен стати приклад тих країн і народів, де дбайливо бережуть старовину, власну національну культуру. Тому й помисли своїх народів, дітей, молоді спрямовують на шанобливе ставлення до предків, звичаїв і традицій, до того вічного, що має могутнє виховне значення. Тому й не знають варварських руйнувань природи, історичних та культурних пам'яток, храмів, церков, монастирів, національних святинь, відречень від національних символів, рідної мови.

Станом на сьогоднішній день етнопедагогіка викристалізувалась як окрема галузь педагогічних знань, яка має своє обличчя, свою історію. Українська етнопедагогіка досліджує виховний досвід українців, з'ясовує можливості й шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей українського народу, аналізує педагогічне значення тих чи інших явищ життя українського суспільства, з'ясовує їх відповідність сучасним навчально-виховним завданням.

Український народ протягом тисячоліть виробив і зберіг багатющі скарби педагогічної виховної мудрості. Однак на різних етапах історичного розвитку положення народної педагогіки мали неоднаковий вплив на суспільне життя. Так після встановлення Радянської влади на Україні зміцнювався зв'язок народної і наукової педагогіки. У школах численних регіонів використовувалися джерела етнопедагогіки, які не всихали ніколи. У 20-х – на початку 30-х років ідеї української етнопедагогіки активно досліджувалися і

потреба усунення штучно продукованих у період суспільних деформацій і національного нігілізму суперечностей між досягненнями багатовікового морально-педагогічного досвіду народу й недостатнім його використанням у науковій теорії та практиці сімейно-шкільного виховання. Найдужче ці суперечності виявилися у тому, що фактично були приречені на забуття прогресивні народно-побутові традиції і національні звичаї духовно-морального, гуманного, трудового, культурно-естетичного характеру. Внаслідок цього педагогічна наука, зміст освіти великою мірою стали абстрактними, вихолощеними й заформалізованими. Відірваність школи, виховання від культурно-історичних традицій породжувала відчуженість підростаючих поколінь від народної культури, моралі, духовності. Такі “білі плями”, прогалини в свідомості людей – одна з головних причин поширення так званої “масової культури”, обивательщини, пияцтва, духовної нищості, конформізму.

Подолання названих, як і багатьох інших негативних явищ, значною мірою пов’язується з народною педагогікою. Використання її – неодмінна умова дальшого розвитку наукової педагогічної теорії й практики.

Реалізація в сімейному і шкільному вихованні ідей народознавства, принципів і засобів народної педагогіки є тим шляхом, який здатний вивести нашу школу із, здавалося б, зачарованого кола формалізованого навчання, бюрократичної заорганізованості навчально-виховного процесу. Застосування під час вивчення основ наук, позакласної й позашкільної роботи науково обґрунтованої системи знань про історію, культуру, мистецтво рідного народу, пізнання і практичне, творче продовження учнями в сім’ї та школі народних традицій, звичаїв і обрядів, реалізація принципів, засобів і методів народної педагогіки значною мірою звільняє багатогранний процес виховання від штучності й надуманості, від малоефективних, а то й шкідливих “виховних заходів”. Такі фундаментальні напрями роботи школи, які

Зміст

Передмова	5
1. Народна педагогіка – основа національної школи, наукової педагогіки	8
• Роль народної педагогіки у розбудові національної школи	9
• Сутність понять “народна педагогіка”, “етнопедагогіка”	19
• Методологічні засади української етнопедагогіки.....	22
• Складові української народної педагогіки	28
• Етапи розвитку української етнопедагогіки	34
2. Народна дидактика	48
• Поняття народної дидактики	49
• Головна мета та зміст народної дидактики.....	53
• Народно-педагогічні принципи навчання.....	69
• Народні методи й форми навчання.....	77
• Народна дидактика про письменство, книгу, школу, вчителя	83
• Використання народної дидактики в сучасній школі	88
3. Народна виховна практика	92
• Народна педагогіка про основні чинники формування особистості	93
• Народ про виховання	99
• Мета, завдання, зміст і принципи виховання.....	103
• Основні засоби, методи і форми виховання.....	112

4. Родинне виховання – серцевина народної педагогіки	132
• Сім'я – основа родини	133
• Діти як суб'єкт виховання	147
• Батько і мати – перші вихователі	158
• Сімейна обрядовість українців, пов'язана з дитиною	171
5. Провідні напрями родинного виховання	188
• Практика морального виховання дітей у сім'ї	189
• Провідні ідеї і традиції трудового виховання	216
• Шляхи й засоби розумового виховання	242
• Піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей	249
• Погляди на красу та залучення дітей до прекрасного	260
Загальний список літератури	288

глибше усвідомити зв'язки з історією своєї місцевості, нерозривну єдність з попередніми поколіннями, їх духовним світом, глибше пізнати свій народ, його традиції, вірування в самого себе, зрозуміти себе як часточку великого народу.

Народні традиції, свята, ігри, декоративно-прикладне мистецтво, пісні, перекази, легенди, обрядова поезія, прислів'я містять неоціненний скарб педагогічної мудрості народу, згусток виховання дітей, який накопичувався протягом віків. Педагогіка, яку створив народ, відзначається своєю демократичністю, що зумовлене багатьма чинниками. Серед них чільне місце посідала традиційна майнова рівноправність дітей в родині, бо кожен мав свою частку спадщини. Крім того, в сім'ях панував дух глибокої взаємоповаги: дитина була свідком шанобливого ставлення з боку батьків до старшого покоління та між собою. Не меншу вагу мав і великий вплив громадської думки та церкви, які стежили за рівноправ'ям і, відповідно, карали порушення норм співжиття.

Використання в сучасному родинно-громадському вихованні історичних традицій та тенденцій розвитку народної педагогіки сприяє розбудові національної школи, утвердженню принципів гуманізму та демократизму у суспільному житті, примноженню добра та щастя на землі.

Отже, настав той час, коли необхідно якнайрішучіше повернутися до народної педагогіки в Україні. Це зумовлено соціальними потребами суспільства у будівництві суверенної української держави й етнізації підростаючих поколінь на основі відроджуваної національної культури народу, вкрай незадовільним використанням досягнень етнопедагогіки в теорії і практиці національної системи виховання в Україні.

Особливо нагальною стала проблема створення й застосування виховної системи, адекватної до потреби українського державотворення й формування високоосвічених, духовно багатих і морально стійких особистостей, достойних громадян демократичної європейської держави. Існує також

засоби народної педагогіки, поєднання їх із новими досягненнями психолого-педагогічної науки є основним змістом новаторського досвіду педагогічних колективів, окремих учителів. Всілякі штучні новації, нашвидку придумані “наукові” ідеї, концепції, методичні системи, прийоми роботи, які не мають коренів у культурно-історичному досвіді, творчих традиціях народу, є фактично підробкою під новаторство в педагогіці. Як одноденні метелики, вони виникали у попередні десятиріччя і через деякий час відходили в минуле, забувалися.

Народна педагогіка забезпечує найтіснішу єдність родинного і шкільного виховання, комплексний вплив на особистість учня. Кожному педагогу необхідно перетворювати народну педагогіку на ту могутню ланку, яка об’єднує зусилля родинного і шкільного виховання. Практично це означає, що все розмаїте життя сім’ї і школи (стосунки між батьками, усіма членами родини, праця і дозвілля дітей, вивчення основ наук на уроках, позакласна і позашкільна робота) має бути пройнята культурно-історичними, духовно-національними традиціями і звичаями, духом народу.

Використання знань і засобів української народної педагогіки в національній школі та родинному вихованні ставить реальний заслін бездуховності, національному нігілізму, історичному безпам’ятству, допоможе усвідомити дітям і підліткам свою громадянську роль спадкоємців народних матеріальних і духовних цінностей, національних традицій, народної сімейно-побутової культури, роль діячів історії рідного народу, поборників дружби людей різних національностей, навчить їх продовжувати справу батьків, дідів, прадідів і українського народу загалом.

Педагогіка народу формує етнічну свідомість, зацікавленість в її відродженні, повагу до національно-культурних традицій народу. Народні підходи у виховній роботі звільняють від абстрактності й надуманості, дозволяють створити природне виховне середовище. Народна педагогіка дає змогу

Передмова

Відродження незалежності України, розбудова держави актуалізує проблеми національного відродження, розвитку національної школи й системи виховання, педагогічної культури. Для поповнення рядів державотворців потрібна така школа, яка б адекватно виховувала юне покоління, вимиваючи з душ школярів і батьків почуття національної меншовартості, а натомість пробуджувала внутрішню силу, національну гідність, гордість за славетні діла наших предків, які прагнули не лише зберегти, але й примножити багатства рідної мови, культури, звичаїв та традицій.

Відхід від народного кореня духовності, рідної мови та культури є однією з причин глибокої кризи економіки, моралі, освіти, яку переживає наша країна. Втрата національного коріння призвела до дефіциту добра, людяності, культури. Першочергове завдання відродження нашої культури й історії, розбудова України як суверенної держави вирішальною мірою залежать від людського фактора, який, у свою чергу, зумовлений станом розвитку національної системи освіти й виховання.

К. Ушинський свого часу зазначав, що загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії (151). У кожного етносу, як переконливо свідчить світовий досвід розвитку педагогічної теорії і практики, історично склалася власна національна система виховання й освіти. Саме їй належить пріоритетна роль в епоху державного і духовного відродження України, саме вона має забезпечити вихід молоді незалежної української держави на світовий рівень. Концептуальне осмислення актуальних проблем національної освіти й виховання переконує в тому, що їхня демократизація, гуманізація і гуманітаризація неможливі без відродження вітчизняних культурно-історичних, освітньо-виховних традицій. Грунтуючись на

міцних підвалинах культури рідного народу минулих епох і сучасності, національна система освіти й виховання відтворює емоційно-естетичний, художньо-творчий, моральний та інтелектуальний потенціал українського народу, створює умови для росту й розвитку природних задатків і талантів кожного громадянина України, формування духовного потенціалу як найвищої цінності нації, держави.

Національною педагогікою для української національної школи є українська народна педагогіка, творена нашим народом упродовж його багатовікової історії. На думку Г. Сковороди, українська народна педагогіка є джерелом формування власного українського “я” на основі пізнання свого народу й себе.

Народна педагогіка не знає прізвиськ та імен своїх авторів, бо творить її народ, мудрість якого всеосяжна. Згадаймо М. Рильського:

***Мудріших немає, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово – це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.***

В. Сухомлинський називав народну педагогіку живим, вічним джерелом педагогічної мудрості, зосередженням духовного життя народу, репрезентантом особливостей національного характеру. Маючи у своєму арсеналі такий могутній феномен, як народна педагогіка, ми можемо бути певні, що вступаємо в освіту ХХІ століття не з порожніми руками. Наше завдання якнайповніше використати цей багатющий скарб для подальшого розвитку як народної педагогіки, так і наукової педагогічної думки. Незаперечною є і необхідність використання народної педагогіки у професійній підготовці вчителя. Освоюючи фундаментальні положення наукової педагогіки, майбутній учитель має змогу збагнути глибинну суть і функціональні можливості педагогіки народної. З іншого боку, аналіз масової виховної практики народу дозволяє йому встановити істинність наукових положень і відкриттів.

властивої тільки їй сфери – формування людини з притаманними їй національними рисами, суспільно-побутовими ознаками. Тому й національний підхід у науковому розв’язанні педагогічних проблем є обов’язковим.

Саме на такий підхід у будівництві національної педагогіки орієнтував корифей педагогічної думки К. Ушинський, коли в своїй відомій праці “Про народність у громадському вихованні” писав: “Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії. У кожного народу своя особлива національна система виховання” (151, 102.).

Національною педагогікою для української національної школи є українська народна педагогіка, творена нашим народом упродовж його багатовікової історії.

У наш революційний період оновлення суспільства значно посилилася увага до коренів, витоків духовності народного життя. Завдяки цьому заповнюються ті пустоти у свідомості значної частини людей, зокрема молоді, які виникли в попередні десятиліття, особливо під час застою. Почалася боротьба з історичним безпам’ятством, національним нігілізмом, манкуртством. Від замулення очищаються джерела історичного буття народу, корені духовності. Навчально-виховний процес поступово збагачується народознавчим матеріалом, перевіреними тисячоліттями здобутками народної педагогіки.

Педагогічний вплив народної педагогіки на формування особистості важко переоцінити. Діти й підлітки сприймають її легко, природно і просто, навіть не відчуваючи, що їх виховують. Очевидно, це дало підставу К. Ушинському сказати, що “виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу” (151, 102).

Тому народна педагогіка здавна привертає увагу багатьох діячів культури. Сьогодні творчо зреалізовані ідеї і

духовно-морального й інтелектуального розвитку, повністю відповідає інтересам батьків та українського народу.

Згадана ідея закладена в запропонованих науковцями й учителями загальнодержавній та регіональних концепціях національної школи України, педагогіці народознавства. Така ідея знайшла широку підтримку серед педагогічної громадськості. За останні роки помітно поживавшав всенародний рух за втілення її на практиці.

Активніше відроджується і вступає в свої права українська школа в Україні – народна, національна, європеїзована, різновидна: гімназія, ліцей, коледж, недільне навчання тощо. Якщо узагальнити все це, то можна твердо сказати про яскраво виражену тенденцію створення школи Українського Ренесансу, здатної стати важливим фактором відродження української нації, етнізації особистості, виховання у молоді почуття національної свідомості й гідності.

В основу української національної школи покладено такі провідні принципи: народність, природовідповідність, гуманність, демократизм, культуротворчість, наступність і спадкоємність поколінь, родинно-шкільну гармонію, європеїзм, підприємливість.

Але для того, щоб українська школа стала справді національною, вона має базуватися на українській педагогіці, на українській національній системі виховання.

Звичайно, немає окремо, скажімо, національної хімії, фізики, математики, біології чи кібернетики. Зате національними є ті науки, що стосуються конкретної країни, її народу, природи, культури, побуту, історії. Наприклад, історія України, українська мова, лінгвістика, народознавство, фольклористика, а отже, й українська школа, українська сім'я, бо є український народ, нація. До того ж педагогіка не тільки наука, а й мистецтво. А мистецтво, як правило, має своє національне вираження (українська пісня, музика, живопис, хореографія, архітектура, фольклор тощо). Крім того, педагогіка як наука й мистецтво стосується особливої,

Особливого значення набуває народна педагогіка в роботі вчителя початкових класів, який закладає фундамент духовності школяра, започатковує залучення дитини до національної культури. **“Добрий початок – половина справи”**, – стверджує народна мудрість. Тому майбутній учитель має глибоко осягнути вершини народно-педагогічної мудрості, що допоможе йому у формуванні високоосвічених, національно свідомих, духовно багатих і морально стійких особистостей, достойних громадян незалежної України як демократичної європейської держави.

Лекція 1.

Народна педагогіка – основа національної школи, наукової педагогіки

- Роль народної педагогіки у розбудові національної школи.
- Сутність понять “народна педагогіка”, “етнопедагогіка”.
- Методологічні засади української етнопедагогіки.
- Складові української народної педагогіки.
- Етапи розвитку української етнопедагогіки.

1. Роль народної педагогіки у розбудові національної школи

У період розбудови самостійної Української держави, національної освіти й виховання головний обов'язок педагогів – відчувати історичну відповідальність за долю кожної дитини, підростаючих поколінь, за те, ким виростуть вихованці: палкими патріотами своєї країни й мужніми громадянами, які боротимуться із соціальним злом, несправедливістю в усіх її проявах, чи бездуховними міщанами із споживацькою психологією.

Відродження автентичної педагогіки на Україні (*автентичний* (з грец. – справжній) – дійсний, вірний; який ґрунтується на першоджерелі) стало насущною потребою нашого часу. Особливого значення набуло наукове обґрунтування розв'язання навчально-виховних завдань засобами української народної педагогіки.

Етнопедагогіка кожного народу є складовою і невід'ємною частиною національної культури. У цивілізованих країнах стан розвитку і практичного застосування засобів народної педагогіки в навчанні та вихованні є одним із найважливіших показників рівня розвитку культури. Відомо, що в цих країнах зміст освіти насамперед відображає культурно-історичні, духовно-національні традиції та звичаї народу, етносу, якому належить школа.

У зв'язку з цим найважливішим завданням у справі розбудови національної школи є оновлення змісту освіти, внесення в нього докорінних змін; щоб успішно це зробити, треба насамперед повернути цілісний науковий зміст таким вихідним поняттям, як “народність школи”, “національна школа”, “національна система виховання” тощо.

Українська національна школа – це навчально-виховний заклад, який своїм змістом і духом підпорядкований самобутній природі української дитини, потребам забезпечення її

Народна виховна практика визначає, що батьки – головні природні вихователі, що найбільший виховний вплив на дітей має створений батьками уклад, спосіб життя родини, всіх її членів.

Усі види й засоби виховання, що реалізуються в сім'ї за принципами народної педагогіки, найтісніше пов'язані з моральним вихованням. Моральне виховання починається не з засвоєння дитиною моральних знань, понять, принципів і правил, а з пробудження і виховання моральних почуттів – доброти, любові до всього живого, поваги до матері, батька, бабусі й дідуся, сумління, правдивості, справедливості. Народна педагогіка вчить, що дитина швидше і більше серцем і душею, ніж розумом, починає засвоювати основи моралі. Стосовно до цього все відбувається природно, просто: якщо з перших місяців і років життя дитини батьки, родичі, всі оточуючі люди ставляться до неї ласкаво і ніжно, задушевно й гуманно, то в дитячому серці зароджуються й розвиваються, міцнішають відповідні моральні почуття.

У ранньому віці (5-8 років) у дітей уже можуть бути значною мірою сформовані моральні почуття, хоч діти можуть ще не розуміти відповідних цим почуттям моральних понять, категорій. Тому саме в ранньому віці необхідно виховувати в кожній дитині основи народної моралі, тобто почуття сумління, правди, гідності, честі, справедливості, бережливості тощо, які є водночас й основами загальнолюдської моралі.

Важливим розділом народної виховної мудрості є **народна педагогічна деонтологія** (з грецької мови – потрібне, необхідне). Це вироблені народом етичні норми про виховні обов'язки батьків перед дітьми. Термін походить від грецьких слів “deontos” та “logos” і перекладається як наука про конче потрібне, тобто це те архіобов'язкове, без чого істинне виховання справжньої людини немислиме. Дана наука обстоює етичну сферу обов'язкового в думках і вчинках кожної людини, вивчає етичні проблеми обов'язку,

Народна педагогіка – найпрогресивніша, адже вона завжди знаходиться на передньому краї боротьби за розум, за світло знань, за перемогу Добра над Злом, Правди над Кривдою, за торжество здорового глузду й справедливості, за суспільний прогрес.

Народна педагогіка – духовно найбагатша, бо на її терені протягом багатьох віків сумлінно працюють мільйони батьків і матерів, дідусів і бабусь, численних нянь з народу, вихователів-кумів й опікунів.

Народна педагогіка – найгуманніша, бо плекає найдорожчий скарб суспільства, цвіт, гордість і майбутнє нації, надію людства – дітей.

Народна педагогіка – найдемократичніша, адже твориться, шліфується й побутує в гущі народу, обслуговує його найперші потреби, виражає й реалізує його виховні ідеали, волю, інтереси, віру, надію й любов.

Народна педагогіка – наймудріша, бо вона озброєна багатючими знаннями, виробленими колективним генієм народу.

Народна педагогіка – найавторитетніша, її істинність підтверджена багатовіковою масовою практикою родинно-громадського виховання, творцем і носієм якого є сама нація.

Народна педагогіка – найідейніша, оскільки вона базується на заповідях народної моралі, націлена на формування справжньої людини.

Використовувати педагогічну мудрість нашого народу можна **двома шляхами**:

- *через безпосереднє застосування засобів (фактичного матеріалу) з народної педагогіки;*
- *на основі проповідування й впровадження ідей етнопедагогіки.*

Вивчення українознавства в школах активізувало процес першого порядку. Останнім часом з'явилося чимало методичних розробок, сценаріїв, варіантних програм та інших

публікацій з народознавства, побудованих переважно на місцевих матеріалах різних регіонів України. Щодо явищ другого порядку, то вони лишилися поза увагою фахівців, або розгляд їх має спорадичний характер. Склалося так, як це вже було, що педагогічна практика випередила її теорію. Можливо, сталося це тому, що в нас і донині немає граничного визначення народної педагогіки **в двох її провідних іпостасях:**

- *практичній (ужитковій, проповідницькій, національній);*
- *репрезентативній (теоретичній, науково осмисленій).*

Звернення до ідей української етнопедагогіки допоможе розв'язувати такі важливі завдання, як:

- відновлення й розвиток автентичної педагогічної думки в теорії та практиці початкового навчання;
- поєднання теоретичної, академічної, шкільної педагогіки з народною;
- відродження традиційної культури виховання етнічних традицій як важливого чинника примноження духовно-морального потенціалу;
- утвердження українського народного духу й патріотизму, особистісної національної гідності;
- підпорядкування навчально-виховних впливів національній вдачі української дитини, неухильному збереженню українства;
- навіювання емоційності й життєвого оптимізму;
- етнічна соціалізація особистості.

інтерес до знань, ґрунтовне засвоєння учнями історії, культури, мистецтва рідного народу, а отже, значно вищу вихованість учнів.

Народна виховна практика має надзвичайно важливе значення для наукової педагогіки, шкільної практики виховання дітей, оскільки є частиною української виховної мудрості. Вона розглядає головні засади сімейного життя й виховання (людяність, моральність, багатогранну духовність); стосунки в родині, авторитет і приклад батьків, їхні обов'язки стосовно дітей; статус окремих членів сім'ї, сутність і особливості їх виховного впливу тощо.

Народна мудрість стверджує, що у вихованні розвиненого внутрішнього світу особистості, справжнього громадянина велику роль відіграють народні традиції, звичаї і обряди, які набувають форми масових звичок і підтримуються силою громадянської думки. Тому включення дітей з раннього віку в реалізацію народних трудових, моральних, мистецьких традицій і звичаїв є одним з могутніх факторів навчання і виховання підростаючих поколінь.

Поширений також термін **“батьківська педагогіка”**, яка є серцевиною народної педагогіки, і, зокрема, народної виховної практики. Батьківська педагогіка – це перевірений століттями досвід виховання дітей в умовах сім'ї, система виховного впливу, яка має національний характер і покликана продовжувати у віках рід, народ, націю.

Батьківська виховна пансофія (так ще по-іншому називають цей важливий розділ народної педагогіки) передбачає народну мудрість соціалізації та етнізації дитини в сім'ї на основі передачі їй матір'ю та батьком духовного й виробничого досвіду, родинно-побутової культури, прищеплення моральної поведінки.

Народна виховна практика стверджує, що сімейне виховання – наймогутніше першоджерело людського духу, високої моральності, невичерпне джерело гуманізму.

- *Від п'ятирічного до дорослої людини – один крок, а від новонародженого до п'ятирічного – величезна відстань.*

Народне дитинознавство озброює студента, молодого педагога знаннями, які мають під собою наукову основу. Так відомий педагог-новатор родинного виховання Б. Нікітін зазначає, що інтелект і мораль дитини, як показують психологічні дослідження в усьому світі, на дві третини формуються в дошкільному віці. Це ще раз підтверджує, наскільки цінними є положення народного дитинознавства. До речі, в сучасній японській системі виховання акцент робиться на тому, що період до трирічного віку є особливо відповідальним у розвитку дитини.

Народна дидактика – галузь народної педагогіки, у якій представлені погляди народу на знання та їх роль у житті людини, на школу як навчальний заклад, на джерела знань (природу, книгу, навколишнє оточення, стосунки між людьми).

Народна дидактика відображає здобутки у галузі розумового та світоглядного розвитку підростаючого покоління, що концентрується у поглядах на принципи, зміст, методи, традиційні форми навчання, стимулювання пізнавальних інтересів, сил і здібностей дитини, умови трансформування знань у якості особистості. Реалізується вона переважно через рідну (материнську) мову (дитячу мову й мову дорослих), загадки, прислів'я і приказки, скоромовки, казки, оповідання, постійне залучення дітей і підлітків до посильної праці, спілкування з природою, дотримання мовленнєвого етикету, дитячі ігри, забави тощо.

Складовими народної педагогіки є народне землеробство, народне хліборобство, народна біологія, народна географія, народна математика тощо, які вивчають за допомогою народної дидактики. У процесі вивчення в школі тих чи інших предметів необхідно поєднувати народні галузі знань з науковими. Це забезпечує значно глибший

2. Сутність понять “народна педагогіка”, “етнопедагогіка”.

юдина з'являється на світ маленькою безпомічною істотою. Хіба можна бути байдужим до її долі? Як навчити її робити перші життєві кроки, як виховати здоровою і розумною, чистою і правдивою, відважною і кмітливою, витривалою і спритною, наполегливою і працьовитою, доброю і щирою? Ці та інші педагогічні проблеми здавна постають перед батьками.

У результаті виховних дій мільйонів людей протягом віків сформувався певний педагогічний досвід, який згодом викристалізувався у велику педагогічну мудрість – народну педагогіку.

Що ж таке народна педагогіка?

Педагогіка в загальному розумінні слова – це наука про виховання, освіту й навчання молодих поколінь.

Народною називають ту педагогіку, яку створив народ.

Народна педагогіка – це галузь педагогічних знань і досвіду народу, система поглядів на навчання і виховання молодих поколінь; це система усталених у даній місцевості методів і засобів виховання, що передаються від покоління до покоління і засвоюються передусім як певні знання, вміння і навички.

Народна педагогіка належить до тих могутніх феноменів, що забезпечують збереження національного характеру, звичок і психології людини. Виховний ідеал, цілі, завдання, зміст, принципи й засоби народної педагогіки знайшли своє відображення і втілення у рідній мові, фольклорі, національних звичаях, традиціях, святах, обрядах, символах і різних видах народного мистецтва, у дитячих народних іграх та іграшках, у живій практиці трудового і сімейного виховання, у народних ремеслах і промислах, родинно-побутовій культурі нашого народу.

Видатний український педагог В. Сухомлинський підкреслював, що народна педагогіка – це втілення духовного життя народу. Дійсно, етнопедагогіка протягом століть увібрала в себе кращі здобутки духовності народу, сутність і особливості національної психології, характеру, самобутнього пізнання дійсності, народного світогляду.

Термін “народна педагогія (педагогіка)” в науковий обіг впровадили К.Ушинський та О. Духнович. У вступному слові до “Народної педагогії” О. Духнович писав, що людину представляють натура, наука і звичай; природну схильність одержує людина від самої природи, що складає її характер, але науки і звичаї дають вправи і настанови, або виховання (29).

Народна педагогіка є багатющою і справді невичерпною скарбницею **навчально-виховних засобів**, до яких належать:

- рідна мова, яку К. Ушинський називав природним вихователем, найбільш народним педагогом, цвітом народного життя;
- родовід та історія;
- народний календар;
- усна народна творчість, фольклор;
- національна символіка і народні символи;
- види народного мистецтва (пісенне, музичне, танцювальне);
- національні традиції, звичаї, обряди, свята;
- народні ігри та іграшки;
- сімейно-побутова культура.

У середині 70-х рр. ХХ ст. у науковому обігу з’явився ще термін – **“етнопедагогіка”**, який запропонував відомий чуваський педагог Г. Волков. За його визначенням, **“народна педагогіка”** – це вироблені й застосовувані в середовищі людей праці знання, засоби й досвід виховання та навчання дітей і підлітків, а **“етнопедагогіка”** – це наука про народну педагогіку. “Народна педагогіка – не наука, але предмет

Українське родинознавство тлумачить родину як втілення духовності й національного духу; типи й форми української сім’ї, її склад, структуру, основні функції; шлюб і сім’ю як виховну організацію, народний ідеал сім’ї, статус окремих членів родини тощо.

Народне дитинознавство концентрує в собі уставлені погляди на дітей, емпіричні знання про умови й рушійні сили їх успішного розвитку, тобто все те, що властиве педології. Цей розділ народної педагогіки об’єднує знання про онтогенез людських якостей на стадії дитинства, про закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, вольових та пізнавальних процесів у дитячому віці від народження й до фізіологічного дозрівання та включення в доросле життя.

Народне дитинознавство розкриває, насамперед, вікові й психологічні особливості дітей (своєрідність сприймання навколишнього світу, специфіку мислення тощо). У народній педагогії глибоко відображений внутрішній світ дітей: цілі вчинків, потреби й інтереси, зміст і особливості духовного та практичного життя.

У полі зору українського дитинознавства – питання дітності української родини, звичаї та обряди, пов’язані з дитиною, вікова періодизація життя та особливості навчально-виховної роботи на різних етапах вікового розвитку дитини, народна охорона дитинства, місце, статус, взаємини, обов’язки дітей в українській сім’ї.

Народна педагогіка не “бездітна”, вона ставить дитину у центр навчально-виховного процесу. Народне дитинознавство найчастіше подає знання у глибоко людській, емоційно-естетичній формі: **“Малі дітоньки – що ясні зіроньки – і світять, і радують у темну ніченьку”**.

Вирішальне значення має ранній віковий період – до 5 років. Це засвідчують народні сентенції:

- **Звички трирічного зберігаються до 80 років.**

4. Складові української народної педагогіки

Українська народна педагогіка є надзвичайно багатою. М. Стельмахович виділив п'ять провідних компонентів (розділів народної педагогіки), що мають бути покладені в основу національної школи:

- **народне родинознавство (фамілологія);**
- **народне дитинознавство (педологія);**
- **народна дидактика;**
- **народна виховна практика (батьківська виховна пансофія);**
- **народна педагогічна деонтологія.**

Народне родинознавство (фамілологія або фамілістика)

репрезентує знання й досвід українського народу щодо створення й збереження міцної, здорової й щасливої сім'ї, про рід і родину та їх значення в долі людини, народу, держави. Українці кажуть:

- **З родини йде життя людини.**
- **Без сім'ї нема щастя на землі.**
- **Україна – велика родина.**
- **Тому роду нема переводу,
у якому браття милують згоду.**

Сім'я – одне з найбільших досягнень сучасної цивілізації. Стосунки між членами сім'ї є найглибшими стосунками між людьми. Саме між рідними найчастіше існують найглибші й найстійкіші почуття любові, вірності, відданості тощо.

В одній із народних пісень, яка має великий психолого-педагогічний зміст, так оспівується культ родини і сімейних стосунків:

- У мене батько – ясний місяченько,**
- У мене матінка – ясна зіронька,**
- У мене братик – ясне сонечко,**
- У мене сестриця – ясна звіз донька.**

науки етнопедагогіки”, – підкреслює Г. Волков (16, 6). В. Мосіяшенко головну сутність кожного із зазначених вище понять стисло виражає так: народна педагогіка – явище, історико-педагогічний феномен; етнопедагогіка – наука, що вивчає народну педагогіку як історико-педагогічний феномен, історія етнопедагогіки – знання еволюції цієї науки (69, 9).

Г. Волков називає народну педагогіку з її поклонінням матері, з культом дитини, з вірою у всесильність батька пансофією виховання, вважає її своєрідною педагогічною релігією (16, 8).

“Етнопедагогіка”, – відзначає Г. Волков, – досліджує досвід трудящих, з'ясовує можливості й ефективні шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей народу в сучасній науковій педагогічній практиці, досліджує способи встановлення контактів народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою, аналізує педагогічне значення тих чи інших явищ народного життя і з'ясовує їх відповідність сучасним завданням виховання” (16, 8).

Усі видатні педагоги досягли високого наукового злету завдяки тому, що свою педагогічну творчість будували на засадах народної педагогіки. Г. Волков зазначає, що народна педагогіка є педагогікою мас, всезагальною педагогікою, а не педагогікою тільки педагогів-професіоналів (16, 7). То й немає ніякого перебільшення, коли кажуть: “Педагогіку творить народ, а професійні педагоги її тільки аранжують”.

Гуманна, демократична, національна педагогіка, школа й родина виростають на ґрунті народної педагогіки.

Ідеальний варіант сучасної педагогіки той, що базується на інтеграції народної педагогіки, етнопедагогіки та педагогічної науки загалом, передової практики навчання й виховання дітей в сім'ї. Названа інтеграція не означає позбавлення їх самостійності чи індивідуальних рис, бо кожний з них, поряд із спільними, належать також притаманні тільки їй властивості.

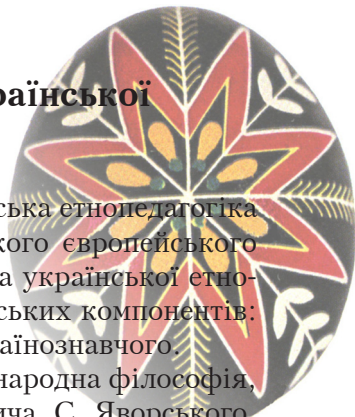
3. Методологічні засади української етнопедагогіки

Як прогресуюча наука, українська етнопедагогіка має свою методологію високого європейського штибу. Методологічна основа української етнопедагогіки складається з трьох філософських компонентів: національного, транснаціонального, українознавчого.

Її фундамент становлять українська народна філософія, праці українських філософів Ю. Дрогобича, С. Яворського, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, П. Юркевича, О. Потебні, філософські ідеї Т. Шевченка, П. Куліша, Лесі Українки, О. Кобилянської, І. Франка, В. Стефаника, положення старогрецьких мислителів Аристотеля, Сократа, Платона та представників філософської думки наступних часів – Декарта, Лейбніца, Берклі, Руссо, Канта, Фіхте, Шелінга, Гегеля.

Філософсько-світоглядними засадами української етнопедагогіки стали положення про

- роль народу у створенні духовної та матеріальної культури;
- людину й життя як найвищі суспільні вартості;
- свободу як найважливішу умову досконалості, право кожної людини бути собою;
- невинність життєвих процесів;
- суперечливу структуру буття;
- пізнавальні й творчі можливості особистості; рівноцінність людських типів та індивідумів;
- мораль і критерії моральності;
- гармонію душі, тіла й розуму;
- поєднання громадського з індивідуальним;
- поєднання духовного з інтелектуальним; довершений виховний ідеал;
- вірність традиціям і прагнення до прогресу;
- співвідношення між національним і загальнолюдським.

- про демократизацію та гуманізацію виховного процесу на основі пріоритету національних і загальнолюдських цінностей.

Аналізуючи етнопедагогіку в аспекті її історичного розвитку, можна твердити, що вона ґрунтується на “трьох китах” народної духовності, культури – Красі, Добрі і Правді.

ня фундаментальних праць таких видатних українознавців, як В. Антонович, І. Багряний, Ф. Вовк, В. Вернацький, М. Грушевський, А. Кримський, І. Огієнко, О. Потебня, Д. Яворницький та ін.

Надійним гарантом розквіту національної педагогічної культури є власна незалежна держава. Без здійснення національної державної ідеї немає ані прав нації, ані прав людини на рідній землі. Тому й особлива місія нової генерації українських дослідників полягає у формуванні нової світоглядної парадигми, яка охоплювала б усі аспекти буття сучасної людини.

І. Багряний трактував український народ як потенційно могутню, одну з найбільших у Європі, націю, що сама кує й буде кувати свою долю, а на певнім відтинку і в певній частині світу має виконувати провідну історичну роль, а саме, – в питанні перебудови Сходу Європи.

Отже, методологічною основою української етнопедagogіки є провідні настанови української і загальної філософії, автентичної педагогічної науки, фольклористики, етнографії й етнології та українознавства. Серед них важливе значення мають:

- вчення про роль народу, нації, особи й власної держави у збереженні й розвитку національної культури;
- про прихильне ставлення до культурної спадщини минулого (**Перед минулим знімімо капелюхи, а перед майбутнім – засукаймо рукави**);
- значення єдності, наступності й спадкоємності поколінь минулих, сучасних і майбутніх;
- положення про сутність традицій і їх роль у житті суспільства;
- потреба олюднення знань (**Освічений дикун у сто разів страшніший від неосвіченого**);
- про особистість, закономірності її формування й розвитку;

Розвиток науки, техніки, мистецтва, моралі істотно впливають на зміст виховання та освіти. Зміни в житті суспільства вносять відповідні корективи в цілі, зміст і засоби виховання.

Для розвитку етнопедagogіки варті уваги філософські дефініції про

- антропоцентризм (людина в центрі всього буття, цілого світу);
- триступеневий розвиток знання (перший – найнижчий – чуттєве знання, що спирається на зовнішні відчуття і має своїм предметом явища видимого світу; другий – знання законів, загальних типів, що виявляються в окремих речах; третій, найвищий ступінь – це пізнання ідей, і, зокрема, найгуманнішої з них, ідеї Блага);
- градацію благ (передусім прагнути до благ духовних, а потім матеріальних і тілесних);
- взаємовідносини між національним і вселюдським;
- життя праведне і грішне (життя праведне плекає надію й оптимізм, а грішне породжує страх, песимізм і зневіру);
- органічний зв'язок людини з природою, що забезпечує збереження й примноження у природі природного, а в людині – людського;
- абсолютну гідність людського індивідуума;
- вроджені ідеї;
- внутрішнє пізнання (“пізнай себе”, “слухай себе”, “поглянь у себе самого” як основу всякого пізнання);
- функцію добродійства (доброчинці гамують нещасття нерозумних людей);
- чистоти й чуйності серця;
- постійне шукання істини як одне із завдань житти людини й важливих джерел її щасття;
- добро й милосердя.

У систему методологічних засад української етнопедагогіки неодмінно входять філософсько-світоглядні позиції видатних вітчизняних педагогів, зокрема Х. Алчевської, Г. Ваценка, А. Волошина, Б. Грінченка, О. Духновича, Т. Лубенця, С. Русової, С. Сірополка, К. Ушинського, Ю. Федьковича та ін., зорієнтовані на

- пошанівок материнської мови й рідної культури,
- посилене вивчення батьківщини, власного родоводу,
- активну участь у розбудові й захисті самостійної Української держави,
- народну педагогіку як вічне й невичерпне джерело педагогічної науки й навчально-виховної практики.

Сюди ж варто віднести основоположні твердження етнопсихології, зокрема, про українську душу, прикмети психіки, національний менталітет, вікові й статеві ознаки, націоналізацію особистості українця.

Оскільки народна педагогіка своїм провідним першоджерелом й активним виховним засобом має вітчизняний фольклор, культуру й побут, то в дослідженнях з етнопедагогіки беруть до уваги також найближчі до неї методологічні положення сучасної фольклористики, етнографії й етнології:

- про поліфункціональність рідної мови й фольклору;
- колективний характер народної творчості;
- трансмісію традиційних форм виховання і механізми передачі етнокультурних традицій у цьому процесі;
- вплив конфесійного фактора;
- співвідношення між народним, національним і загальнолюдським.

Українська етнопедагогіка, як і педагогіка будь-якого іншого народу, є водночас глибоко **національною** та **загальнолюдською** за своїм змістом і характером. Національне в етнопедагогіці зумовлюється життям нації, своєрідністю

пройденого нею історичного шляху. Загальнолюдське постало разом із філософсько-педагогічним усвідомленням людиною самої себе, свого місця і покликання у світі, як втілення виховного ідеалу.

Зіставлення національного із загальнолюдським виділяє ті цінності національної педагогічної культури, які мають послідовно гуманістичний характер, не минушу духовно-етичну й навчально-виховну цінність і пов'язані із поступальним розвитком людства. Вселюдська педагогічна культура – це мозаїка національних педагогічних культур. У цьому методологічному контексті вагоме значення має і місцевий, регіональний компонент, бо як застерігав відомий український поет:

***Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне.
Вселюдське замовчиш – обчухраним зростеш.***
(П. Тичина)

Українська етнопедагогіка належить до українознавчих галузей знань. Водночас українознавство виступає й методологічною базою, що інтегрує всі науки про Україну й українство. За визначенням П. Кононенка, українознавство як цілісна наукова система об'єднала в собі центри:

- Україна – етнос;
- Україна – природа, екологія;
- Україна – мова, художня словесність;
- Україна – історія;
- Україна – нація;
- Україна – держава;
- Україна – культура: матеріальна й духовна; освіта, мистецтво, література, філософія, релігія, економіка, право, наука, військо;
- Україна у міжнародних відносинах;
- Україна – ментальність, Доля, історична місія (45, 21).

Оскільки українознавство є формою пізнання і виховання, воно має бути і складовою освіти. Тому методологічною основою української етнопедагогіки стали наукові положен-

Лекція 2.

Українська народна дидактика

- Поняття народної дидактики.
- Головна мета та зміст народної дидактики.
- Народньо-педагогічні принципи навчання.
- Народні методи й форми навчання.
- Народна дидактика про письменство, книгу, школу, вчителя.
- Використання народної дидактики в сучасній школі.

моральні вимоги. Іншими словами, народна деонтологія вивчає і реалізує те, що потрібне, необхідне в житті кожної людини, чого обов'язково вона має дотримуватися в інтересах розвитку своєї особистості і всього суспільства.

Народна педагогічна деонтологія включає в себе найважливіше, без чого не можна уявити справжнього виховання. Такі положення, ідеї сприймаються дітьми як закони життя, без яких воно втрачає смисл, свою гуманну сутність. Сюди належать такі ідеї, настанови, приміром, як прищеплення дітям змалку працьовитості, пошани до хліба, землі, природи; любові до батьків, рідних, поваги до людей; усвідомлення родинного “гнізда”, наступності і спадкоємності поколінь, охорона честі родини, знання і пам'ять свого родоводу, історії народу; прищеплення дітям почуття приязні до інших народів, поваги до людей інших національностей; любов до рідної мови й культури свого народу; вшанування народних звичаїв, традицій, обрядів, національної атрибутики; гуманізм взаємин, культивування моральних чеснот, християнської моралі; піклування про молодших, хворих, калік, людей похилого віку, знедолених; співчуття й милосердя до тих, хто переживає горе. **“Не кривдь голиша, бо в голиша теж є душа”**, – вчить народна мудрість.

З раннього віку діти усвідомлюють обов'язок бути вірними рідній землі, народу:

- **Не допустити зради громаді.**
- **За рідний край мужньо вмирай.**

Вироблення цих та інших якостей у дітей та підлітків вихователь, за народною деонтологією, зобов'язаний постійно тримати в центрі своєї уваги. Те, що треба навчити наших дітей завжди свято берегти у душі й серці, думках і поведінці, українці називають “берегинєю” (109).

5. Історичні аспекти розвитку української етнопедагогіки

Українська етнопедагогіка склалася у процесі формування української народності (XIV–XVII) на основі давньоруської народної педагогіки, спільної для українського, російського, білоруського народів. У ході історичного розвитку набула свого національного забарвлення й оригінального обличчя з властивими їй особливостями мови, фольклору, звичаїв, традицій.

Історія етнопедагогіки – це галузь знань, що стосується зародження, становлення й розвитку науки про українську народну педагогіку від її появи й до сучасності.

Без глибокого висвітлення того, що набула українська етнопедагогіка в минулому, без ґрунтовного осягнення вже наявної теоретичної спадщини, науково-творчий рух уперед у цієї важливої галузі немислимий. Нехтування історичним аспектом української етнопедагогіки призвело б до дилетантства й кустарщини в її практичному використанні. Освіченість кожного народу визначається його ставленням до минулого.

Народна педагогіка українців своїм корінням сягає у сиву давнину, в життя і побут, вдачу й віру українських племен ще до заснування Київської держави, які, за словами Михайла Грушевського, “мали кожде свої обичаї, закони і науки батьків своїх і свої норони кожде” (21, 36). Вона знайшла своє поетичне відбиття в усній народній творчості – в прислів'ях та приказках, піснях, казках, притчах; виросла з насущних потреб життя. Вже в дородовому суспільстві дітям прищеплювалися життєві навички і трудові вміння. Змістом виховання і навчання був реальний процес побутового і трудового життя людей, а основними засобами – спостереження, показ і багаторазові повторення різних дій. Все це надавало вихованню загальнонародного характеру, однакового для всіх дітей.

- Скуратівський В. Т. Березина: Художні оповіді, новели. – К.: Рад. письменник, 1987. – 278 с.
- Стельмахович М. Г. Виховний ідеал української народної педагогіки // Початкова школа. – 1998. – № 6. – С. 1–4.
- Ткаченко Г. Жива вода криниці: [В. Сухомлинський про народну педагогіку] // Освіта. – 1993. – 24 вересня. – № 23. – С. 6.
- Ушинський К. Д. Рідне слово // Вибр. твори: У 2 т. – К.: Рад. школа, 1983. – Т.2. – С. 271, 272.
- Черниш П. Вплив народної педагогіки на формування громадянина України // Рідна школа. – 1996. – № 10. – С. 37–41.
- Шевченко П. Г., Пекельна В. С. Тайним знанням навчаймося // Рідна школа. – 1995. – № 2–3. – С. 24–25.
- Шевченко Т. Г. Кобзар / Вступ. ст. О. Гончара. Пріміт. Л. Кодацької. – К.: Дніпро, 1985. – 640 с.

Додаткова література

- Акт про проголошення незалежності України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – С. 502.
- Грицюк Б. Модернізація системи освіти й етнопедагогіка // Рідна школа. – 1995. – № 5. – С. 61.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: МП “Райдуга” – кооп. “Золоті ворота», 1992. – 524 с.
- Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990. – 13 с.
- Дорошенко О. А. Із джерел народної педагогіки // Радянська школа. – 1990. – № 11. – С. 29–37.
- Живодьор А. А., Сбруєва А. А., Янсина М. Ю. З історії національного шкільництва. – Київ, 1998.
- Ковальчук О., Руденко Ю. Козацька педагогіка // Освіта. – 1991. – 18 червня.. – № 49. – С. 3.
- Кононенко П. Українознавство: Підручник. – К.: Либідь, 1996. – 384 с.
- Котляревський І. Наталка Полтавка // Твори. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 218-250.
- Маслай Г. С. До джерел народної педагогіки // Радянська школа. – 1997. – № 5. – С. 6–10.
- Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди / За ред. О. Г. Дзевєріна. – К.: Вища школа, 1972. – 246 с.
- Репа Н. О. та ін. Значення народознавства у вихованні культури школярів // Початкова школа. – 1993. – № 4. – С. 39–40.
- Руденко Юрій. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність / Ю. Руденко, О. Губко. – К.: МАУП, 2007. – 384 с.
- Руденко Ю. Сучасна козацька педагогіка // Українська культура. – 1999. – № 7 – С. 24–25.
- Скрипник Г. С. Народознавство і освіта // Дивослово. – 1994. – № 3. – С. 37–42.

З появою приватної власності й економічним відокремленням сімей суспільне виховання замінюється індивідуально-сімейним. Мінються не тільки форма, а й зміст і цілі виховання.

Зникає колишня соціальна однорідність суспільства. Народна педагогіка перестає бути виразником інтересів і прагнень усіх без винятку членів суспільства. Тому принцип – *роби так, бо так робили твої предки*, – втрачає свою універсальність. Постає проблема спеціальної підготовки до життя, вироблення морально-понятійних норм. Система виховних дій народної педагогіки на кожному з етапів її розвитку ставала дедалі цілеспрямованішою.

З економічним прогресом суспільства, розвитком товарообміну й появою міст, східнослов'янські племена зливаються в єдину давньоруську народність. Це, у свою чергу, сприяло розвитку народної педагогіки, утворенню й науки про народну педагогіку – етнопедагогіки.

Термін “етнопедагогіка” введено в науковий обіг зовсім недавно (з 1965 р.). Однак, хоч і без вживання даного терміна, наука про українську народну педагогіку почала складатися вже в Київській Русі. Зародження української етнопедагогіки, а саме її історії, пов'язуємо з появою “Повчання” Володимира Мономаха дітям (1096), спрямованого на осмислення потомками суті й сенсу народних чеснот і норм християнської моралі. Тут ми знаходимо такі ж напучування, поради, як і в народній педагогіці, як-от:

- ***Не лінитися, а трудитися.***
- ***Милостиню творить неоскудну.***
- ***За вбогих не забувайте.***
- ***Подавайте милостиню сироті.***
- ***Не дозволяйте сильним погубити людину.***
- ***Ніякої душі християнської не погубляйте.***
- ***Старих шануй, як батька, а молодих, як братів.***
- ***Остерігайся брехні й пияцтва.***
- ***Хворого провідай.***

Приклад славетного київського князя наслідують й інші автори. Наприклад, у 1577 році з'явилося “Завещание” Василя Загоровського дітям, що дуже нагадує “Повчання” Володимира Мономаха. У цьому творі брацлавський каштелян В.Загоровський, потрапивши під час битви у татарський полон, пише: “... щоб росли в страсі перед Богом, щоб у раду з невірними не входили, на дорогу несправедливих не ступали, і на стільці губителів не сідали”. Вмираючи в полоні (1580 р.), В.Загоровський пожертвував на церкву, переписування книг великі кошти, чим теж показав своїм потомкам взірець благодійництва.

Надалі публічні заповіді й звернення та послання потомкам, листи до синів і дочок написали ряд видатних українських педагогів, науковців, культурних діячів, збагативши цінні надбання української педагогічної культури.

Як бачимо, жанр заповітів, повчань, звернень в українській етнопедагогіці виявився надзвичайно продуктивним і вічно живим.

Золоті розсипи української етнопедагогіки знаходимо також у “Слові о полку Ігоревім”, українських літописах, “Руській Правді”.

Винайдення письма на Русі (VI–VIII ст.) та його дальший розвиток дали змогу зберігати етнопедагогіку не тільки в пам'яті та практиці народу, в усній народній творчості, а й фіксувати її на письмі.

У XII–XVII століттях в Україні інтенсивно розповсюджуються численні збірки церковних повчань, що гідно репрезентують сутність релігійного виховання нашого народу.

Певний вплив на свідомість і регулювання поведінки як дорослих, так і дітей мають релігійні доктрини про **“всевидюче Боже око”**, **“гармонію душі й тіла”**, **“Страшний суд”**, обіцяна нагорода за допущені гріхи, скоєне зло.

Кожна історична доба робила помітний внесок у закладення української етнопедагогіки. Ера козацька заферменту-

- Духнович О. В. Народна педагогія // Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упоряд. О. О. Любар; За ред. В. Г. Кременя. – К.: Т-во “Знання», КОО, 2003. – С. 200–205. – (Вища освіта XXI століття).
- Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Сергійчук З. О. Основи національного виховання. – Умань, 1993. – 108 с.
- Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка: Навч. посібник. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2005. – 176 с.
- Стельмахович М.Г. Джерела вічні і невичерпні: Історія української етнопедагогіки // Рідна школа. – 1995. – № 12. – С. 10–14.
- Стельмахович М. Г. Методологічні засади української етнопедагогіки // Початкова школа. – 1998. – № 2. – С. 41–43.
- Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. – К.: Рад. школа, 1985. – С. 11–40.
- Стельмахович М. Г. Педагогіка народна і наукова // Освіта. – 1992. – 8 вересня.
- Стельмахович М. Г. Українська етнопедагогіка // Українознавство: Посібник / Уклад. В.Я.Мацюк, В. Г. Пугач. – К., 1994. – С. 239–252.
- Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 3–37.
- Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К.: Наукова думка, 1974. – 150 с.
- Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Вибр. твори: У 2 т. – К.: Рад. школа, 1983. – Т.1. – С. 43–120.
- Мітюков Б., Антоненко М., Скрипник М. Рідне слово і народне виховання в педагогічній спадщині К. Д. Ушинського // Початкова школа. – 1997. – № 3. – С. 49–51.

Офіційний курс на перебудову, демократизацію, гласність в середині 80-х років ХХ ст. позначився і на українській етнопедагогіці. Утворення у Львові Товариства Лева (1987 р.), схвалення Закону про державний статус української мови (1989 р.), розгортання Народного Руху України відкрило нову сторінку в історії української етнопедагогіки. Могутнього розмаху в нашій державі набрав рух за вивчення українознавства. На потребі забезпечення національно-культурного “відродження українського народу, його історичних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя” наголошено в Декларації про державний суверенітет України (26), прийнятій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Акт про державну незалежність України (1991 р.) підтвердив ці позиції (1).

Однак використання української етнопедагогіки в школі має здебільшого спорадичний (з грец. – поодинокий, випадковий) характер. І нині в чинних програмах для шкіл українська народна творчість представлена недостатньо. Найрідніше й наймиліше, найближче й найзрозуміліше для кожної дитини не отримує належної уваги.

Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що етнопедагогічна спадщина українського народу багата й різноманітна. Виховний арсенал її невичерпний. Тому вона цілком заслуговує на всебічне вивчення й використання в сучасному шкільно-родинному вихованні з неухильним збереженням усіх його етнорегіональних виявів.

Основна література

- Волков Г. Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издат. центр “Академия”, 2000. – 176 с.
- Григорук А. Традиції та ідеали народної педагогіки в Україні // Писанка. – 1994. – № 2–3. – С. 26–28.
- Дроб’язко П. І. Українська національна школа: витоки і сучасність. – К.: Академія, 1997. – 184 с.

вала злет української народної педагогіки до її вершинного вияву педагогіки козацької. Головним виховним ідеалом став козак як втілення всіх чеснот справжнього українця, мужній лицар-визволитель, безкорисливий захисник скривджених і знедолених.

Козацька епоха заклала надійну основу української етнопедагогіки, яка одержала своє філософсько-педагогічне обґрунтування у спадщині Григорія Сковороди. У другій половині ХVIII ст., заклавши підвалини просвітительсько-демократичного висвітлення української етнопедагогіки Г. Сковорода започаткував її вивчення. Вся його спадщина пройнята ідеями української народної педагогіки. Так, у притчі “Вдячний Єродій” автор надає перевагу родинному вихованню у трудовій сім’ї над вихованням аристократичним, побудованим за іноземними еталонами. Він засуджує верхівку суспільства, яка третирувала все національне, зневажливо ставилась до свого народу, його мови, звичаїв і традицій.

За словами Г. Сковороди, кожен має пізнати свій народ, а в народі – себе. Якщо ти українець, то будь ним. Усе добре на своїм місці, у своїй мірі. І прекрасне все те, що чисте, природне, тобто не фальшиве, що ґрунтується на моралі народу, **“чия совість, як чистий криштал”**. Він завжди був на боці носіїв народної моралі, тобто тих, **“хто серцем чистий і душею”**.

Г. Сковорода показав нічим неперевершену виховну силу праці, на якій ґрунтується народна педагогіка. Його геніальна ідея про “сродний труд”, на наш погляд, теж впливає з української етнопедагогіки, зокрема з народного ідеалу про те, що кожна здорова людина повинна обов’язково працювати й займатися тим, до чого має особливу схильність.

Видатний філософ-просвітитель другої половини ХVII ст. відстоював твердження про здатність простого народу до самостійної педагогічної творчості, доводячи, “що

правильне виховання криється в природі самого народу, як вогонь і світло в кремені” (83, 154).

Першим, хто віддав належне українській народній педагогіці, був педагог-просвітитель, письменник, етнограф, історик і культурно-громадський діяч Олександр Васильович Духнович. Він перший в Україні теоретично і практично довів, що народна педагогіка є золотим фондом педагогіки наукової (29).

У своїх працях він широко використовував народні афоризми педагогічного змісту. В його шкільних підручниках, букварях, книгах і календарях для народного читання щиро представлені засоби української етнопедагогіки. Видатний український просвітитель особливо підносив роль рідної мови у навчанні та вихованні дітей. У тяжкий час колоніальної залежності України письменник висловлює непримиренне ставлення до ренегатів, які зреклися своїх рідних і близьких, свого народу, зневажають рідну мову.

Щире захоплення виховною пансофією народу висловлював один з основоположників педагогічної науки й народної школи К. Ушинський. За його словами, виховання не треба вигадувати, бо воно існує у народі стільки віків, скільки існує сам народ, з ним народилося, з ним зросло, відобразило в собі всю його історію і всі його якості.

“Не педагогіка і не педагоги, але сам народ та його великі люди прокладають шлях у майбутнє: виховання тільки йде цим шляхом і, діючи заодно з іншими громадськими силами, допомагає йти ним окремим особам і новим поколінням”, – писав великий педагог (151, 103).

Твори К. Ушинського – це справжні “золоті розсипи” народної педагогіки. Помітне місце серед них посідає український фольклор. Та то й не дивно. Адже К. Ушинський за походженням, як відомо, українець, дитячі роки провів на Україні в селі Богданівка, що на Чернігівщині, і тому глибоко знав педагогічну творчість свого народу.

ніхто досі серйозно не думав, і, мабуть, це завдало багато шкоди педагогіці. Великий педагог-гуманіст так захопився народною педагогікою, що інтенсивно збирав матеріали, маючи намір написати про українську етнопедагогіку спеціальну книгу.

На жаль, написати цю книгу В. Сухомлинський не встиг. Але народна мудрість стала одним із життєдайних джерел його педагогічної творчості.

Однак умови застою 70–80 рр. не дали можливості належно розгорнути дослідження етнопедагогіки та широке застосування їх результатів у школі. Народна педагогіка відсунулась на задній план, принижувалась. Натомість підносились брежневсько-сусловська горе-педагогіка. Брежнь і лицемірство, ігнорування демократії, соціальної справедливості, роздвоєння моралі, корупція і злочинство відчутно підірвали педагогічні позиції як школи, так і сім’ї.

Подвійна мораль призводила до того, що учні часто в школі чули одне, а вдома – протилежне. Батьки послабили увагу до формування у своїх дітей найлюдяніших і найпотрібніших суспільству якостей, не бажаючи бути винним перед ними в майбутньому. Відступи на зразок цього негайно проявилися своїми негативними наслідками: бездуховністю, жорстокістю, появою брехунів, ледарів, наркоманів.

Отже, втрати тією чи іншою мірою зачепили усі компоненти української етнопедагогіки – авторитет сім’ї, почуття роду, материнство й дитинство, народні знання, звичаї, морально-етичні норми, фольклор, народне мистецтво.

Гірко згадувати той час, коли наші вчителі за “вказівками зверху” гасали по селу, розганяючи школярів, щоб ті не ходили колядувати, щедрувати, не водили весняних хороходів тощо. Унаслідок таких варварських дій з арсеналу сімейно-шкільного виховання випадав такий етнопедагогічний засіб впливу на дітей і молодь, як українська народна календарно-обрядова поезія, а разом із нею безжалісно рвалися нитки духовного зв’язку між поколіннями.

гію, а й народне дитинознавство, повела манівцями й педагогіку професійну, зробивши її на довгі роки “бездітною”. Право на розквіт одержала тільки та “народна творчість”, яка підносила культ “вождя”.

Педагогічну спадщину, створену розумом і талантом народу, сталіністи старалися зруйнувати. А те, що залишалося, або ігнорувалося взагалі, або набувало зовсім іншого вигляду. Скажімо, традиційно народний вислів “весняний день рік годує” уже звучав так: “Весняний день, – як учить товариш Сталін, – рік годує”.

Сталінський терор влучив у саме серце не тільки народної, а й будь-якої моральної системи. В основі всякої моральності лежить “не убий!”. Життя людини завжди було найвищою цінністю, мірилом усього. Сталін перекреслив цю цінність: “Ліс рубають – тріски летять”. Із системи моральності було виламано стрижень. Якщо знецінилось людське життя, то затріщала й уся система людських цінностей.

Підлягало перегляду буквально все, навіть такі непорушні для етнопедагогіки поняття, як батьківство і материнство, любов до дітей. Бузувірська вимога єжовсько-берієвських катів до членів сім’ї робити офіційні доноси на своїх рідних та близьких як “ворогів народу” і жорстокі покарання “за неслухняність” культивували сімейну зраду, глушили почуття роду, стимулювали такі аморальні явища, як зневажливе ставлення до рідного народу, мови, нехтування народною творчістю, етнопедагогікою.

Викликана тяжкими обставинами перерва в дослідженні української етнопедагогіки затягнулася аж до 60-х років. Інтерес до неї відновився тільки після XX з’їзду партії і був нерозривно пов’язаний з іменем В. Сухомлинського.

В. Сухомлинський підкреслював, що народ – живе, вічне джерело педагогічної мудрості, а народна педагогіка це зосередження духовного життя народу. У народній педагогіці розкриваються особливості національного характеру, обличчя народу. Він зазначав, що про народну педагогіку

К. Ушинський з великою пошаною ставився до народної педагогіки, зробивши її вінцем своєї педагогічної теорії. Він не раз наголошував на величезному значенні пам’яток виховної творчості народу у вихованні та навчанні, і на перше місце серед них ставив народні казки “як перші й блискучі спроби” народної педагогіки.

“І я не думаю, – пише К. Ушинський, – щоб хто-небудь був спроможний змагатися в цьому випадку з педагогічним генієм народу... Я рішуче ставлю народну казку недосяжно вище від усіх оповідань, написаних спеціально для дітей освіченою літературою” (152, 271 і 272).

Тенденцію самотності родинно-побутової культури українців у зв’язку з активізацією національного життя народу відображено у творчості І. Котляревського. Ідеал народної педагогіки щодо головної ознаки справжньої сім’ї І. Котляревський підтвердив словами (48, 233), які стали крилатими:

***Де згода в сімействі, де мир і тиша,
Щасливі там люди, блаженна сторона.***

Письменник передав прагнення народної педагогіки виховати людину чесною, працьовитою, сміливою, відданою своєму народові. У своїх творах він змалював типові народні характери, кращі моральні якості народу, розкрив погляди на родинне й суспільне життя, у формуванні яких почесне місце посідає родинна етнопедагогіка. Важливе значення має трактування батьківської педагогіки Т. Шевченком, І. Франком, Лесею Українкою.

Видатною подією у висвітленні української етнопедагогіки стала геніальна спадщина Тараса Шевченка, який щиро любив дітей і у поемі “Княжна” виразив свої почуття до них такими словами (164, 344):

***Ох, діти! Діти! Діти!
Велика Божа благодать!***

Наслідуючи традиції народної педагогіки, поет славить жінку-матір (165, 480):

***У нашій раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая матір молодая
З своїм дитяточком малим.***

Мати є вічною вболівальницею за долю своїх дітей. Вона мріє бачити їх щасливими, як це показано у вірші Т. Шевченка “Сон” (“На панщині пшеницю жала”). Заради щастя своєї дитини мати здатна на самопожертву (поема “Наймичка”).

Із захопленням пише поет про трудові сім’ї, де підтримуються теплі й щирі родинні взаємини, що мають вирішальне значення для правильного виховання дітей (згадаймо хоча б ліричний вірш “Садок вишневий коло хати”).

Творчій спадщині геніального Кобзаря судилася щаслива доля. Вона постала з народної творчості й навіки залишилася з народом як невід’ємна частина народної педагогіки.

Високо цінуючи творчу енергію, педагогічний хист і вміння трудящих, І. Франко підкреслював, що “народ наш хоч і тисячними манівцями, так як і сама наука, а доходить же звільна до далеко правдивіших, поступовіших і радикальніших думок, ніж їх має не один з його нинішніх просвітителів” (154, 190).

Про виховний вплив народної педагогіки І. Франко пише в численних творах і переконливо доводить, що справжнє виховання можна побудувати, тільки врахувавши кращі надбання народної педагогіки.

З великим інтересом до народної педагогіки ставилася Леся Українка. Про це свідчать її численні твори для дітей, написані в народному стилі, а також зібрані нею дитячий фольклор та ігри у збірці “Дитячі ігри, пісні та казки Ковельського, Луцького і Новгород-Волинського повітів Волинської губернії” (1902).

Українську етнопедагогіку робили об’єктом своєї обсервації (тобто спостереження, настільної уваги) Л. Глібов,

Я. Шоголів, Ю. Федькович, Б. Грінченко, С. Воробкович, С. Васильченко, М. Коцюбинський, П. Куліш, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький. Високо цінував її, зокрема пісні, музику, казки, міфологію М. Гоголь. Про виховне значення народної етнопедагогіки дуже тепло відгукувались Л. Толстой, М. Добролюбов.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на сторінках періодичної преси України натрапляємо на заклики взяти участь у створенні етнографії дитинства, обіцянки написати на основі зібраного матеріалу узагальнювальну працю про народні засоби виховання дітей від народження й до одруження. У деяких етнологічних збірниках з’явилися кілька докладних матеріалів про дитину у звичаях і віруваннях українського народу. Не применшуючи їх цінності, все ж таки зауважимо, що обіцяне так і залишилось невиконаним., якщо не враховувати видрук у 1929 році монографії Н. Заглади про побут селянських дітей віком від 3 до 14 років на Поліссі.

Роки сталінського свавілля, коли піддавалися анафемі генетика, педологія, кібернетика й соціологія, негативно позначилися й на етнопедагогіці, вивченням якої науковці протягом ряду десятиліть фактично не займалися. Окрім того, такі наміри всіляко приглушувалися. “Батько всіх часів і народів” ненавидів народне, а тим більше національне, віддаючи перевагу безликій і аморфній “масі”. Усе, що не вкладалося у догматичні постулати “вождя”, гнівно засуджувалося, люто висміювалося, піддавалося гонінням і категоричним заборонам. Так в адміністративному порядку на початку 40-х років було припинено діяльність народних кобзарів.

Чим далі, тим дужче вихолощувалися з української етнопедагогіки скарби народні. Коло її дії поступово звужувалося, виховний вплив послаблювався.

Розгорнута у 30-х роках з ініціативи Й. Сталіна та його поплічників “педолофобія” перекреслила не лише педоло-

по одному – один горобець зайвий. Скільки горобців і стовпців?

(чотири горобці, три стовпці)

- *Пасли два хлопці поросят, і один каже другому: “Дай мені одне порося, то в нас буде порівну”. – Другий каже: “Дай ти мені одне, то в мене буде якраз удвічі більше, як у тебе”. – По скільки було в них поросят?*

(5 і 7).

На зміну цим загадкам-задачам приходили складніші:

- *П’ять, п’ятнадцять, без двох двадцять, семеро, троє, ще й малих двоє. Скільки буде?*

(50).

Народна педагогіка твердить: чим цікавіше навчання, тим ефективніші його результати, чим цікавіше дитині навчатись, тим легше їй це робити.

Українські селяни знали й деякі основи **геометрії**. Зокрема, вони мали уявлення про просту й ламану лінії, про властивості рівнобіжних ліній тощо. При будівництві хат та виготовленні бондарських виробів використовували властивості діагоналей прямокутника (щоб побудувати стіни під прямим кутом), обчислювали відношення довжини кола до діаметра (за останній приймали третину довжини кола). Бондарі та теслярі вміли користуватися циркулем. Розписуючи хати, побутові вироби, селяни послуговувалися різними геометричними фігурами. Українцям були відомі оригінальні прийоми визначення відстані до недоступного предмета, виміру площі земельних ділянок різноманітних форм. Знали й основи механіки, які використовували при будівництві хат, вітряків, культових споруд тощо.

Народна метрологія – галузь народних знань, пов’язана із визначенням фізичних параметрів навколишнього світу і предметів, що знаходяться в ньому. Традиційні метричні одиниці, що побутували на Україні, походять від давньоруських, утворених за антропометричним принципом, тобто

1. Поняття народної дидактики

Жити без знань людина не може. Життєва практика зумовлює постійну потребу в пізнанні навколишньої дійсності. Об’єктивні обставини в житті людей народили і поставили поряд двох гігантів людського розуму – пізнання й навчання.

Кожний новий щабель розвитку суспільства, нові виробничі й духовні потреби – це сходінка до нового ступеня пізнання, а отже, і до нового рівня навчання. І так безперервно.

Народна дидактика – це складова народної педагогіки, яка включає емпіричні педагогічні знання й досвід народних мас у царині навчання – погляди народу на освіту, на її мету і завдання, сукупність засобів, умінь і навичок навчання й виховання, систему прийомів і методів навчання.

Творцем і носієм народної дидактики (як і народної педагогіки загалом) є народ.

Скарбниця народних знань про навколишній світ глибока і різнобічна. У середовищі народу побутує споконвічне прагнення до знань:

- *Знання робить життя красним.*
- *Знання – основа розуму.*
- *Пташка красна своїм пір’ям, а людина – своїм знанням.*
- *Хто знання має, той і мур зламає.*
- *Знання на плечі не тиснуть і з рук не виснуть.*
- *Дізнавайся світа, поки служать літа.*
- *Не лінився рано вставати та змолоду більше знати.*
- *Якби людина знала, що не знає, то б і мала, що не має.*
- *Надто багато знай, та ще питай.*
- *Не звання дає знання, а навпаки.*

На чільному місці в народній дидактиці стоїть розумовий розвиток особи. Розум вважається найбільшим скарбом людини.

Про розумовий розвиток дитини батьки дбали від її народження. Досить промовистими є слова матері біля колиски немовляти. У колисковій пісні “Ой ти, коте, коточок” мати звертається до немовляти із словами:

**Ой щоб спало, щастя знало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденьку не кволіло.
Соньки-дрімки в колисоньки,
Добрий розум в головоньки.
А рісточки у кісточки,
Здоров'ячко у сердечко,
А в роточок говорушки,
А в ніженьки ходусеньки,
А в рученьки ладусеньки.**

Як бачимо, жінка-мати у перелік добрих побажань своїй дитині (щастя, здоров'я, хорошого настрою, успішного засвоєння мови) обов'язково включає успішний розумовий розвиток. Адже він зумовлює

- життєву підготовку людини та трудові успіхи:
- **З умом жити – тішитися, без ума – вішатися.**
- **Де розум, там толк.**
- **Мудрій голові досить два слова.**
- **Не вийде хата нова, коли в голові полова.**
- **Без розуму ні сокирою рубати, ні личака в'язати.**
- **Як голова без розуму, то й ноги не ходять.**
- **Без голови рукам і ногам погано.**
- особисті долю і щастя:
- **У кого розум, у того й щастя.**
- **Аби розум, щастя буде.**
- **Золото без розуму – болото.**

ми (*половина, чверть, осьмушка, шістнадцятка* тощо). Письмово (невеличкими горизонтальними рисками) зображались лише найбільш уживані дробі.

Для написання числових знаків використовували найрізноманітніші предмети (дощечки, палички). Проте найчастіше для цього послуговувалися одвірками, дверима, стінами, на яких малювали рисочки або карбували зарубки. Досить поширеним засобом для позначення чисел були зарубки на невеличких дощечках, прямокутних брусках чи палицях. Такі своєрідні “документи” використовували лісоруби, ремісники, ними послуговувалися, позичаючи гроші, здаючи податки, засипаючи в амбари на зберігання зерно тощо. Карбування у різних місцевостях України мало різні назви (*карбики* на Поділлі, *цурки* на Полтавщині, *раваши* на Гуцульщині, *бірки* на Київщині).

Арифметичні дії виконувалися усно. Існували своєрідні народні назви дій – *дати, докласти, відкинути, відлічити*. Поширеним був спосіб додавання, коли спочатку додавалися сотні, потім десятки, а в кінці – одиниці. Множили шляхом повторного послідовного додавання. Ділення виконували, підбираючи частку послідовним повторним відніманням.

Для розвитку математичного мислення народ загадував дітям загадки-задачі про членів родини, метою яких було ще й навчити дітей краще орієнтуватися в родинних стосунках:

- **Дві матері, дві доньки та бабуня із внучкою.
Скільки душ в сім'ї?** (троє).
- **Скільки їх було: мати, дочка, брат, сестра,
племінниця?** (троє – мати, дядько, дочка).

Логічне математичне мислення розвивали й загадки-задачі про горобців, пастухів, поросят, тобто всього того, що було близьким сприйманню дитини:

- **Летіли горобці, сіли на стовпці, як сядуть
по два – один стовпець зайвий, як сядуть**

Народні астрономічні знання українців фіксують і інформацію про інші небесні явища (комети, метеорити, північне сяйво тощо).

Потреби господарської діяльності й розумового розвитку людини передбачали елементарну фізико-математичну підготовку її. Тому в зміст народної дидактики входила передача здобутих емпіричним шляхом відомостей про властивості тіл і взаємодію між ними, опір матеріалів, механічні дії, про народні способи лічби, математичні дії, своєрідні міри довжини, площ, об'ємів, ємкостей.

Народна математика – сукупність народних математичних знань та навичок, в основі якої лежать потреби практичної діяльності (необхідність виконання різних арифметичних дій при проведенні землемірних робіт, зведенні житла та інших споруд тощо). Недоступність професійних математичних знань для широких верств українського населення у минулому зумовлювала удосконалення найпростіших традиційних прийомів лічби, вимірювання, способів зображення чисел тощо.

На Україні найдавнішими засобами лічби були пальці рук, різні дрібні предмети. Так при лічбі на пальцях, або, як називали, *на колодочках*, на одній руці було прийнято налічувати 15 “колодочок” з долоні та 15 – з іншої частини цієї ж руки. З предметів використовували картоплини, квасолинка, палички тощо. Для економії лічби існували числові групи: *пара, трійка, п'ятка, десяток, копа* тощо. Парами лічили худобу, птицю, хатне добро (чоботи, підшви), трійками – нитки у прядиві (три нитки склали чисницю), п'ятками – снопи, десятками – яйця, гарбузи, кавуни, копами – яйця та снопи.

Українська народна математика мала у своєму арсеналі оригінальні способи зображення чисел. Одиниці позначалися паличками, десятки – хрестиками, сотні – кружечками, тисячі – квадратиками. Що ж до дробових чисел, то їх передавали переважно в усній формі з відповідними назва-

- **Розум дорожчий від грошей.**
- **Ліпший розум, як готові гроші.**
- **Свій розум – цар в голові.**

У народі підкреслюється перевага мудрої людини над нерозумною, нам завжди радять дружити з розумними людьми:

- **Розумний не маючи придбає, а дурний і маючи промотає.**
- **Мудрого шукай, дурного обходь.**
- **Краще з мудрим загубити, ніж з дурним знайти.**
- **Не бійся розумного ворога, а бійся дурного приятеля.**

Дурні у народній дидактиці зазнають нищівної критики:

- **Дурна, як овечка: не скаже ні словечка.**
- **Виріс, та розуму не виніс.**
- **Ворона за море літала, а розуму не набрала.**
- **Ворона літає, а дурень голову задирає.**
- **Під носом косовиця, а на розум не орано.**
- **Борода виросла, а розуму не принесла.**
- **Борода до пояса, а розуму ні волоса.**
- **Борода по коліна, а розуму, як у дитини.**
- **Борода, як у старого, а розуму, як у малого.**
- **У тебе розуму багато, та вдома не ночує.**
- **Розумна голова, та дурню попалась.**
- **Дурній голові чад не вадить.**
- **За дурною головою і ногам нема спокою.**
- **Куди вітерець, туди й розумець.**
- **Розуму палата, та ключ від неї загублений.**
- **З дурнем каші не звариш:
або тишоно не вкипить, або вогонь не горить.**

Дурні, як правило, тупі, вперті, нахабні, зарозумілі, язикаті, безвідповідальні:

- **Вітряк меле крилами, а дурень – язиком.**
- **Осла визнаєш по вухах, ведмедя – по кігтях, а дурня – по балачках.**

- *З дурним розмова, як з вітром полова.*
- *Яка головонька, така й розмовонька.*
- *Дурень дурня вихваляє, а за що – і сам не знає.*
- *Дурень з дурнем зустрічались, один одним дивувались.*
- *Спарувалось двоє: одне дурне, а друге нерозумне.*
- *Сім літ минуло, як музика грала, а він ще й тепер скаче.*
- *Дурень думкою багатіє.*
- *Дурному море по коліна!*
- *Для дурнів закон не писаний.*
- *Ліпше нехай буде злий, ніж дурний.*

Мудра людина – кмітлива, ввічлива, розсудлива, доброзичлива, скромна, проста і сумлінна:

- *Мудрець не говорить, коли робить, а каже, коли зроби́ть.*
- *Мудрого і без дорогої шати по однім слові зараз пізнати.*

Надзвичайно важливу роль у набутті цієї здатності відіграє навчання, оволодіння знаннями. Навчання, за народною дидактикою, найголовніший засіб розумового розвитку особи, підготовки її до праці:

- *Мудрим ніхто не вродився, а навчився.*
- *Чоловік розуму вчиться цілий вік.*
- *Вчися розуму не до старості, а до смерті.*
- *Хто людей питає, той і розум має.*
- *Свій розум май, але мудрих питай.*
- *Щоб часом дарма не блудить, чужого розуму питайся.*
- *Учися чужого розуму, а свого не губи.*
- *Не бажай синові багатства, а бажай розуму.*
- *Не збирай синові худоби – збери йому розум.*
- *Розум не купують, а набувають.*

Волосся Вероніки – Волосожари, Плеяди – Стожари або Квочка.
Сузір'я Оріона у різних місцевостях мало різні назви – *Косарі, Полиця, Чепіга;*
Венеру здавна називали *Вечірньою зорею, Вечорницею*, а перед сходом сонця – *Вранішньою зіркою, Зірницею, Денницею.*

Окремі з цих назв мають загальнослов'янську основу, що свідчить про їхнє давнє походження.

Для переважної більшості сузір'їв народ зафіксував їхнє положення над обрієм залежно від пори року та переміщення на зоряному небі.

Положення сузір'їв та зірок над обрієм слугувало також основним мірилом часу після заходу Сонця. **“Вже Віз перевернувся – скоро світитиме”**, – казали селяни. Важливим орієнтиром уночі був і Чумацький Шлях, який сприймався як покажчик напрямку на південь – **у вирій.**

За зорями, Сонцем і Місяцем люди також орієнтувалися на місцевості. Номенклатура сторін світу в українців переважно загальнослов'янська і пов'язана із спостереженням Сонця (південь, схід, захід). Сонце було основним мірилом визначення часу вдень. Для цього спостерігали за ним як за світилом, так і під час вимірювання довжини власної тіні.

Своєрідним календарем був Місяць. Спостереження його сходу і заходу стало основою поділу року на місяці, а сам термін, що означає 1/12 частину року, збігається з назвою небесного світила. Відповідно до фаз Місяця календарний місяць поділявся на кілька частин (**молодик, підповня, повня, остання квартира**), а тридобовий період невидимості у русі Місяця називався переминою. Значна частина цих назв також загальнослов'янська за своїм походженням.

Українці були добре обізнані з основними закономірностями руху Сонця і Місяця. Це ритуально закріпилося у святкуванні днів літнього і зимового сонцестояння.

намагаючись гарантувати врожай та уникнути небажаних погодних явищ, селяни широко послуговувалися магічними обереговими засобами, численними табу та обмеженнями щодо певних видів робіт у відповідні дні.

Майже в кожному селі були свої знавці-метеорологи, котрі вели спеціальні щоденники спостережень за погодою і були добре обізнані з цією цариною народного досвіду.

Народна дидактика забезпечує також і певне знання **географії**. Це виражається у привчанні дітей орієнтуватися у сторонах і частинах світу, запам'ятовуванні назв місцевого та навколишніх населених пунктів, річок, гір, морів, океанів, частин світу, великих міст, адміністративних одиниць і культурних центрів, у представленні деяких відомостей з народної топоніміки, передовсім тих, що стосуються походження назви рідного села чи міста.

Народна астрономія – сукупність раціональних астрономічних знань та космологічних уявлень народу. Астрономія як наука на Україні була відома ще у XVI ст. і викладалась у братських школах, а у XIX ст. – у низці університетів. У Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві працювали астрономічні обсерваторії. Проте навіть у перше пореволюційне десятиліття українські селяни широко послуговувалися набутими з давніх-давен знаннями про небесні світила та пов'язану з ними циклічність у природі.

Аби визначити час доби чи сприятливий для сільсько-господарських занять період року, щоб орієнтуватися на місцевості, селянин мусив пильно вивчати зоряне небо. Самобутня астрономічна номенклатура українців засвідчує їхню добру обізнаність з основними сузір'ями, а народні назви останніх відбивали місцеве предметне середовище. Зокрема:

Велика Ведмедиця мала назву *Віз*,
Мала Ведмедиця – *Малий Віз* або *Пасіка*,
Лебідь – *Хрест*,
Орел – *Дівка воду несе*,

2. Головна мета та зміст народної педагогіки

Головною метою народної дидактики є розумова освіта. Під змістом розумової освіти народна дидактика розуміє обсяг знань, умінь і навичок, якими повинна оволодіти людина в процесі навчання. Провідна мета народної дидактики – сформувати справжню людину, освічену, культурну, духовно багату, доброзичливу, працьовиту, підготовлену до певного виду трудової діяльності.

А це означає, що треба подбати про:

- формування у дітей правильних уявлень про явища навколишнього життя;
- розвиток пізнавальних психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, мовлення);
- розвиток допитливості, кмітливості, розумових здібностей, інтелектуальних умінь і навичок.

Народ високо опоетизовує освіту, навчання, порівнюючи їх з сонцем, яке дає життя й світло людині:

- **Ученому – світ, а невченому – ніч.**
- **Вчення – ясний світ, а невчення – маків цвіт.**

Та й саме слово “освіта” у народній дидактиці постало від слова “освітити”, як похідне від “світло”. Знання для кожної людини є тим світлом, яке осяває їй життєву дорогу. Не випадково факел, як джерело світла, у народі виступає символом знань, освіти, істини, мудрості, свободи.

Серед українців побутувало поважне ставлення до освіти, батьки намагалися будь-що віддати своїх дітей у науку. Впродовж віків у народному середовищі виробилися оригінальні способи виконання арифметичних дій, розвитку дитячого мислення (загадки, головоломки) та мови (казки та вірші, скоромовки тощо). Великого значення при цьому набувала система народних знань.

Система народних знань – важлива складова традиційно-побутової культури, раціональні відомості з різних

галузей знань, набуті протягом багатовікової трудової діяльності народу. Потреби розвитку господарства спонукали людину виявляти закономірності у природі, спостерігати небесні світила, пізнавати й тлумачити різноманітні явища навколишнього світу.

Зміст розумової освіти в різні історичні епохи був неоднаковим, зазнаючи поступових змін. На різних історичних етапах традиційні знання різною мірою поєднували раціональні елементи народного досвіду з ірраціональними нашаруваннями попередніх епох.

Визначальний вплив на зміст освіти мають динаміка життя, розвиток виробництва, здобутки у пізнанні навколишнього світу, в галузі матеріальної, духовної культури.

Первісне визначення змісту освіти в народній дидактиці – система трудових знань, умінь і досвіду. Структура загальної освітньої підготовки включала:

- навчання рідної мови, рахунку, краєзнавства;
- вироблення трудових умінь, пов'язаних з діяльністю батьків;
- формування навичок самообслуговування;
- вивчення свого родоводу; дитячого фольклору, усної народної творчості, народних традицій, звичаїв, свят, обрядів;
- освоєння знань про головні події у житті народу тощо.

Охопити в повному обсязі знання, нагромаджені в ході історичного розвитку, одній людині неможливо, але передати всьому поколінню – цілком можливо і потрібно. І в цьому (у збагаченні скарбниці народних знань) немала заслуга народної дидактики.

Протягом багатьох віків народ нагромадив силу-силенну різноманітних знань, що й дало підставу казати: **“Як би ти багато не знав, а більше від народу не знатимеш”**.

Народом створені найрізноманітніші галузі знань:

- народна філософія;
- народна педагогіка;

- **Птаство добивається до хати, ховається під стріхи – на хуртовину.**
- **Горобці купаються у поросі – на дощ.**
- **Крім удень риє – на зміну погоди.**
- **Бджоли ховаються у вулик – на дощ.**
- **Риба вискакує з води – на дощ.**
- **Коні збиваються докупи – на велику грозу.**

Достовірними прикметами вважали також зміни у рослинному світі:

- **Якщо шишки високо на смереці, – на довгу холодну зиму, а якщо низько, – навпаки.**
- **Рано жовтіє листя – рання зима буде.**
- **Багато лушпиння на цибулі – буде люта зима.**
- **Багато губ (грибів. – Автор.) з'явилося у лісі – буде дощ.**
- **Конюшина згортається, сильніше пахнуть квіти – перед дощем.**

Існував цілий комплекс прикмет, що відбивали певні закономірності взаємозв'язку погодних явищ у різні пори року. Тут уже помітні християнські нашарування. Так надто важливим у прогнозуванні погоди на віддалену перспективу вважався період напередодні та після Різдва. До численних християнських свят, у дні яких намагалися за станом погоди визначати навіть майбутній урожай, належать свята Благовіщення, Стрітєння, Сорока Святих, Покрови, Юрія, Явдохи і багато інших. Це фіксує й усна народна творчість:

- **Якщо на Стрітєння півень води нап'ється, то до Юрія віл напасється.**
- **По Петрі – то й по теплі.**
- **Покрова покриє як не листом, то снігом тощо.**

За всієї своєї достовірності народна метеорологія мала у своєму складі й чимало забобонних повір'їв. Зокрема,

прикметою негоди. Зважали також і на форму та колір хмар: важкі сірі хмари – на грозу, а червонуваті при заході сонця – на вітер (Вінниччина, Тернопільщина). Найближчу погодну перспективу підказував і напрямок вітру: західний вітер мав приносити дощ, східний – засуху, а північний – похолодання. Вважалося, що після появи райдуги настає гарна погода.

До достовірних належали також передбачення, пов'язані з певними гідротемпературними змінами в атмосфері, які спричиняли зміну стану предметів та явищ:

- ***Духота в повітрі – на грозу.***
- ***Зволожується сіль чи хліб – на негоду.***
- ***Дим стелиться, погано горять дрова – на відлигу.***

Помічали також, що перед дощем виразніше чути звук потягу, дзюркіт води, шум лісу, гуркіт підводи тощо.

Значна група передбачень ґрунтується на спостереженнях за поведінкою тварин, птахів, риб, комах тощо. Переважали тут свійські тварини:

- ***Кіт дере лапами, собака качається – на вітер.***
- ***Пітніє шкіра великої рогатої худоби – на дощ.***
- ***Свиня соломі в барліг носить – на великий холод, завірюху.***
- ***Кури чубаються – на дощ.***
- ***Качки, гуси ховають голови під крила, стоять на одній нозі – на холод*** тощо.

Приглядалися й до мешканців дикої природи:

- ***Птаство рано і дружно відлітає восени – рання зима буде.***
- ***Високо летять птахи, повертаючись із вітрию, – на тривалий холод.***
- ***Багато кує зозуля, крук кричить – на дощ.***
- ***Вороння збивається зграями і сідає на верхівки дерев – на холод, а якщо забивається у крону дерева, – на хуртовину.***

- народна ботаніка;
- народна зоотехнія;
- народна медицина;
- народна агрономія;
- народна кулінарія;
- народна ветеринарія;
- народна етика;
- народна естетика;
- народна математика;
- народна метрологія;
- народна астрономія;
- народний фольклор;
- народна гігієна;
- народне мистецтво;
- народна архітектура;
- народний календар і народна метеорологія тощо.

У поле зору народної дидактики потрапляє насамперед засвоєння **рідної мови**. Учіння дітей починається з вивчення мови. Ставлячи в змісті розумового виховання на перше місце рідну мову, народна дидактика заохочує також і до вивчення іноземних мов: **“Скільки ти знаєш мов, стільки разів ти людина”**.

Одночасно із засвоєнням материнської мови проходить ознайомлення з усною словесною творчістю народу. Фольклор у народній дидактиці – це не тільки засіб розвитку мовлення, а й активний поширювач знань з історії народу.

Зміст освіти в народній дидактиці нерозривно пов'язаний з **працею**. У сільській місцевості – орієнтуються на сільськогосподарську працю, у місті – на ремісничу. Народна дидактика активно пропагує працю народних майстрів-умільців.

Передбачається й деяка статева диференціація. Дівчата набувають певних трудових навичок від матері, а хлопці – від батька. Кожна дівчина (як майбутня дружина і

мати) вчиться створювати хатній затишок, готувати їжу, доглядати й виховувати дитину. Хлопець готується стати вихователем своїх майбутніх дітей, а також господарем. І в усьому цьому аж ніяк не можна обійтися без знань народної кулінарії, домоведення, ветеринарії, агрономії, астрономії, медицини й гігієни, зоології, ботаніки, зоотехнії, метеорології, рукоділля, будівельної справи.

Народна метеорологія – одна з найдавніших галузей народних знань, що обіймає систему прикмет, раціональних спостережень і достовірних передбачень про погодні зміни на близький чи віддалений час. Землеробський характер господарських занять українців зумовлював цілковиту залежність успішного проведення сільськогосподарських робіт, а відтак і добробуту селянина, від природно-кліматичних умов. Усвідомлення цього вимагало уважно приглядатись до навколишнього середовища, розвивати спостережливість, виявляти причинно-наслідкові зв'язки між зміною певних атмосферних явищ, характером поширення звуку, поведінкою тварин, станом рослин та наступною зміною погоди. Народна педагогіка надавала великого значення засвоєнню дітьми природних прикмет. Це заохочувало до пізнання довкілля, допомагало послідовно оволодівати навичками землеробства, народними знаннями (агрономічними, ботанічними, метеорологічними, астрономічними), розвивало спостережливість. Підтвердженням цього слугують численні прислів'я і приказки:

- **Багато снігу – багато хліба.**
- **Зима без снігу – літо без хліба.**
- **Березень сухий, а мокрий май – буде каша й коровай.**
- **Коли квітень з водою, то травень з травою.**
- **Мокрий квітень, сухий май – буде добрий урожай.**
- **Сухий березень, теплий квітень, мокрий май – буде хліба врожай!**

- **Сухий марець, мокрий май – буде жито, як той гай.**
- **Травень холодний – рік хлібородний.**
- **Як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі.**
- **Як нема дощу в час, то нема і хліба в нас.**
- **З великої хмари малий дощ буває.**
- **До Миколи не сій гречки й не стрижи овечки.**
- **Яка погода в липні, така буде в січні.**
- **В першій половині серпня погода стала – буде зима довготривала.**
- **Як листопад дерев не обтрусить, довга зима бути мусить.**
- **Чайка сіда в воду – чекай доброї погоди.**
- **Як багато птиць – не буде гусениць.**

У народній метеорології широко побутували прикмети, що дозволяли прогнозувати погодні зміни протягом найближчого часу за особливостями сходу і заходу сонця, його кольору, за виглядом нічного неба, яскравістю зірок і місяця тощо. Так повсюдно вважалося:

- **Вечором сонце за стіну заходить – буде дощ.**
- **Чистий захід сонця – на добру годину.**
- **Сонце при заході яскраво-червоне – на вітер.**
- **Місяць обгородився – на дощ.**
- **Стовпи біля місяця – на вітер.**
- **Місяць-молодик сходить ріжками вниз – на дощ.**
- **Молодик з'являється у дощову погоду – місяць буде дощовий.**
- **Червоно-багряні зорі звечора – на негоду.**
- **Ясне зоряне небо – на погоду.**

Великий цикл погодних передбачень становлять прикмети, пов'язані зі станом атмосфери, різними метеорологічними явищами. Так наявність роси, туману вранці вважалося ознакою доброї погоди, а рух хмар проти вітру – обов'язковою

Ці висловлювання хибно підносять фізичні покарання й всілякі залякування дітей до рангу стимулюючих методів навчання. Коріння такого антидидактичного “зілля” – у надрах старої школи, де панувало садистське ставлення до учнів, де їх за найменшу провину били палицями чи сікли березовим пруттям (“частували березовою кашею”, примушували годинами стояти навколішки. З шкільного середовища беруть початок вислови:

- **Аз – били мене раз, буки – набравсь я муки.**
- **То не вчений, якщо він не битий і не товчений.**
- **За одного битого двох небитих дають або**
- **За одного вченого двох невчених дають.**

Поряд з цим у народній дидактиці висловлюється й діаметрально протилежна точка зору:

- **Вчи дитину не страшкою, а ласкою.**
- **Літше переконувати словами, як кулаками.**

Це відкидає фізичне покарання дітей як антипедагогічний метод. Наголошується на особливому значенні такого важливого стимулу в навчанні, як переконання словом і ласкаве ставлення до дітей:

- **Ласкаве слово, що весняний день.**
- **Ласкаві слова – весняний дощ.**
- **М’які слова і камінь крушать.**

Отже, домінуюче місце у народній дидактиці все ж посів принцип гуманного підходу до дітей, який передбачає водночас і вимогливість до них, контроль за їхнім навчанням:

- **Хороший батько сина спитати не соромиться.**

До методів контролю відносять усну й письмову перевірку знань, умінь і навичок, оцінку результатів практичної трудової діяльності, якості виконання завдань тощо.

Важливе значення для успішного засвоєння положень народної дидактики має **форма навчання**. Форми організації навчання у народній дидактиці визначаються умовами її функціонування й органічно пов’язані із змістом, принципами й методами навчання. Народною дидактикою застосовуються,

за еталон виміру бралися частини людського тіла. Серед найдавніших народних вимірів місткості є такі, наприклад, як *ковток, пригорща, жменя*. Нерідко такими еталонами слугували господарсько-побутові предмети чи знаряддя праці (коса, весло, відро, бочка тощо).

При вимірюванні довжини речей та відстані застосовували відомі ще з часів Київської Русі міри: *п’ядь, лікоть, ступня, сажень*, що були пов’язані з природними рухами людини – ходінням, розведенням пальців, розмахом рук. Із XVII–XVIII ст. поширюються такі міри, як *аршин* та *верста* (500 сажнів). Аршин поділявся на 16 вершків або чотири чверті і дорівнював приблизно 71,1 см.

Подекуди існували досить оригінальні міри відстані на землі: *кидь* (Харківщина), *палку закинути* (Полісся), *довержай* (Закарпаття), що означали відстань, на яку можна кинути камінець, грудку землі чи палицю. Користувалися ще *кроком* або *ступнею*, що дорівнювали одному аршині. На Полтавщині була відома й така одиниця, *якприг* (близько одного сажня, утворювався при стрибанні з допомогою палиці). Популярною мірою була *гона*, причому розрізняли *добру гону* (120 сажнів), *середню* (80) і *малу* (60). Для ретельнішого обчислення землі до різних одиниць виміру додавали *гаки*, величина яких коливалася від чверті до цілої гони.

Українські селяни користувалися досить поширеними народними способами виміру площі земельних ділянок. За основу його бралася площа прямокутника з розмірами 30 на 80 або 40 на 60 сажнів. Вживалися також офіційні одиниці виміру – *десятина, морг* тощо. Побутували й більш давні народні міри – *день, опруг, різа, лан, тівланок, одріз, клітка* тощо. Деякі з них означали кількість витраченого часу на обробіток певної ділянки або кількість зібраного урожаю на певній площі.

Відзначимо оригінальний народний спосіб вимірювання відстані до недоступних предметів: бриль насували на очі

так, щоб його край перебував в одній площині з очима і предметом, відстань до якого вимірювалася. Потім відшукували інший, доступний предмет, що знаходився у тій самій площині. Вимірявши відстань до нього, прирівнювали її до відстані до недоступного предмета.

При вимірюванні сипких речовин теж користувалися народними одиницями. Зокрема, зерно міряли *міркою* (посудиною на пуд або півпуда ваги), *лантухами* (п'ять пудів). На Поділлі міряли *корцем*, який містив вісім пудів. Подекуди користувалися і давньослов'янською одиницею – *четвериком*, що дорівнював 24-26 літрам. Урожай обчислювали *копами* (60 снопів), *хурами та возами*. На Закарпатті побутував *ферділь* – дерев'яна діжка, що вмщала 25 кг зерна. *Віком* міряли картоплю, кукурудзу, яблука, а вагу м'яса та риби обчислювали офіційною мірою – *фунтами* (400 г) та *оками* (чотири фунти).

Існували народні одиниці виміру рідких речовин. Так на Гуцульщині молоко міряли дерев'яним *міртуком*, *галетами* (діжками на 6–12 літрів), *децями* (100 г). Воду та горілку повсюдно міряли *квартами* (дві пляшки), *гарницями* (чотири кварта), відрами.

У ткацькій справі послуговувалися такими одиницями, як *чисниця* (три нитки), *пасмо* (10 чисниць), *півмітками* (20 пасом). Біті коноплі вимірювали *жменями*, *повісмами* (10 жмень) тощо.

Отже, система народних метричних одиниць і самотутня метрична термінологія в українців були досить розвинутими.

Одвічне прагнення пізнати навколишній світ, найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення дали поштовх роздумам про сенс життя, роль і місце в ньому людини, що знайшло відображення у **народній філософії**. Завдяки цьому в кожній дитини вже змалку вироблявся певний погляд на світ і місце людини в ньому, відношення мислення до буття, практичне, пізнавальне, ціннісне, етичне та естетичне ставлення до навколишніх подій, явищ, вчинків людей.

- **Без бажання нема навчання.**
- **Силуваним конем далеко не заїдеш.**

Щоденні спостереження за розвитком дітей постійно переконували в необхідності застосовувати методи, які виховують бажання вчитися або, за сучасною термінологією, методи стимулювання навчальної діяльності. До них належать: привчання дітей до інтелектуальної праці, похвала, подарунок, участь у прогулянці, екскурсії.

Особливу групу складають різноманітні ігри – дидактичні, рухливі, драматизовані, а також епізодичні ігрові прийоми. Перелік народних дитячих рухливих ігор і забав дуже широкий: “У ворони”, “У вуха”, “Гуси-гуси, додому”, “У дарунки”, “У довгої лози”, “У зайців”, “У ножа”, “У піжмурки” тощо. До словесних ігор належать народні загадки і скоромовки, запитання, задачі, головоломки, шаради, небилиці, лічилки, коліскові пісні та забавлянки (утішки), ігрові пісні й приспівки, заклички та примовки, прозивалки і дражнилки, безкінечні пісеньки та діалоги, звуконаслідування.

Як бачимо, народна дидактика великого значення надає у навчанні дітей ігровим дидактичним методам, які викликають у них інтерес до знань, допитливість. Те, що у звичайній ситуації може виглядати нудним, тяжким і нецікавим, у грі стає легким і захопливим.

У народній дидактиці також червоною ниткою проходить думка, що не можна зводити навчання лише до ігор та забав, потрібно застосовувати окремі елементи гри у навчанні, а не замінювати навчання грою. Навчання – це наполеглива, мозоляста, напружена і копітка праця:

- **Навчитися – намучитися.**

Шлях розвитку народної педагогіки – складний. Не обійшлося без деяких консервативних і суперечливих поглядів у підході до визначення та застосування методів навчання:

- **Наука не лізе без бука.**
- **Вчитель б'є – розуму додає.**

ки, частівки, народна драма), народна повчальна творчість (прислів'я й приказки, притчі, заповіді, правила, сентенції, заборони).

Дидактична сила наочних методів у тому, що вони дають змогу показати дітям конкретні явища навколишньої дійсності, допомагають глибше осмислити їх:

- **Що з очей, то і з мислі.**
- **Як з очей, так і з думки.**

Використання цих методів відповідає дидактичному принципів наочності, а застосування пов'язано насамперед зі спостереженням. У повсякденному житті дитина вже змалку спостерігає за працею дорослих, змінами в житті рослин, тварин, учинками людей, побутом. Важливе значення у навчанні має показ предметів, малюнків, взірців певних речей (наприклад, вишивки під час вишивання, аплікації чи якоїсь конструкції), способів дії при навчанні рукоділля, фізкультурної вправи, танцю, ознайомлення з творами народного образотворчого чи декоративно-прикладного мистецтва.

Однак наочні методи навчання мають використовуватися у тісному зв'язку зі словом.

Народна дидактика бореться за те, щоб молодь не тільки мала знання, а й володіла відповідними вміннями і навичками, тобто вміла застосовувати здобуті знання на практиці, у трудовій діяльності:

- **Не навчишся плавати, поки в вуха води не набереш.**
- **Більше діла, менше слів.**

Особливої актуальності у зв'язку з цим набули практичні методи навчання. Діти на вимогу дорослих виконують практичні завдання за зразком (чи за вказівкою). Зразок орієнтує на те, що слід зробити, а вказівка – як зробити. Найчастіше ці завдання відображають суть трудових обов'язків. Тому й практичні методи навчання у народній дидактиці переважно втілювалися у повсякденній праці.

Велику увагу народна дидактика приділяє методам, які стимулюють навчання:

Народна дидактика свято береже й передає з покоління у покоління відомості, пов'язані з найвизначнішими подіями в **історії** народу, дбає, щоб молодь пам'ятала народних героїв, знала імена борців за народну справу, за світлу долю людей.

У поле зору потрапляють і окремі моменти **суспільствознавства** – орієнтування у державному устрої, законодавстві, суспільних процесах, структурі суспільства, національній самобутності народу.

Молоді батьки змушені були заглиблюватися у світ **дитячої психології і народно-педагогічної мудрості**.

Непорушною часткою змісту народної дидактики стало залучення дітей до **фізичної культури та народного мистецтва** – народних музики і співу, танцю, малювання, вишивання, ліплення, аплікації, а також народних свят, обрядів, введення у світ народних традицій.

Отже, народна дидактика своїм змістом спрямована на те, щоб дати індивідууму повну суму знань, виробити найпотрібніші в житті практичні та інтелектуальні вміння і навички, які охоплювали б основні види діяльності людини – навчальну, виробничо-трудова, сімейно-побутову, суспільно-громадську.

Зміст розумової освіти в народній дидактиці диктується насущними життєвими потребами трудової діяльності людини. При цьому велика увага звертається на тренування розуму, вироблення творчих нахилів і розвиток природних здібностей особистості: **“Людей питає, а свій розум май”**.

На одне з чільних місць у народній дидактиці вийшла справді демократична ідея про трудову діяльність за нахилами й здібностями – “сродну працю”, яку геніально помітив у педагогічній мудрості трудящих Григорій Сковорода.

Слід виділити ще один надзвичайно важливий аспект змісту народної дидактики – виховний вплив навчання. **“Освічений дикун у сто разів страшніший від не-**

освіченого”, – застерігає народ-педагог і закликає, щоб той, хто вчиться, водночас ще й виховувався. Навчання у народній дидактиці має виховний характер.

Розумовий розвиток дітей визначається батьками – головними природними вихователями, які повинні бути людьми різнобічних знань, поєднувати у своїй особі землероба і ремісника, мисливця і риболова, життєвого філософа і мислителя, захисника сім’ї і її охоронця, господаря і вихователя, знавця грамоти, фольклору, народних прикмет, звичаїв, свят, народних традицій і обрядів.

Незважаючи на певний розвиток наукових знань, українці навіть на початку ХХ ст. використовували у повсякденному житті досвід предків. Водночас протягом століття народні знання зазнавали чимраз відчутнішого впливу науки. Зростав рівень освіченості населення, народні знання поступово очищалися від забобонних уявлень та вірувань.

Однак цей процес мав і свої вади, головна з яких – девальвація значущості раціональних народних знань, нігілістичне ставлення до безцінних скарбів народного досвіду. Традиційні народні знання з математики, метрології, астрономії повністю витіснились сучасними науковими знаннями, що інтенсивно поширюються через систему шкільної та вищої освіти. Із зникненням багатьох народних промислів та ремесел втрачаються й пов’язані з ними професійно-виробничі знання й навички. Проте окремі елементи системи наукових знань і сьогодні широко побутують серед сільського населення. Це стосується насамперед народної медицини та метеорології.

Загалом зміст народної дидактики охоплює елементарні знання, для засвоєння яких практично не вимагається спеціального навчання, а досить звичайного спілкування дорослих з дітьми, ігор, спостережень. Водночас поза увагою не залишались і складніші знання, що можуть бути засвоєні тільки в процесі навчання. Тому особливо актуальним у зв’язку з цим постає питання принципів, методів, форм навчання.

4. Народні методи й форми навчання

Методи навчання – це способи педагогічних дій, за допомогою яких досягається засвоєння знань, умінь і навичок, а також розвиток пізнавальних і творчих здібностей людини.

Прийом є частиною методу.

Народні навчальні методи і прийоми дуже прості, легкі й загальнодоступні в застосуванні, розраховані на масове користування всіма людьми, а не тільки педагогами.

У процесі масової навчально-виховної практики трудящих виявлялося й застосовувалося чимало досить різноманітних методів і прийомів навчання, які умовно можна поділити на 3 групи:

- методи організації навчально-пізнавальної діяльності;
- методи стимулювання навчально-пізнавальної діяльності;
- методи контролю за ефективністю навчальної роботи.

Першу групу можна поділити ще на словесні, наочні, практичні методи навчання.

Слово в народній дидактиці розглядається як важливий засіб набуття знань:

- **Красне слово – золотий ключ .**
- **Більше слухай, а менше говори.**
- **Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.**
- **Добра голова не скаже пусті слова.**
- **Або розумне казати, або зовсім мовчати.**
- **Що маєш казати, то наперед обміркую.**

Арсенал словесних методів надзвичайно багатий: бесіда, розповідь, опис, пояснення, читання, усна народна оповідна творчість (казка, легенда, перекази, спогади, бувальщини), народна пісенна творчість (думи, балади, пісні, коломий-

Народна дидактика визнає тільки те навчання, яке виховує, тобто справжнє навчання водночас і виховує. У зв'язку з цим твердо й послідовно обстоюється **принцип виховуючого навчання**. Навчання й виховання у народній дидактиці так тісно переплелися, що часто розділити їх просто неможливо, вони сприймаються як одне ціле. Віра у виховні можливості навчання така велика, що поняття “навчання науки” нерідко фігурує замість поняття “виховання”. Коли в народі кажуть “навчання”, то здебільшого мають на увазі виховання:

- **Умів дитину народити, умій і навчити.**
- **Умієш дітей родить – умій же їх і вчить.**
- **За науку – цілуй батька й матір у руку.**
- **Та дитина ледача, якої батько не вчив.**
- **Діти батька не вчать.**

Емпіричним шляхом народна дидактика дійшла справедливого висновку, що навчання – основний чинник становлення особистості. Навчання, за народною дидактикою, базується на принципі триєдиної цільності – пізнавальної, виховної й розвивальної, що передбачає у кінцевому підсумку одночасне засвоєння знань, формування трудових умінь, навичок, світогляду, прищеплення морально-етичних способів поведінки, розумовий розвиток особи.

3. Народньо-педагогічні принципи навчання

Навчити іншого може тільки той, хто сам багато знає і вміє.

- **Розумний научить, а дурний намучить.**
- **Не бурчи, та навчи.**
- **Путню річ і дурень зрозуміє.**
- **Учи народ, учись і у народу.**

Адже у народі здавна побутує справедлива думка, що навчання – не така вже й проста справа:

- **Наука не проста штука.**
- **Не штука – наука, а штука – розум.**
- **Наука не пиво: в рот не ввіллєш.**
- **Нема науки без муки.**
- **Навчання – складне ремесло.**
- **Навчання – шлях до знання.**
- **Не навчаючись – не научишся.**
- **Знання і труд поруч ідуть.**
- **Корінь науки гіркий, а плід смачний.**
- **Розум приходить не тільки з роками, а з шипами.**
- **Розумний передбачає, але знає, що ніхто всього не знає.**
- **Головою працювати не легше, ніж лопатою махати.**
- **Писати – не язиком чесати.**

Прагнення зробити навчання більш ефективним спонукає до постійних пошуків раціональних шляхів його організації, відкриття його об'єктивних закономірностей, які знайшли своє відображення у принципах і методах навчання.

Дидактичні принципи – це основні положення, якими керується вихователь (учитель) при організації навчання.

Принципів навчання у народній дидактиці ніхто не вигидав. Вони постали емпіричним шляхом, поступово, на основі узагальнення народної практики навчання.

Так народна філософська течія природовідповідності актуалізувала в народній дидактиці **принцип природовідповідності**, за яким навчання треба проводити:

– *з урахуванням природи дитини*, зокрема її особливої сприйнятливості до навчання (у народній дидактиці відзначається, що найсприятливішими для навчання є дитячі та юнацькі роки):

- **Гни дерево, поки молоде, вчи дітей, поки малі.**
- **Коли не вчився Іванком, то Іваном вже тяжко вчитись.**
- **Чого Івась не навчиться, того Іван не знатиме.**

– *вікових та індивідуальних особливостей*:

- **Кожна голова має свій розум.**
- **Що голова, то розум.**
- **Скільки голів, стільки й умів.**
- **Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім.**

Водночас у народній дидактиці нагадується, що **“вчитися ніколи не пізно”**, і вказується на необхідність **“вчитися не до старості, а до самої смерті”**:

- **Вік живи – вік учись.**
- **Вік живи, вік учись, а дурнем помреш.**
- **Хто закінчує вчитися, той перестає жити.**
- **Чим більше чоловік науки має, тим більше він знає, чого не знає.**
- **Як одступиш од грамоти на аршин, то вона од тебе на сажень.**

Народна дидактика по-своєму обґрунтовує **принцип систематичності й послідовності навчання**:

- **Спочатку аз та буки, а потім підуть і науки.**
- **Вчитися – все одно, що плисти проти течії: зупинився на хвилину – і тебе віднесло назад.**
- **Не все одразу, а потроху та помалу, то буде користі чимало.**
- **З самого початку думай, який буде кінець.**

- **Знання без застосування – це хмара без дощу.**
- **Десять мільйонів видів знань потрібно для того, щоб здобути їжу.**
- **В голову, як у торбу, що знайдеш, те й сховаєш.**

– *органічну єдність знань, умінь і навичок*:

- **Знання – дерево, а справа – плоди.**
- **Учіння без уміння не користь, а біда.**
- **Науки не носить за плечима.**
- **Наука – не мука, за плечима не носити.**
- **Що знаєш, що умієш, то за плечима не носиш.**
- **Не силою треба боротися, а умінням.**
- **Того руки не болять, що уміють.**
- **Навдогад тільки лапті плетуть.**
- **На те коня кують, щоб не спотикався.**

– *наукової теорії з практикою*:

- **Наука – срібло, практика – золото.**

– *поєднання навчання з продуктивною працею*:

- **Хто багато робив, той і багато знає.**
- **Хто що вміє, то і діє.**
- **Хто як знає, так і тачає.**
- **Хто що знає, тим і хліб заробляє.**
- **Губами говори, а руками роби.**
- **Хто добре вчиться, той буде добре і робить.**

Здобути людиною знання – не мертвий вантаж, а міцна опора в повсякденній трудовій діяльності. Про того, хто не вміє застосувати знання на практиці, іронізують:

- **Учений, а кобили не запряже.**

Великого значення народна педагогіка надає **емоційності навчання**. Навчання повинно розвивати в дітей почуття тонкі і благородні, адже: **“Ніщо не дійде до голови, якщо не побуває в серці”**.

знання. Про науку в народній дидактиці сказано немало величальних слів:

- **Наука в ліс не веде, а з лісу виводить.**
- **Науки ні вода не затопить, ні вогонь не спалить.**
- **Від науки кмітлива голова не втомиться.**
- **Чим більше науки, тим довші руки.**
- **Без науки нічого не прийде в руки.**
- **Де більше науки, там менше муки.**

Людина, озброєна науковими знаннями, непереможна! Народ категорично відкидає будь-яку, навіть найменшу, фальсифікацію чи спотворення істини, тому що:

- **Не на брехні світ стоїть!**
- **Брехнею далеко не заїдеш!**
- **Брехнею весь світ обійдеш, та назад не вернешся.**
- **Бреши, та знай міру.**
- **Брехнею хліба не їсти.**

Народна дидактика постійно прагне до наукових знань. Вона включила **науковість навчання** у низку своїх найважливіших дидактичних принципів, а справжнім визнає лише те навчання, яке спрямоване на засвоєння наукових знань. Тому у народному розумінні наука – це освіта, навички, знання, те, що повчає, дає життєвий досвід. У народі – посилати, віддавати вчитися куди-небудь, до когось – **“віддавати в науку”**, тобто навчання – це наука. Провчити кого-небудь теж – **“дати науку”**. Застереження від прикрих помилок – **“для науки”, “у науку”, “на науку”**.

Народна дидактика зародилася, виросла і зміцніла у вирі життя народу, тому провідним її орієнтиром стало життя, життєві потреби людини. **Принцип зв'язку навчання з життям** у народній дидактиці передбачає насамперед

- **практичне спрямування змісту навчання:**
- **Потрібно учитися, завжди пригодиться.**
- **Хто грамоти вміє, той добре і жне, і сіє.**

Народна філософія сенсуалізму, згідно з якою пізнання докільля відбувається переважно через відчуття та почуття людини, а відчуття розглядаються як відображення об'єктивної реальності, висунула на передній план **принцип наочності:**

- **Краще раз побачити, ніж сто раз почути.**
- **Краще раз побачить, ніж тричі почути.**
- **Вір своїм очам, а не чужим речам.**

Характерно, що народна дидактика до кожного відкритого нею принципу ставиться з однаковою увагою, не допускаючи применшення хоч би одного з них. Показовим у цьому відношенні може бути ставлення до наочності, роль якої в навчанні велика, але не всеосяжна:

- **Око бачить далеко, а думка ще далі.**
- **Бачить око далеко, а розум ще даліше.**

Чуттєве сприйняття деколи може бути неточним, а то й оманливим: **“Чув дзвін, та не знає, де він”**.

Уникнути цього можна:

– **через забезпечення єдності чуттєвого пізнання з логічним:**

- **Треба розумом надточити, де руки не візьмуть;**
- **через збудження свідомості й активності думки:**
- **Хто думає, той і розум має.**
- **Людська думка найбистріша і найсміливіша.**
- **Самотнім не є той, хто вміє думати.**
- **Думка нікому зла не наробить.**
- **Не подумавши, і кілочка не затешеш.**

Це означає, що трактований науковою педагогікою як новий, сучасний, **принцип свідомості і активності навчання** послідовно обстоювався вже народною дидактикою. Допмагають переконатися у цьому поширені серед народу афоризми на зразок:

- **Знаєш – кажи, не знаєш – мовчи.**
- **Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.**

- *Не на користь книжку читать, коли вершки лише хапать.*
- *Пишайся не знанням вершків, а знанням основ.*
- *Читати, не роздумуючи, – як їсти, не пережовуючи.*

Справжній успіх ґрунтується на свідомому ставленні до навчання, на бажанні вчитися:

- *Гарно того вчити, хто хоче все знати.*
- *Не вивчишся охотою – не навчишся й примусом.*
- *Не ясла до коней ходять, а коні до ясел.*

І навпаки, нехтування навчанням призводить до сумних наслідків:

- *Лінивий учень плачучи до школи йде.*
- *Вбиті в голову знання – полова.*
- *Вбиті в голову знання не мудрість.*

Народна дидактика наскрізь оптимістична, пройнята глибокою вірою в утвердуючу силу навчання. Тому й закликає:

- *Не кажи – не вмію, а кажи – навчусь,* налаштує на оволодіння майстерністю:
- *Розум піднімає до місяця, майстерність – до неба.*
- *Діло майстра величає.*
- *Недаром говориться, що діло майстра боїться.*
- *Що дурень зіпсує – поправить розумний; що майстер зіпсує – ніхто не поправить.*

Навчання має бути доступним, відповідати віковій рівневій розвитку дитини. **Принцип доступності навчання** у народній дидактиці вимагає, щоб нові знання були посильними для дитини, базувалися на її життєвому досвіді, вже набутих знаннях, щоб кожна порція нових знань підносила особистість на вищий рівень розвитку, вела її від простого до складного, від невідомого до відомого.

Доступність не означає спрощеності чи штучного полегшення. Навчання – не забавка і не розвага, а серйозна, напружена праця:

- *Доки не намучишся, доти не научишся .*
- *Доки не впріти, доти не вміти .*
- *Хто хоче більше знати, тому треба менше спати.*

Справжнє навчання – те, яке вимагає долання певних труднощів (сучасний принцип – навчання на високому рівні труднощів), дає людині знання, що їх вона зможе зберегти протягом усього життя:

- *Талант добувають працею.*
- *Талановитими люди стають лише у праці.*
- *Талант – не птах, що прилітає знезацька.*

Спрямування народної дидактики в майбутнє, орієнтація на дотримання **принципу міцності навчання** зафіксовані у таких народних висловах:

- *Що в молодості навчишся, то на старість як знайдеш.*
- *Учіння в дитинстві таке ж надійне, як гравірування на камені.*
- *Учись змолоду – пригодиться на старість.*
- *Учись – на старість буде як знахідка.*
- *Вчись змолоду – не знатимеш на старість голоду.*
- *Вчи другого – і сам помудрієш.*
- *Вчись доброму – погане на ум не прийде.*

Цінними є не будь-які знання, а достовірні, правдиві:

- *Правда світліша сонця!*
- *Щастя добре, а правда краще.*
- *Брехень багато, а правда одна.*
- *Брехня часта, але пуста, а правда рідка, зате – як квітка.*
- *Той дає раду, хто знає правду.*

Принцип достовірності знань посів у народній дидактиці одне з провідних місць. Багатовіковий досвід народу переконливо свідчить, що тільки справжні знання дають об'єктивну картину світу. Справжніми є лише наукові

Сім'я позитивно впливає на дітей тільки тоді, коли в ній панує здоровий дух єдності. Родинні чвари, постійні негаразди між батьками негативно впливають на поведінку дітей, знижують виховні можливості сім'ї.

Розвиток дитини неможливий без **виховання**, а особливо виховання прикладом. Батьки, кровні родичі не лише створюють сприятливе середовище для життя дитини, вони не лише передають по спадковості певні риси та якості свого характеру й тілобудови, але й виконують ще іншу не менш важливу функцію – функцію вчителя.

Батьки – це перші дитячі вчителі. Вони є океаном невичерпних знань, напившись з якого, діти перестають відчувати спрагу незнання, тобто з кожним їхнім ковтком вони відкривають для себе все більше нового і цікавого. Від них дитина вчиться мови, засвоює типологію свого роду – племені, мораль конкретного соціального середовища. Але чи завжди в основі зазначених результатів лежать кровноспоріднені зв'язки? Тобто, чи спонтанно – мимовільно реалізуються задані природою програми особистості? Народна мудрість твердить, що пускати виховання дитини на самоплив, сподіваючись, що діти підروстуть і все зрозуміють – показник невігластва:

- **Вади дитини не народжуються, а виховуються.**
- **Людина без виховання – що тіло без душі.**
- **Що виховаєш, те й матимеш.**
- **Корінь навчання гіркий, але плід його солодкий.**
- **Дитя – що тісто: як замісив, так і вирросло.**
- **Дитина, мов порожня посудина: що в неї увіллєш, те й держить.**
- **І у дурних батьків бувають розумні діти.**
- **Здібності від народження – тільки половина, інша половина – виховання.**
- **Добрий приклад кращий за сто слів.**

зокрема, такі найпоширеніші форми навчання: навчання “ланцюжком”, самонавчання, челядництво, наставництво, колективне читання вголос, прогулянки, екскурсії, гурткові заняття.

Форми навчання, як і його методи, в народній дидактиці склалися історично і зазнають у своєму розвитку безперервних змін.

Індивідуальні форми навчання

Навчання ланцюжком ґрунтується на принципі **“Знаєш і вмієш сам – навчи цього іншого”**. Це одна з форм індивідуального взаємонавчання. Склалося воно в народній дидактиці дуже давно, ще тоді, коли людство тільки розпочало навчання підростаючого покоління.

Самонавчання – самостійне навчання поза навчальним закладом, переважно без допомоги вчителя. Самонавчання є водночас і засобом виховання, оскільки сприяє виробленню в особистості таких моральних якостей, як цілеспрямованість, наполегливість у досягненні мети, внутрішня організація, працьовитість. Для подання допомоги в самонавчанні різних верств населення були створені народні бібліотеки, читальні, університети, проводилися народні читання.

У народі з давніх-давен сформувалося шанобливе ставлення до кваліфікованих працівників, як і прагнення дати молоді належну професійну підготовку. Та можливостей для здобуття професії у спеціальних навчальних закладах у дітей трудящих не було. Тому вихідці з народу змушені були вдаватися до такої форми професійного навчання, як **челядництво**. Намір челядництва був наче й непоганий: під керівництвом майстра працювати і вчитися, щоб самому стати майстром. Але, по-перше, не кожний батько міг віддати свою дитину в підмайстри, оскільки плата за таке навчання була високою. По-друге, мрії і надії на таку форму навчання з боку того, хто вчився, часто не справджувались. Приватницька мораль сіяла між майстрами відчуженість і ворожнечу. Боячись конкуренції, майстри неохоче розкри-

вали технологію свого виробництва, нерідко тримали її в глибокій таємниці, а, вмираючи, свій вироблений секрет назавжди забирали із собою в могилу.

Шлях до професіоналізму був крутим і тернистим. Челядник терпів різні незгоди і приниження. Він був у майстра-хазяїна на становищі слуги й працював як наймит-попихач. Надії народної дидактики на челядництво не справдилися. Тому дана форма навчання назавжди відійшла в минуле. Натомість народна дидактика збагатилася такою формою навчання, як наставництво.

Наставництво – абсолютно нова форма навчання, яка нічого спільного не має з колишнім челядництвом, чи наглядством. Вона є атрибутом народної дидактики, де немає експлуатації, де старше покоління дбайливо, по-батьківському готує свою молоду зміну. Наставниками були ті люди, які володіли високою трудовою майстерністю, багатим життєвим досвідом, наділені природним педагогічним хистом. У сучасній народній дидактиці наставником іменують того, хто дає поради, навчає.

Потяг до знань у певній галузі нерідко об'єднує однодумців до **колективних форм навчання**, серед яких найбільш поширеними були прогулянки, екскурсії, колективне читання вголос, гурткові заняття.

Розглядаючи форми навчання, слід зазначити, що наукова дидактика знаходить своє вираження в наукових працях дослідників, а застосування – у діяльності педагогів-професіоналів, у шкільному навчальному процесі, а народна дидактика живе в пам'яті народу, масовій навчальній практиці, навчально-виховних традиціях.

З цього твердження випливає, що розвиток особистості також тісно взаємодіє з **середовищем**, у якому перебуває дитина. Стан взаємин у сім'ї, розпорядок її життя, побут, звичаї і традиції, матеріальне становище, житлові умови – це те джерело, з якого дитина черпає знання про навколишній світ. Саме від способу життя родини і характеру спілкування з малятком і залежить формування у дитини тих початкових звичок, від яких згодом значною мірою залежатиме її поведінка.

Про вплив соціального середовища на формування особистості в народі говорили так:

- **Чоловік змінюється в житті, а по правді, життя змінює чоловіка.**
- **Одна диня поряд з іншою змінює свій колір.**
- **Вареники ті самі, та інша макітра.**
- **З вовками жити – по – вовчому й вити.**
- **Який піп – такий і прихід.**
- **Як грають – так і співають.**
- **З ким поведешся – від того й наберешся.**
- **З розумним будеш розумним, а з дурним і сам будеш таким.**
- **З розумним розуму наберешся, а з дурнем і останній згубиш.**
- **Лихий доброго псує.**
- **Як у сім'ї згідливе життя, то й виросте дитя до пуття.**
- **Як зайдеш між реп'яхи, то реп'яхів і наберешся.**
- **З добрим поживеш – добре переймеш, з лихим зійдешся – й свого позбудешся.**
- **Скажи мені – хто твій друг, а я скажу – хто ти.**
- **Який стук – такий грук.**

- *Яке зерно, такий сніп.*
- *Яке волокно, таке й полотно.*
- *Яка пшениця, така й паляниця.*
- *Яблучко від яблуні недалеко падає.*
- *Яка яблунька, такі й яблука.*
- *Від яблуньки – яблука, а від дуба – жолудь.*
- *Від лося – лосята, від свині – поросята.*
- *Рябеньке вродилося, рябеньке і вмере.*
- *Дурня вчити, що мертвого лічити.*
- *Мертвого не вилічити – дурня не вивчити.*
- *Горбатого могила виправить.*
- *Хто дурнем уродився, тому дурнем і вмерти.*
- *З кривого дерева – крива тінь.*
- *Яка гребля – такий млин, який батько – такий син.*
- *Який дуб, такий тин; який батько, такий син.*
- *Яка хата – такий тин, який батько – такий син.*
- *Яка клепка – така й бочка, яка мати – така й дочка.*
- *Яка курка – така й квочка, яка мати – така й дочка.*
- *Яка мама – така й сама.*
- *Чисто тобі матінка.*
- *Викапаний батько.*

Отже, народна мудрість підтверджує той факт, що на розвиток особистості значною мірою впливає спадковість. Але хоча спадковість і має великі можливості, вони разом з тим не безмежні. Багаторічні спостереження переконують, що через спадковість передаються лише певні спадкові ознаки (будова тіла, колір шкіри, очей, волосся), природні зачатки яких – небудь рис, здібностей або властивостей, деякі риси характеру. Проте більшість рис спадково не передаються, а набуваються.

5. Народна дидактика про письменство, книгу, школу, вчителя

Народна педагогіка виражає віковічну мрію народу про суцільну письменність населення. Вона високо опое-тизовує вчення, порівнюючи його зі світлом сонця:

- *Вчення – світ, а невчення – тьма.*
- *Ученому – світ, а невченому – ніч.*
- *Вчення в щасті прикрашає, а в нещасті утішає.*
- *Ученість і мудрість в щасті прикрашають, а в нещасті втішають.*
- *Чоловік невчений – як топір неточений.*
- *Чоловік учений – як хліб печений.*
- *Письменний бачить поночі більше, як нетисьменний вдень.*
- *Наука для людини – як сонце для життя.*
- *Науки ні вода не затопить, ні вогонь не спалить.*
- *Наука в ліс не веде, а з лісу виводить.*
- *Хто науку поважає, буде з щедрим урожаєм.*
- *Хто пише та малює, той діток своїх годує.*
- *Знання злодій не вкраде, в огні не згорять і в воді не втонуть.*

Вченість завжди має перевагу над невченістю:

- *За одного вченого двох невчених дають і то не беруть.*
- *За одного вченого дають десять невчених.*
- *За одного грамотного сім неграмотних дають.*
- *Грамотний – видющий, на все тямущий.*

Освіченість допомагає людині впевнено прямувати по життєвій дорозі:

- *Здобудеш освіту – побачиш більше світу.*
- *Учений іде, а неук слідом спотикається.*

- **Знайко біжить, а незнайко лежить.**
- Вона завжди стає людині в пригоді:
- **Грамоти вчиться – завжди пригодиться.**
  - **Грамота – не хвороба, літ не збавить.**
  - **Де грамотні люди, там біди не буде.**

Жагуче прагнення народної педагогіки (зокрема дидактики) до письменності не випадкове. Оволодіння грамотою відкриває дорогу до такого світоча знань, як книга – геніального і неперевершеного винаходу людства, їй присвячуються найкращі, найтепліші і найщиріші слова:

- **Книга вчить, як на світі жити.**
- **Слово книжкове як світло денне.**
- **Книжка – маленьке віконце, а через нього весь світ видно.**
- **Людина без книги – як риба без води.**
- **Добра книжка кожну голову на вірну дорогу направить.**
- **Купиш хорошу книжку – придбаєш розумного друга.**
- **Книжку читай – розуму набирай.**
- **Читання – найкраще навчання.**
- **Хто багато читає, той багато знає.**

Книжка яскраво представлена і в українських загадках:

- **Дерево – не дерево, а листки має, той буде мудрий, хто на них ся знає.**
- **Лежить – мовчить, а сто дурнів навчить.**

Не лише книжка, а й інші засоби одержання знань, усі атрибути навчання знайшли своє відображення в українському фольклорі, зокрема в загадках:

- **Чорний Іванчик, дерев'яна сорочка, де носом поведе – замітку кладе.**
- **Тоненьке, кругленьке, серце чорненьке. Хто на його слід погляне, думку його взнає.**

(Олівець)

1. Народна педагогіка про основні чинники формування особистості

Народна педагогіка пройнята глибокою людяністю. Вона високо підносить гідність людини, її життєву місію. Народ-педагог послідовно бореться за право кожної людини розкрити свої найкращі риси. Водночас повсякденність не раз спонукала задуматись над тим, чому все те краще, чого досягло людство, не завжди властиве окремій особі, чому одна людина добра, а інша – зла, один щасливий, а інший прожив ціле життя, так і не знайшовши щастя. Народ своїм допитливим розумом прагнув збагнути причину цих явищ, заглибитись у духовний світ людини, виявити ті чинники, від яких залежить становлення людської особистості. І погляди спрямував до сім'ї як першоджерела людини.

Великого значення в народній педагогіці надавалося чиннику **спадковості**. Педагогами і психологами було доведено, що життєві успіхи молодої людини, дитини певною мірою залежать від морально-етичних та індивідуально-типологічних рис і якостей її батьків, кровних родичів:

- **Сини й дочки – з одного дерева листочки.**
- **Який рід, такий приплід.**
- **Кожна пташка свою пісню співає і своє гніздечко має.**
- **Соловей може вирости у воронячому гнізді, але каркати не навчиться.**
- **Дурнів не сіють, не орють, а вони самі родяться.**
- **Яке зіллячко, таке й сім'ячко.**
- **Яке коріння, таке й насіння.**
- **Від поганого коріння не жди доброго насіння.**
- **Яке дерево – такі його віти, які батьки – такі діти.**
- **Яка трава, таке й сіно.**
- **З поганої трави погане й сіно.**

Лекція 3.

Народна виховна практика

- Народна педагогіка про основні чинники формування особистості.
- Народ про виховання.
- Мета, завдання, зміст і принципи виховання.
- Основні засоби, методи і форми виховання.

- *Коли хочеш ти читати, то мене повинен знати, а коли мене не знаєш, то нічого не вгадаєш'*
(Алфавіт)
- *Біле поле, гусак на нім оре.
Чорне насіння, мудрий його сіє.*
(Гусяча пір'іна)
- *Білий кінь по чорному полю. Залиша слід за собою.*
(Дошка і крейда)
- *Мудрий мудрець – крицею орець.*
(Залізне перо).

Поруч з книгою, іншими засобами навчання у народній педагогіці стоїть школа, яка озброює освітою й забезпечує розумовий розвиток.

Високо оцінюється значення шкільної освіти:

- **Школа – народу опора.**
  - **У життя світла дорога – починається від шкільного порога.**
  - **Здобудеш освіту – побачиш більше світу.**
- Водночас зазначається, що людину вчить саме життя:
- **Найвища школа – життя.**

Народна дидактика вчить шанобливого ставлення до школи:

- **Поганцем той називається, хто рідної школи цурається.**
- **Навіть з далекої дороги кланяйся шкільному порогу.**
- **Честь школи не плямуй ніколи.**
- **Честь школи – твоя честь.**

Школа немислима без учителя. Від дідів, прадідів до синів, онуків передається в народі здорова моральна естафета шанобливого ставлення до вчителя:

- **Шануй вчителя, як родителя.**

Педагогічну місію в народі називають святою:

- **Священна праця вчителя щоденна.**

Про вчителя відкликаються, як про батька і матір:

- **Учитель, як мати, прагне все краще дітям дати.**
- **Учитель, як батько і мати, вчить честь шанувати.**

Вчителя називають сіячем добірного зерна (це – міцні знання і ясний розум, чисте сумління і благородство, міцний дух і неспокійне серце, світлі помисли і працьовиті руки:

- **Учитель, як сіяч добірного насіння, вчить підростаюче покоління.**
- **Де вчитель зерна засіває, там дурману місяця немає.**
- **Навчай інших, сам учися.**
- **Учитель – добра і розуму повелитель.**
- **Учитель народний, бо труд його благородний.**
- **Вчителя і дерево пізнають з плодів.**

Народна педагогіка славить професію вчителя як таку, що посідає в суспільстві особливе місце і є матір'ю всіх інших професій:

- **Один учитель ліпше, як дві книжки.**
- **Професія вчителя прекрасна, мов на небі сонце ясне.**
- **Професія вчителя доти буде, доки живуть люди.**
- **Щоб учителем стати, треба щире серце мати.**
- **Всі професії починаються від вчителя.**
- **Нема кращої дороги, як іти в педагоги.**
- **Без учительового слова нема ні лікаря, ні агронома.**

У західних областях України майже донедавна з поваги до титанічної праці педагога звичайного, скромного сільсь-

- Федоренко Д. Т., Зінченко Т. В. Уроки щастя: нестандартні уроки на засадах народної дидактики // Поч. шк. – 1990. – №3. – С. 38–41.
- Федоренко Д. Т. Нетрадиційні уроки в початкових класах на засадах народної дидактики. – Кривий Ріг, 1991.

Діапазон застосування народної дидактики дуже широкий, майже не обмежений: це й уроки, і заняття гуртків, і позаурочна виховна робота. Усе залежить від винахідливості й творчої ініціативи самого вчителя, який завжди може і повинен мудро й доречно включити той чи інший елемент народної дидактики у свою роботу.

Основна література

- Стельмахович М. Г. Народна дидактика. – К.: Знання, 1985. – 48 с.
- Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. – К.: Рад. школа, 1985. – С. 225–300.
- Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 166–222.

Додаткова література

- Барабаш В. П., Бамбуркін О. П. Народна дидактика у системі виховання В. О. Сухомлинського // Початкова школа. – 1994. – № 9–10. – С. 36–38.
- Василюк О.О. Народна педагогіка [Народні пісні, прислів'я, приказки] // Розкажіть онуку. – 1998. – № 22. – С. 6–8.
- Новицька М. Ю. Народознавство в початковій школі // Початкова школа. – 1993. – № 7.
- Стельмахович М. Г. Застосування ідей української етнопедагогіки в роботі вчителя початкових класів // Початкова школа. – 1994. – № 12. – С. 4–7.
- Українська народна педагогіка в школі: Метод. вказівки для студентів / Т. Я. Василенко, А. Г. Калениченко, М. Г.Кравчук і ін. – К.: КДП, 1990. – 44 с.
- Ушинський К. Д. Рідне слово // Вибр. твори: У 2 т. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 2. – С. 271, 272.

кого вчителя називали професором, а вчительку – професоркою.

Школа – це вогнище культури народу, а народний учитель – її носій:

- **Вчитель ступає – розум розквітає.**
- **Де праця вчителя завзята, там країна на героїв багата.**

Батьки, віддаючи свою дитину до школи, завжди з надією дивляться на вчителя, бо вірять, що він зробить з неї освічену, мудру, добру, чесну і працьовиту людину:

- **Де вчитель і школа, там знання і світло довкола.**
- **Покликання учителя прекрасне – дбати, щоб іскра знань не гасла.**

Учителеві завжди вірять. До вчителя горнеться простий люд:

- **У кожній громаді вчителеві раді.**

Отже, у народній педагогіці учитель є совістю народу, його вірою, любов'ю і надією. Педагогові народ доручає найдорожче – дітей. Тому ставленням до вчителя народ завжди утверджує своє майбутнє.

6. Використання народної дидактики в сучасній школі

Доцільність використання народної дидактики в сучасній школі зумовлюється багатьма факторами:

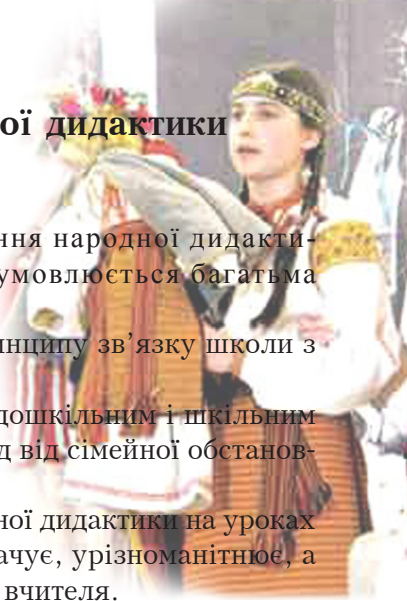
- сприяє повній реалізації принципу зв'язку школи з життям народу;
- забезпечує наступність між дошкільним і шкільним навчанням, полегшує перехід від сімейної обстановки до шкільної;
- доцільне застосування народної дидактики на уроках чи в позакласній роботі збагачує, урізноманітнює, а водночас і оптимізує працю вчителя.

Зустріч дитини в школі із знайомими, звичними для неї засобами народної дидактики завжди радісна, цікава і приємна, будить позитивні емоції і почуття, викликає інтерес до школи, робить малодоступне простим, близьким і зрозумілим, активізує творче мислення учнів.

Видатні педагоги наголошували на потребі застосовувати народну дидактику в школі, прагнули включити її до шкільних програм та підручників.

Прикладом взірцевого використання народної дидактики у навчанні учнів можуть бути праці К.Ушинського “Дитячий світ”(1861) і “Рідне слово” (1864–1870). Досить згадати, що в першій частині чудової книги для класного читання “Рідне слово” великий вітчизняний педагог вмістив понад 75% фольклору від загальної кількості матеріалу, а в другій – половину. К. Ушинський ввів до “Рідного слова” 366 прислів'їв і приказок, 62 загадки, 51 байку і жарт, 32 народні казки, 22 народні пісня, 7 скоромовок, а також безліч творів (у тому числі і своїх), близьких за змістом і формою до народних.

Ідеї К. Ушинського про використання народної дидактики у шкільному навчанні знайшли подальший творчий розвиток у працях видатних педагогів, зокрема

В. Сухомлинського. У своїх творах, а також у практичній навчально-виховній роботі В. Сухомлинський часто використовував перлини дидактичної творчості мас. Золоті розсипи народної дидактики слугували йому прекрасним матеріалом для створення унікальних методичних посібників хрестоматійного характеру, як, наприклад, “Скарбниця народного слова”, “Книга природи”, “Тисяча задач із живого задачника”, для організації у Павиській середній школі Кутка мрії, Острова чудес, Кімнати казки тощо.

Велику увагу приділяв В. Сухомлинський таким надійним виховним засобом народної дидактики, як народна казка, народна пісня, заняття виживанням, дидактичними народними іграми на лоні природи.

Навчальний план і програми сучасної загальноосвітньої школи складаються з цілісної системи навчальних дисциплін, що дає змогу вчителю використати народну дидактику в ході навчально-виховного процесу в усій її розмаїтості.

Так уроки мовного циклу дають змогу потужно опрацювати такий шедевр народної дидактики як фольклор, на уроках математики можна дати дітям знання з народної математики, природознавства, метеорології.

А вивчення образотворчого мистецтва в школі було неповним і поверховим, збідненим, якби вчителі не ознайолювали учнів з народним образотворчим та декоративно-прикладним мистецтвом, музики – з народною музикою, музичним фольклором, з народними танцями; фізичної культури – з елементами народної фізичної культури, народними спортивними традиціями, народними медициною й гігієною; трудового навчання – з народним досвідом трудового навчання і професійної підготовки.

Народна дидактика, особливо фольклор, знайшла помітне відображення в сучасних шкільних підручниках, у посібниках, наборах дидактичного матеріалу з різних навчальних дисциплін, збірниках задач, вправ, завдань тощо.

4. Основні засоби, методи і форми виховання

Визначивши виховання як основний чинник формування людської особистості, народна педагогіка визначила й конкретні засоби, методи, прийоми й форми виховання.

Під **засобами** виховання розуміємо той вид діяльності, явище чи предмет, які можуть впливати на особистість у певному напрямку. Їх поділяють на дві категорії: природні і надприродні.

До природних засобів виховання належать слово, фольклор, авторитет батьків, праця, навчання, навколишня природа, домашній побут, національні звичаї й традиції, громадська думка, духовно-моральний мікроклімат сім'ї, суспільний досвід, режим дня, мистецтво, книга, ігри та іграшки, фізкультура й спорт, свята, обряди, символи, атрибути, реліквії тощо. До надприродних засобів виховання відносять релігію. А. Макаренко у “Книзі для батьків” писав, що виховує все: люди, речі, явища, але насамперед і найбільше – люди. З них на першому місці – батьки й педагоги (79).

Будь-який засіб батьківської педагогіки треба застосовувати лише тоді (якщо він відповідає меті виховання), коли він доречний.

До основних засобів прилягають методи виховання, які перебувають в органічному взаємозв'язку. Поняття засобу ширше від поняття методу. Кожний засіб може мати певну систему методів.

Метод (від грецького – спосіб пізнання) в найширшому розумінні – це шлях реалізації як загальних завдань виховання, зумовлених суспільством, так і конкретних завдань батьківської педагогіки. А. Макаренко влучно назвав метод виховання “інструментом дотику до особистості”.

Інколи у спілкуванні людей на родинні теми можна почути, що “ми виховуємо дітей, а діти – нас”. З огляду на

- **Бурчання наскучить, а приклад научить.**
- **Приклад кращий за правило.**

Ні спадковість, ні соціальний фактор, ні виховання не дадуть позитивних результатів у розвитку особистості без її власної активності. Лише **власна активність індивіда** є тим двигуном, який “приводить в рух” попередні три чинники. Вона виявляється у рухах, пізнанні навколишньої дійсності, у спілкуванні, впливі на оточення й на саму себе. Пізнавальна активність сприяє інтелектуальному розвитку дитини. Тому змалку слід підтримувати дитячу цікавість, відповідати на запитання дитини, розвивати в ній інтерес до знань. Активність дитини в трудовій діяльності сприяє її фізичному й інтелектуальному розвитку, готує до майбутнього професійного самовизначення. Активність дитини у спілкуванні дає їй змогу набутися морального досвіду поведінки, визначити своє місце в колективі, вона вчить її підкорятися і керувати іншими.

Хоча фактор впливу власної активності на становлення особистості лише в останні десятиліття інтенсивно досліджується науковою педагогікою, в педагогіці народній є чимало свідчень про нього:

- **Під лежачий камінь вода не тече.**
- **Хто дрімає, той щастя не має.**
- **Не лінився раніше вставати і замолоду більше знати.**
- **Хто рано підводиться – за тим діло водиться.**
- **Без діла сидіти – то можна одубіти.**
- **Була б лише охота – наладиться кожна робота.**
- **Не нагнувшись, гриба не знайдеш.**
- **Чоловік свою долю працею кує.**
- **Всякий свого щастя коваль.**
- **Хто чого шукає, то й знайде.**
- **На Бога надійся, а сам не плошай.**

На відміну від наукової педагогіки, народна педагогіка виділяє і звертає велику увагу на ще один чинник прогнозування життєвих успіхів чи побутових негараздів людини. Це “доля” або “Божа воля” (релігійно– фаталістичний чинник).

За народною уявою кожна людина має свою долю, свій “талан”. Вважалося, що залежно від того, в яку годину (щасливу чи нещасливу) та під якою зіркою – планетою (також щасливою чи нещасливою) народилася дитина, такою буде її доля, тобто визначалось, скільки людині жити, в яких матеріальних умовах, у якому соціально–психологічному середовищі тощо:

- **Воістину, все по Долі, а нещасливому і щастя не допоможе.**
- **Лихої долі конем не об'їдеш.**
- **Як не було талану, то й не буде долі.**
- **Не та сирота, що роду не має, а та сирота, що долі не має.**
- **Все по долі: яке мамі, таке й доні.**
- **Не так буде, як людина хоче, а як Бог дасть.**
- **На все воля Божа.**
- **По волі людина надіється, а по Божій волі діється.**
- **Не родися багатим та вродливим, а родися при долі та щасливим.**
- **Як щастя буде – доля сама прийде.**
- **Щастя – не підкова, під ногами не знайдеш.**
- **Щастя знає, кого шукає.**
- **Справжнє щастя завжди попереду.**

Всі п'ять чинників виховання (спадковість, середовище, виховання, власна активність індивіда та “Божа воля”) тісно переплетені один з одним, а отже, визначити, який з них головний, а який – другорядний, неможливо. Лише цілісна їхня система та комплексне застосування сприяють всебічно-гармонійному розвитку особистості.

особистості дитини. Наприклад, коли дитина до хати – запрошують сісти. Також народна мудрість твердить, що добрий вихователь повинен бути вимогливим:

- **Розумний батько сина спитати не соромиться.**
- **Дитині волі не давай.**
- **Пусти дітей на волю, сам будеш у неволі.**
- **На крутеє дерево треба крутого клина.**
- **Гарна мазана паляниця, а не дитина.**

Треба дотримуватись **єдності вимог у вихованні:**

- **У семи няньок дитина без ока.**
- **Де багато няньок, там дитина каліка.**

Багатовікова практика вважає найраціональнішим той стиль взаємин з дітьми, який не придушує, а збуджує її сили, **розвиває самостійність та ініціативу**, спонукає до позитивних дій і вчинків, підтримує почуття власної гідності, вчить не заспокоюватись на всьому готовому, що дали батьки, а впевнено йти далі:

- **Розумна дитина в батьковій свитині.**
- **На батька надійся, а сам не поганься.**
- **Батьків хліб не навчить, як треба жить.**
- **Син мій, а розум у нього свій.**
- **Коли тебе шанують люди добрїї, шануйся і сам.**

Єдність мети, завдань, змісту і принципів виховання відіграють надзвичайно велику роль у формуванні особистості. Лише цілісність його компонентів забезпечує якісні, позитивні результати і сприяє ефективній реалізації виховного процесу. А в результаті нехтування одним із його компонентів пошкоджується ланцюг всебічно-гармонійного розвитку особистості. Тому для того, щоб виховати Справжню Людину, потрібно обов'язково враховувати мету, завдання, зміст і принципи виховання.

Юність – від 16 до 20 – 21 року.
Дорослий вік – від 21 до 40 років.
Зрілий вік – від 40 до 55 років.
Старечий вік – після 55 – 60 років.

Про особливості становлення особистості у різні вікові періоди та необхідність керівництва цим процесом свідчать такі прислів'я:

- *Малі діти – малий клопіт, великі діти – великий клопіт.*
- *Більшають діти – більшають клопоти.*
- *Великі діти – великі й турботи.*
- *Поки маленькі – то й рідненькі, побільшали – погіршали, а оженилися – сказилися.*
- *Як грибочки ростуть діточки.*
- *Малі діти не дають спати, а великі – жити.*
- *Від малих дітей болить голова, а від великих – серце.*
- *Мала дитина – не вистишиш, більша дитина – не наїсиши, велика литина – не уберешся.*
- *У підлітка серце і розум часто не в ладу.*
- *Молоде – зелене.*
- *Молоде на всі сторони гнеться.*

Щоб ефективно впливати на формування особистості, **виховання має здійснюватися систематично і послідовно.** Виховний процес не визнає перерв, у вихованні не може бути канікул. Дитина повинна щодня, щогодини пізнавати щось нове, знайомитися з довкіллям, з людьми, що її оточують та з самою собою. Про дитину, що досягала успіхів, з гордістю говорили:

- *Молоде орля, та вище старого літає.*
- *Дарма, що малий, а й старого навчить.*

Такий принцип як **вимогливість** спрацьовує повною мірою у тому випадку, якщо він ґрунтується на повазі до

2. Народ про виховання

Українська етнопедагогіка виросла з виховних традицій слов'янського світу. Своім корінням вона сягає сивої давнини – родового суспільства, в якому формувались традиції громадського виховання і особливої ролі літніх людей у ньому; материнського роду, де головну роль у вихованні відіграє жінка – мати; патріархального ладу, коли у вихованні посилюється роль чоловіка; періоду класового розшарування й закріплення основних виховних функцій за сім'єю.

Виховна мудрість народу, своєрідна невичерпна скарбниця форм і засобів народного виховання, становить золотий фонд народної педагогіки. Народ завжди правильно уявляв сутність виховання:

- *Виховання – безцінне багатство.*
- *Дитина – дорогоцінність, а ще більша дорогоцінність – її виховання.*
- *Легше нанизати на нитку цілу мірку пшона, ніж виховати одного сина.*

Українська народна педагогіка розглядає виховання як першу суспільну потребу (**Камінь шліфують, а людину виховують**). З давніх давен в Україні передається народна притча:

Якщо твої плани розраховані на рік – сій жито, якщо на десятиліття – саджай дерево, якщо на віки – виховуй дітей.

Народ усвідомлював складність психіки людини, а отже, і складність виховання:

- *Чужа душа – темний ліс.*
- *У чужу душу не влізеш.*
- *Щоб людину взнати, треба з нею пуд солі з'їсти.*

Виховання слід розпочинати з моменту народження дитини: **“Перший крок виховання йде з першим кроком дитини”**.

Виховання дітей дуже складний процес і не завжди результати його втішні:

- **У домі, де діти, бувають і злодії.**
- **Сміх без причини – ознака дурного виховання.**

Однак народ вірив у силу виховання, визначився і у своєму ставленні до перевиховання:

- **Невихованість – виліковна хвороба, а дурість – безнадійна.**
- **Навіть у потоптаній траві розквітають квіти.**

Той, хто вміє виховати порядну, чесну людину, здавна вважається найкращим майстром на землі. Народна мудрість стверджує цю думку, зокрема у народній казці “Хто найкращий майстер на землі?”

Це було дуже давно. В одному селі на Україні дівчата й жінки вирішили показати свою майстерність. Домовилися, що в неділю всі придуть на сільський майдан, і кожна принесе найкраще, що вона зробила своїми руками: вишитий рушник, полотно, скатерку, одяг.

У призначений день усі дівчата й жінки прийшли на майдан. Принесли безліч дивовижних речей. У стариків і старух, яким громада доручила назвати найкращих майстринь, очі розбіглися: так багато було талановитих жінок і дівчат. Дружини і дочки багатіїв принесли вишиті золотом і сріблом шовкові покривала, тонкі мережані занавіски, на яких були вив’язані дивні птахи.

Але переможцем стала дружина бідняка Марина. Вона не принесла ні вишитого рушника, ні мережив, хоч все це вміла чудово робити. Вона привела п’ятирічного сина Петруся. А Петрусь приніс жайворонка, якого сам вирізав з дерева. Приклав Петрусь жайворонка до губів – заспівала, защебетала пташка, як жива. Всі стояли на

до життя в даному суспільстві визначалась за допомогою різноманітних випробувань і перевірок, становлення певних вимог. Народна педагогіка вважає кожную людську особистість продуктом, носієм і творцем культури свого народу.

Принцип гуманізму виявляється у гуманному ставленні до дітей, у застосуванні найдоцільніших засобів впливу на них (**Діти, як квіти – полий, то ростимуть**).

Принцип зв’язку виховання з життям полягає в залученні до соціального досвіду людей кожного нового покоління. Він не дозволяє розглядати людину поза суспільством. Кожна особа повинна керуватися тим звичаєвим правом, яке існує в його життєвому середовищі і формувалося протягом багатьох віків. Адже суспільство існує не для людини, а людина – для суспільства.

Народна педагогіка незмінно дотримується **принципу виховання працею**. Вона справедливо вбачає у праці основу існування суспільства, природну умову людського життя:

- **Чесна праця – наше багатство.**
- **Справжнє життя у праці.**
- **Праця – душа всього життя.**

Народна педагогіка формує золоті правила:

- **Людина виховується в праці, через працю і для праці.**
- **Вік живи, вік учись і вік трудись.**

Народ прагне і вміє **враховувати вікові та індивідуальні особливості дитини**, забезпечуючи наступність виховного процесу. Сутність цього педагогічного принципу полягає в тому, щоб виховний вплив на дитину відповідав її вікові, життєвому досвіду, силам і можливостям. У народній виховній практиці розрізняють такі вікові періоди розвитку:

Новонароджений (від появи на світ до 10 днів).

Немовля (грудний вік) – від 10 днів до року.

Дитинство – від року до 10 – 11 років.

Отроцтво (підлітковий вік) – від 11 – 12 до 15 – 16 років.

полягає у сприйнятті людини – об'єкта і суб'єкта виховання – як частини живої природи. Згідно з цим принципом слід зважати на вік вихованця. Вважалось, що кожній дитині властиві індивідуальні особливості:

- **У лісі й двох дерев нема однакових, не те що людей.**
- **В лісі лист, а в миру люди одне на одного не схожі.**
- **З одної печі, та не однакові калачі.**
- **Від одної матки, та не одні дітки.**
- **В одній руці та й не однакові пальці.**
- **Одна мати родить**, та не один розум дає.

Найкраща пора для виховання – дитинство й підлітковий вік, коли психіка гнучка й податлива:

- **З молодого, як із воску, що хочеш, те й виліпиш.**
- **Нагинай гілляку, доки молода.**
- **Гни дерево, поки молоде, учи дитину, поки мала.**
- **Гни тоді, як іще дубчик, а не тоді, як уже кілком стане.**

Принцип природовідповідності вимагає здійснювати процес виховання з урахуванням особливостей природи людини. Часто застосовують аналогії на зразок “людина – природа”: **“Заклопотався, як квочка коло курчат.”**

Вік людини нерідко порівнюють з певною порою року: дитинство – весна, молодість – літо, зрілість – осінь, старість – зима; або з певною порою дня: ранок – дитинство, день – молодість, вечір – старість. З цього приводу в народі існує така загадка: **“Хто ранком ходить на чотирьох, удень – на двох, увечері – на трьох?”** (Людина, її вік).

Культуровідповідність – це вимога оволодіння молодими поколіннями до повноліття обов'язковим мінімумом культурних цінностей свого народу, краю. Культуровідповідність

майдані, не поворухнувшись, усіх зачарувала пісня, і раптом у блакитному небі заспівав справжній, живий жайворонок, якого привабив спів на землі.

“Хто творить розумну і добру людину, – найкращий майстер”, – таким було рішення старійшин.

К. Д. Ушинський підкреслював, що виховання, створене самим народом і побудоване на народних засадах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях.

Слово **“виховувати”** спільнокореневе зі словом **“ховати”**, спочатку вживалось у значенні **“оберігати”**. У народній педагогіці слово **“виховувати”** означає вирощувати, навчаючи правил поведінки, даючи освіту, систематично впливати на культурний розвиток, світогляд, моральні принципи кого – небудь у певному напрямі; систематичним впливом розвивати якість почуття, риси вдачі, прищеплювати що – небудь.

Звідси постали й інші слова: “вихователь”, “вихователька”, “вихованець”, “вихованка”, “вихований”, “вихованість” тощо.

З поняттям **“виховувати”** в народній педагогіці тісно пов'язане поняття **“навчати”** – обидва ці слова часто використовуються як рівнозначні (“Ой там в саду, у садочку научала мати дочку” – народна творчість, “А мати хоче навчати, та соловейко не дає” – Т. Г. Шевченко).

В українській етнопедагогіці широко використовуються синонімічні поняття до слова “виховувати”:

няньчити – доглядати дитину (**Засиджене яйце завжди бовкун, заняньчений син завжди швендяло**);
годувати – утримувати (**Паси, щоб вигодувати; не паси, щоб озолотити**);

колихати – гойдати дитину в колисці (**Не ти ж мене колихав, не ти ж мене няньчив**);

леліяти – оточувати ласкою, піклуванням, пестити, голубити ;

доглядати – турбуватися, піклуватися про дитину, створювати їй нормальні умови для життя і розвитку (**Будеш ти в мене хату помітати, малих діток доглядати**);

бавити – забавляти, няньчити (**Як бавитимеш дитину, то вона й ростиме**);

пестити – голубити дитину, виявляючи до неї любов і ласку (**Добре там дітей пестити, де ніч велика і є кому варити**);

ніжити – прихильно і тепло ставитися до дитини, виявляючи до неї любов і ласку;

виховувати – з любов'ю ростити, дбайливо доглядати дитину (**Виховав дитину в добру годину**);

учити – впливати в певному напрямі, формувати, виховувати, прищеплювати що-небудь (**Пригоди учать згоди**);

Основним критерієм визначення рівня вихованості людини є її вчинки і поведінка:

- **Оціннюй людину за її вчинками.**
- **Гідність людини визначають її вчинки.**
- **На дерево дивись як родить, а на людину – як робить.**

Про того, хто говорить одне, а робить інше, в народі осудливо кажуть:

- **Говорить прямо, а робить криво.**
- **Добре говорить, але зле робить.**
- **Говорить вздовж, а живе впоперек.**

Отже, вплив виховного чинника на формування особистості настільки великий, що визначає навіть долю людини. Усе це засвідчує те, що народна педагогіка виробила свою унікальну виховну систему.

знань, трудових умінь і навичок, привчання до організації домашнього побуту, забезпечення професійної обізнаності в певній галузі виробництва, підготовку до сімейного життя, формування духовного світу.

Зміст виховання кожної вікової групи дітей має певні особливості. Із віком дитини зміст виховання розширюється. Удосконалення виробничого досвіду людей, розширення й поглиблення знань про природу, суспільство та й про саму людину, піднесення культури висували перед народною педагогікою нові завдання, вимагаючи розширення змісту виховання.

Крім цього, мета і зміст народного виховання мають також статево диференціацію. Наприклад, дівчаток змалку вчили вишивати, ткати, доглядати за квітами, співати і танцювати. Враховуючи засади краси, привчали бути чемними. Хлопчиків, в свою чергу, вчили різьбленню по дереву, гончарству, риболовлі тощо.

В українській етнопедагогіці чітко простежуються головні принципи виховання:

- Природовідповідність.
- Культуровідповідність.
- Гуманізм.
- Зв'язок виховання з життям.
- Виховання працею.
- Врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованців.
- Систематичність і послідовність виховання.
- Єдність вимог та поваги до особистості.
- Поєднання педагогічного керівництва з розвитком самостійності та ініціативи вихованця.

Прагнення до гармонії між людиною і світом передусім реалізувалось у **принципі природовідповідності**, що став одним з основних принципів виховання дітей у дохристиянський період. Ідея природовідповідності чітко простежується в українській народній педагогіці. Природовідповідність

Народна мудрість вчить:

- **На чужому горі щастя не будують.**
- **Хай тому трясця, хто зазіхає на чуже щастя.**

Соціалізація і етнізація відображає необхідність становлення особистості як соціальної істоти, підготовки та включення людини до життя в суспільстві, прищеплення їй відповідних національних рис та особливостей. Соціалізація знаходить своє конкретне втілення в сім'ї, громаді, народі, нації, тобто в етнізації, фундамент якої закладається в сім'ї.

Духовність – приділяється увага до внутрішнього світу дитини, заповнення його лише добрим, народним, святим.

Мету, завдання і зміст виховання диктують життя, конкретні умови життєдіяльності трудящої людини. Народна педагогіка прагне розкрити життя, висуваючи потребу в належній всебічній підготовці до нього:

- **Життя прожити – не поле перейти.**
- **Вік ізвікувати – не в гостях побувати.**
- **На довгі віку всього доведеться.**
- **Вік прожити – не дощову годину перестояти.**
- **Життя як терниста нива: не пройдеши, ноги не вколовиши.**

Народ каже: **“Три нещастя є в людини: старість, смерть і погані діти. Старість неминуха, смерть невблаганна, а від поганих дітей, як і від пожежі в будинку, можна вберегтися, не допустивши помилок у їхньому вихованні”**.

Зміст виховання за народною педагогікою – весь процес формування особистості й підготовки її до активної участі у виробничому, суспільному й духовному житті, конкретніше – це формування морального обличчя, інтелектуальний і фізичний розвиток, прищеплення працьовитості й естетичних смаків.

У народній педагогіці **зміст виховання** охоплює піклування про здоров'я і фізичний розвиток дитини, передачу

3. Мета, завдання, зміст та принципи виховання

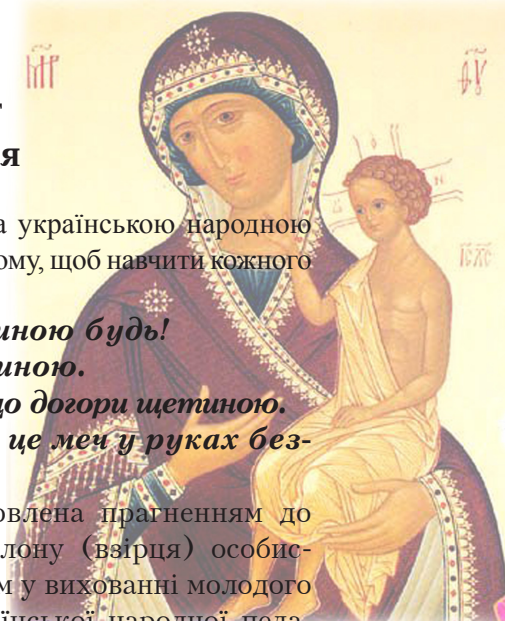
Сновна мета виховання, за українською народною педагогікою, вбачається в тому, щоб навчити кожного бути людиною :

- **Дивись не забудь – людиною будь!**
- **Межи людьми будь людиною.**
- **Не будь тією людиною, що догори щетиною.**
- **Знання без людяності – це меч у руках безумця.**

Провідна мета виховання зумовлена прагненням до провідного виховного ідеалу – еталону (взірця) особистості, що слугує головним орієнтиром у вихованні молодого покоління. Постійним ідеалом української народної педагогіки є людина праці, шляхетно свідомо, з людською та національною гідністю. Основу виховного ідеалу становить гармонія душі, тіла і розуму. В. Мосіяшенко, аналізуючи виховний ідеал українців у творчості відомого педагога і психолога Г. Ващенко (69, 29), зазначає, що його домінантою є служіння Богові та Україні. Бог приймається як Абсолютний Вічний Дух, Свідомість Світу, втілення Добра, Честі, Доблесті, Світла, Розуму, Справедливості.

Український виховний ідеал чітко орієнтований на всебічний гармонійний розвиток особистості, на трудову і мистецьку вправність. До виховного ідеалу віднесено такі риси, як талант людини, ощадність, господарність. У традиційного українського господаря не лише комори повні, а й голова повна розуму, душа повна християнських чеснот, серце сповнене любові до всього рідного й загальнолюдсько-го, до Бога й до всього, чим Господь Україну обдарував.

Отже, ідеалом українського виховання є здорова, культурна, щаслива людина з багатогранними знаннями та високими духовно-моральними й інтелектуальними якостями.

ми, патріотичним почуттям, працьовитістю, національною і людською гідністю.

Провідні завдання родинного виховання.

Складність і різноманітність людського життя зумовлює багатоукладність завдань підготовки до нього. Через це провідні завдання родинного виховання передбачають забезпечення реалізації:

- Натуралізму.
- Раціоналізму.
- Гуманізму.
- Евдемонізму.
- Соціалізації та етнізації.
- Духовності.

Натуралізм вимагає розглядати людину як частину природи й неухильно дбати про гармонійний розвиток природних сил дитини:

- *Діти, як квіти: поливай – рости будуть.*
- *Діти, як роса: тут є, тут нема.*
- *Як грибочки, ростуть діточки.*

Раціоналізм націлює на плекання розуму дитини:

- *Розум – скарб людини.*
- *Розум не купують, а набувають.*
- *Розумний всьому дає лад.*

Гуманізм передбачає людяне, доброзичливе ставлення до дитини й намагання формування “досконалої людськості”, щирих стосунків, утвердження добра, доброзичливості, взаємоповаги, любові один до одного:

- *Добре роби, то й добре всім буде.*
- *Добро виховується добром, людяність – людяністю.*
- *Підганяти – не виховувати.*

Одним із критеріїв оцінки народом людини було і є ставлення до дітей:

- *Любить дітей – добрий, не любить – змій.*
- *Кинув своїх дітей – мерзотник.*

Евдемонізм (від гр. “евдемонус” – щастя) – мету виховання вбачає в земному благополуччі та щасті (*Дай, Боже, щастя!, Година вам щаслива!* – вітання):

- *Не родися вродливим, а родися щасливим.*
- *Щастя дорожче багатства.*
- *Нема смерті без причини, а щастя без дитини.*
- *Кому щастя, тому й доля.*
- *Кому щастя служить, той ніколи не тужить.*
- *Щастя той здобуває, хто в праці розуму набуває.*
- *Щастя мужніх знаходить.*
- *Щасливий і голі скелі озеленить.*
- *Хто гониться за щастям без голови, той наздоганяє біду.*

За визначенням української народної педагогіки, щастя – це стан цілковитого задоволення життям, окрилення життєвими успіхами, вдачами, благополуччям. Наш народ виявив такі властивості щастя:

делікатність – “**Щастя – не кінь, не загнущ-даєш**”;

об’єктивність – “**Щастя, як вільна пташка: де захотіла, там і сіла**”;

фатальність – “**Від лихої долі не сховаєшся**”;

невизначеність – “**Ніхто не знає, де кого щастя чекає**”;

розчарування – “**На світі грошей багато, а щастя мало**”;

категоричність – “**Кому нема щастя зранку, не буде й до останку**”;

оптимізм – “**Бог не без милості, козак не без щастя**”.

самовиховання у душі збереження й примноження національних і загальнолюдських духовних цінностей:

- **Хорошу справу роби в міру, погану не роби зовсім.**
- **Захочеш дізнатися про себе – спитай думку людей.**
- **Хорошому норову вчись на прикладі без норову.**
- **Ввічливості вчись у неввічливого.**
- **Не будь дуже солодким – тебе з'їдять, не будь дуже гірким – тебе викинуть.**
- **Сто раз відміряй, а один раз відріж.**
- **Не будь голубом для двох дахів.**
- **Поводься так, як ти хотів би, щоб з тобою поводилися.**
- **Чого собі не зичиш, і другому не жадай.**
- **Не роби комусь, що собі не мило.**
- **Якщо пригощають, пий навіть воду.**
- **Не вчись ніжностей, а вчись труднощів.**
- **Всяке діло роби сміло.**
- **Взявся за гуж, не говори, що не дуж.**

У підлітковому віці дитина уже здатна сприймати такі методи самовиховання як самокритика, самопереконання, самонавіювання, самозобов'язання, емоційно уявне перенесення у становище іншої людини.

Народна педагогіка використовує похвалу як прекрасний стимул для самовиховання особистості, вдається і до такого регулюючого засобу самовиховання, як вплив через присоромлення.

Одне з чільних місць в організації самовиховання народна педагогіка відводить народним святам, обрядам, символам. Винятково благородну місію щодо організації самовиховання виконує народна символіка. Коло народної символіки надзвичайно широке:

це доречним буде визначення: методи сімейного виховання – це способи взаємопов'язаної діяльності батьків і дітей, спрямовані на розв'язання нагальних виховних завдань. За умов такого підходу дитина є не стільки об'єктом, скільки суб'єктом виховання.

Методів виховання в українській педагогіці маємо нині чимало. Але з'явилися вони не відразу, а постали емпірично, з гущі щоденної практики родинного виховання, у безперервних виховних пошуках батьків. Отже, як і будь-яке нове вагоме відкриття у народній педагогіці, народжувались вони шляхом “спроб і помилок”, “у муках творчості” вихователів. Кожен метод проходив довготривале шліфування та випробування перед тим, як твердо осісти в родинній педагогіці.

Методи виховання прийнято ділити на загальні та часткові. Загальні методи застосовуються в усіх видах виховання, часткові – лише в деяких.

Потрібно зауважити, що групи виховних методів народної педагогіки збігаються з класифікацією методів у педагогіці науковій, що свідчить про їх спорідненість, послідовність і природній взаємозв'язок.

Народно – педагогічні методи виховання поділяються на:

- Методи формування суспільної свідомості.
- Методи формування суспільної поведінки.
- Методи стимулювання позитивної та гальмування негативної поведінки.
- Методи самовиховання.

Методи формування суспільної свідомості

У народній педагогіці постійно наголошується на виховній силі слова:

- **Вола в'яжуть мотузком, а людину – словами.**
- **Коня керують уздами, а людину – словами.**
- **Добре слово краще, ніж готові гроші.**
- **Добре слово варт завдатку.**

- **Слово старше, ніж гроші.**
- **Слово до слова – зложиться мова.**
- **Добре слово не коштує нічого, а pomoже багато.**
- **Давши слово – держись, не давши – кріпись.**
- **Хто не додержує свого слова, той сам себе зневажає.**
- **Договір дорожчий за гроші.**
- **Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш.**
- **Від теплого слова і лід розмерзає.**
- **Пестливе слово й буйну голову упокорить.**
- **Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова – завзятих ворогів.**
- **Як слово не pomoже, то й кий не дошкулить.**

Водночас підкреслюється необхідність умілого користування словом, оскільки воно може перетворитися у небезпечну зброю, нанести непоправну шкоду:

- **Слово може врятувати людину, слово може і вбити.**
- **Ніж ранить тіло, а слова – душу.**
- **Шабля ранить голову, а слово – душу.**
- **Слово – не стріла, а глибше ранить.**
- **Удар забувається, а слово пам'ятається.**
- **Гостре словечко коле сердечко.**
- **Рана загойться, зле слово – ніколи.**
- **І від солодких слів буває гірко.**
- **Губа не дура, а язик не лопата: знає, що гірке, що солодке.**
- **Не говори, що знаєш, але знай, що говориш.**
- **Не підливай масла у вогонь.**
- **Вода все сполоще, а злого слова – ні.**

Розповідь, бесіда, роз'яснення, повчання, напучування, наставлення, навіювання, порада, приклад, читання.

Сучасним батькам зовсім не личить удаватися до засобів фізичного впливу на дітей або залякування їх. В. Сухомлинський підкреслював, що ремінь принижує гідність дитини, руйнує духовний зв'язок дорослих і дітей, чим явно прирікає на невдачу всі виховні зусилля і батьків, і вчителів (136, 424–425).

Методи самовиховання

Справжній успіх у вихованні приходить тоді, коли воно спирається на самовиховання, зливається з ним. Народні педагоги вважають, що все, чого людина досягає у житті, значною мірою приходить завдяки самовихованню. Народний афоризм прямо націлює юнаків і дівчат: **“Батьки дали тобі життя – волю виховай сам”**.

До самовиховання дитину слід залучати змалку. Форми самовдосконалення мають бути узгоджені з віковим та індивідуальним розвитком особистості. Вони різноманітні й виражаються загалом у вигляді пристосування, наслідування, орієнтації на дорослих, ровесників, старших товаришів, друзів, народних героїв.

Народна педагогіка мудро використовує природний потяг дітей до живого спілкування як стимулюючий засіб для самовиховання на основі казок, байок, колискових пісень. У казці говорять всі: люди, тварини, дерева, квіти, речі, сонце, хмари. Нестримна дитяча уява й фантазія безперервно взаємодіє з позитивними казковими героями, що найкраще настроює дитину на хвилю самовиховання і водночас робить її ще піддатливішою до виховного впливу.

З раннього віку, коли в дитини формується відповідний рівень свідомості й самосвідомості, виникає здатність до використання таких методів самовиховання як самоаналіз, самоспостереження, самооцінка. З часом дитина краще розуміє основні думки народних афоризмів – прислів'їв, приказок, заповітів, у яких, по суті, викладена програма

- **Кого люблю, того і б'ю.**
- **Каже дитина, що бита, та не каже, за що.**
- **Бити тебе треба, та нікому'**;

шкідливість їх пом'якшується:

- Материні побої не болять.
  - **Мати однією рукою б'є, а другою гладить.**
  - **Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує.**
  - **Рідна мати високо замахується, а помалу б'є.**
  - **Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане.**
  - **Махання за биття не вважається;**
- а з іншого боку, розглядались як марні й недоцільні:
- **Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями.**
  - **Добре дитя боїться кива, а ледаче не боїться й кива.**
  - **Добрі діти доброго слова послухають, а лихі й дрючка не бояться.**

На жаль, окремі малосвідомі батьки ще й нині вдаються до цього методу, зовсім не вникаючи в його шкідливу суть, вважають його або невинним або йдуть бездумно за принципом: "Мене били, як виховували, то і я б'ю". Таке саме спостерігається і в залякуванні дітей. Яких тільки залякувань на дитячу голівку не придумало хатне виховання: циганами, розбійниками, бурлаками, старцями, відьмами, домовиками, вовком тощо.

Проте, незважаючи на цю непослідовність, у народі сформувався загальноправильний погляд на фізичні покарання і залякування як методи шкідливі й непедагогічні:

- **Учи дітей не страшкою, а ласкою.**
- **Хто б'є дитину, той не виховає добру людину.**
- **Жорстокість породжує тупість і дурість.**

інформування, дискусія входять до групи методів, що спрямовані на формування суспільної свідомості. Ці методи здатні забезпечувати цілеспрямований вплив на свідомість вихованця з метою формування в нього позитивних морально-психологічних рис, спонукання до суспільно корисної діяльності або ж подолання негативної поведінки. Вони збагачують розум дитини потрібними знаннями, виробляють життєві установки, орієнтації.

Так, **напучувати** в народному розумінні означає давати поради, настанови, навчати чого-небудь, формувати позитивні навички.

Серед методів формування суспільної свідомості неабиякою популярністю користується **навіювання**, основне призначення якого збуджувати певний настрій, психологічний стан, прищеплювати певні почуття. Цей метод у народній педагогіці виражений досить своєрідно й оригінально, позначений рисами народної кмітливості й винахідливості, елементами казковості, вигадки, які дуже любляють діти. Та й за змістом народні навіювання дуже різноманітні:

- **Не їж зелених слив, бо в череві жаби виростуть.**
- **Не плюй на вогонь, бо обличчя струпом вкриється.**
- **Не руйнуй пташиних гнізд, бо осліпнеш тощо.**

Ось деякі народні навіювання, спрямовані на виховання культури поведінки за столом:

- **Не сідай за вугол стола, бо не одружишся.**
- **Коли їси, то не співай, бо матимеш дурного чоловіка (дурну жінку).**
- **Не об'їдайся медом, бо пупцем потече.**
- **Не їж у шапці, бо твоя жінка матиме дурного чоловіка.**
- **Коли сидиш, то не дригай ногами, бо чорта колишеш.**

- **Не облизуй макогін, бо швидко полисієш.**
- **Не сьорбай і не клацай ложкою по зубах, бо будеш мати заїди.**
- **Не об'їдайся сиру, бо скоро буде твоя голова сива.**
- **Їж окрайці хліба, будуть тебе хлопці (дівчата) любити.**

Основна вимога словесних методів – ніякої моралізації. Слово в успішному застосуванні ніколи не набридне вихованцеві, ним можна і зацікавити, і захопити, а можна раз і назавжди знищити довіру і відкритість. Тому перед використанням цих методів потрібно заздалегідь продумати зміст свого мовлення і наповнити слова тим виховним потенціалом, що обов'язково примусить дитину замислитись над почутим і зробити правильні висновки. Функції цієї групи методів – донести до свідомості вихованців моральні норми, естетичні критерії й інші теоретичні відомості, узагальнити власний досвід дитини.

Методи формування суспільної поведінки

Народна педагогіка особливу увагу приділяє методам суспільної поведінки дитини, тобто всьому тому, що сприяє нагромадженню практичного життєвого досвіду дитини. До цієї групи методів належить сам спосіб життя та діяльності дітей, практикування правильної поведінки, вправління та привчання (привичаєння), неухильне дотримання правильного режиму праці та відпочинку, нагляд (догляд), виконання різних доручень і обов'язків, дитячі ігри та забави.

Виховання відбувається через саме життя дітей, що сприяє нагромадженню їх практичного досвіду й формуванню певної групи звичок. Така загальноновизнана думка постала з масової виховної практики, яка насамперед спрямовується на організацію життя, розумної, цілеспрямованої і різнобічної діяльності дітей відповідно до прийнятих суспільних норм і правил, на привчання до розумних дій та вправління як

Не можна карати за самою тільки підозрою чи в пориві різкого збудження й гніву:

- **Злість – погана порадиця.**
- **Перед тим, як карати, слід полічити до ста.**

Справжнє покарання завжди має бути справедливим, тільки тоді вихованець сприймає його як заслужене. Не можна карати працею, образою, лайкою. У мудрого вихователя покарання ніколи не придушує особистості, а є своєрідною формою поваги до неї.

Народна педагогіка розглядає заохочення і покарання як дуже делікатні виховні методи, які не треба часто застосовувати. Міра заохочення чи покарання має точно відповідати вчинкові дитини. Заохочувати слід з дотриманням високої вимогливості, а карати – з виявленням поваги до особистості. Захвалювання шкідливе (**Перехвалене – як пересолене**). Невмілі й часті покарання й дорікання калічать душу дитини (**Як будеш часто називати людину свинею, то вона й захрюкає**).

До найвищої міри покарання у практиці народного виховання належить **прокляття** як винятковий метод впливу на особистість. Це різке засудження кого-небудь, що часто свідчить про безповоротний розрив із ним і супроводжується зловісним побажанням, пророцтвом. Прокляття у народній педагогіці є виявленням різкого осуду особливо злісного й непростимого вчинку, великого обурення чиеюсь украй негідною поведінкою. Проклинають найчастіше того, хто вчинив тяжкий злочин перед людством, рідним народом, родом, сім'єю чи дітьми.

У практиці домашнього виховання мають поширення й деякі непедагогічні методи впливу, зокрема такі, як **фізичні покарання й залякування** дітей. З одного боку, **фізичні покарання схвалювались:**

- **Хто годує, той і б'є.**
- **Б'ють – не на лихо учать.**
- **Ганьбою не візьмеш, так силою діймеш.**

дитини, посилення контролю за її поведінкою, відстрочка виконання даної дитині обіцянки, поява деякої стриманості в поводженні з дитиною, позбавлення її звичної ласки, нотка відчуження в голосі, гнів, обурення, прокляття. Найчастіше застосовуються такі види покарань, як зауваження, репліка, осуд:

- **Не бий дубцем, а карай слівцем.**
- **Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями.**

Зауваження – це коротко висловлене судження, міркування з приводу чого-небудь.

Осуд – виявлення негативного, несхвального ставлення до чогось.

З покаранням тісно пов'язаний **метод природних наслідків**, які логічно випливають з учинків дитини (насмітив – прибери, образив – попроси пробачення, кинув – підними тощо).

Усі види покарання пройняті духом гуманності. Народна педагогіка не допускає жорстокості і садизму, не визнає таких покарань, які принижують людську гідність, шкодять здоров'ю дитини (рукоприкладство, залякування, погрози, лайка, нескінченні моралізування, позбавлення дитини їжі (теплого одягу, взуття, притулку), злісне відчуження тощо. Основне призначення покарання вона вбачає у тому, щоб застерегти вихованців, зорієнтувати їх на правильний учинок. Тому там, де не можна не карати, батько не має права не покарати, якщо він справді любить свою дитину і не байдужий до її майбутньої долі.

- Карати має право лише людина мудра й авторитетна:
- **Краще догана розумного, ніж похвала дурного.**
  - **Догана мудрого більше стоїть, як похвала дурного.**
  - **Краще з доброго коня впасти, ніж на поганому їхати.**

послідовне повторення позитивних вчинків на основі усвідомлення їх значення. Згадаймо мудрі народні вислови:

- **Посієш учинок – виросте звичка.**
- **Посієш учинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер.**
- **Звичка – друга натура.**

Вправління і привчання посідають у народному вихованні одне з чільних місць. Вони є своєрідною “гімнастикою поведінки” дітей і реалізуються через застосування комплексу різноманітних прийомів: вимоги, показу, тренування, нагадування, контролю й самоконтролю.

Прийом **показу** відзначається високою дієвістю, тому що виражається у демонструванні живого, наочного взірця й пробуджує емоційні переживання (“Якщо він може, то чому я не можу?”). Щоб та чи інша дія, наприклад, манера вітатися, закріпилась і стала звичкою, не обійтися без нагадування, яке допомагає долати забудькуватість. Щоправда, постійні нагадування, та ще й у категоричній формі, можуть набриднути й не дати бажаного результату. А тому їх роблять делікатно й часто-густо в жартівливій формі.

Народна педагогіка обстоює довірливе ставлення до людини, що не виключає контролю дорослих за поведінкою дитини (**Довіряй, але перевіряй!**). Контроль може бути різний: педантично-в'їдливі користі не дає; доброзичливий і мудрий сприймається з вдячністю, бо допомагає виявляти і долати труднощі, підносить уже здобуте, будить радісні переживання успіху, спонукає до самовдосконалення і самоконтролю (**Найкращий контроль – власна совість**).

Вік людини порівняно недовгий та й швидко минає:

- **Вік наш – як година.**
- **Збіжить вік – як одна година.**
- **Літа упливають, як вода.**
- **Вік пройшов, як батогом ляснув.**

Тож і прожити його треба змістовно, гідно. У зв'язку з цим у народній педагогіці велика увага приділяється чин-

никові часу в житті людини. Про раціональне використання часу на основі дотримання тих чи інших **режимних моментів** йдеться у багатьох прислів'ях і приказках, наприклад:

- **Хто рано встає, тому Бог дає.**
- **Легше пізно лягти спати, ніж рано вставати.**
- **Зі сном, як з волем, борися, а рано вставати не лінися.**
- **Сьогоднішньої роботи на завтра не відкладай.**
- **Зробив діло – гуляй сміло.**

Глибоко замислитись над невинним плином часу спонукають також народні загадки. І це не випадково: **режим**, тобто розумний і чіткий розпорядок життя і діяльності дитини народна педагогіка розглядає як один з дієвих методів виховання, важливий чинник формування звичок.

Широко застосовуються у народі такі дієві методи виховання, як **виконання різних доручень і обов'язків**. До виконання різних доручень дітьми практика народного виховання вдається досить часто. Обов'язки дітей впливають з потреб трудової сім'ї. І доручення вдома вони одержують найчастіше від батьків. Щоденне їх виконання змалку дисциплінує дитину, формує почуття відповідальності, вчить раціональному використанню часу, будить ініціативу, гартує характер і виробляє вольові якості, привчає долати труднощі й закінчувати розпочату справу (**Кінець діло хвалить**).

Успішне виконання доручення дарує дитині радість успіху особливо тоді, коли це оцінив хтось з авторитетних людей – батько чи мати, дідусь чи бабуся. Доручення визначають відповідно до віку і статі дитини з поступовим їх ускладненням. Коло цих доручень і обов'язків досить широке, однак не завжди доручення й обов'язки бажані та привабливі дитині. Та вони завжди й не можуть бути такими. Щоб підготувати дитину до життя, слід навчити її бути вольовою і дисциплінованою, мати почуття обов'язку й відповідальності. А для цього треба привчити дітей виконувати не тільки те, що хочеться, а й те, що дуже потрібне, хай навіть неприємне, важке.

юнак). Заохочення, особливо авторитетними для дитини людьми, закріплює позитивні навички й стимулює до кращої поведінки, вселяє здоровий життєвий оптимізм, зміцнює віру у власні сили й можливості, породжує бадьорість, новий приплив енергії, гарний настрій і готовність до праці, загострує почуття відповідальності й власної гідності, сприяє створенню добрих взаємин між вихователями і вихованцями (**Боги і діти живуть там, де їх хвалять**).

Заохочення може стосуватися різних сфер людської діяльності. Найбільш цінним у ньому є моральна дія. А тому народні вихователі ставляться до нагород стримано. Вони не допускають, щоб у дітей створювалась звичка очікувати нагороди за будь-який успіх. Ця ідея, зокрема, пронизує українську народну казку “Дідова дочка й бабина дочка”. Хоча нагороди, звичайно, не ігноруються. Найчастіше це гостинці, поїздка до міста чи навпаки до села, залучення до певних дій разом з дорослими (рибальство, збирання грибів), участь у святі чи видовищі.

Звичайно, було б дуже добре, якби батькам вдалося належно виховати свою дитину лише за допомогою гідних засобів. Але таке, на жаль, поки що вдається не кожному, і не часто. Тому інколи виникає потреба вдаватися і до суворих методів, тобто **покарань**.

У буквальному розумінні “покарати” означає накласти кару за будь-який злочин чи якусь провину. З погляду педагогічного, це метод негативної оцінки вчинків або дій вихованця з метою їх усунення. Застосовується у тих випадках, коли дитина свідомо не підкоряється справедливим вимогам, порушує загальноприйняті норми та правила поведінки, нехтує обов'язками в сім'ї. Основне призначення покарання полягає в тому, щоб викликати у винуватця неприємні переживання, гіркоту вини й сорому за поганий учинок, бажання більше його ніколи не повторювати.

До типових видів покарань належать: вияв незадоволення, осудження, присоромлення, обмеження деяких прав

- *До чужого рота не приставиш ворота.*
- *Великої треба хусти, щоб зав'язать людям усти.*
- *Крий, ховай погане, а воно ж таки гляне.*
- *Раз на віку спіткнешся, та й то люди бачать.*

Громадського осуду боїться навіть той, хто вже нічого не боїться:

- *Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає між люди показатися.*
- *Стид, хоч і не дим, а очі виїсть.*

Кожна дитина не тільки прагне наслідувати дорослих, а й мріє якнайшвидше стати дорослою. Цей природний потяг до очікуваних приємних змін народна педагогіка вмє використовувати. **Орієнтування на майбутню перспективу** (“будеш слухняним, поїдеш зі мною до міста”, “як одужаєш, зможеш у річці купатися”) не тільки викликає настрій радісного очікування, а й вселяє відчуття життєвого оптимізму, мобілізує всі сили на досягнення поставленої мети, здійснення добрих вчинків.

Головний обов'язок народних вихователів – мудро застерегти людину від необачного кроку. Всі знають, що краще запобігти лихові, ніж виправляти його наслідки. Цьому завданню підпорядковані такі методи виховання, як застереження, заборона.

Застерегти – це заздалегідь попередити когось про щось небезпечне, небажане, оберігати від кого-небудь або чого-небудь, запобігати чомусь поганому.

Сутність **заборони** полягає у наказі не робити чогось.

Серйозно підходить народна педагогіка до застосування заохочень і покарань у вихованні.

Під **заохоченням** вона розуміє спонукування когось-небудь до якоїсь дії певними засобами. Найпоширенішими видами заохочень є схвалення вчинку, подяка, нагорода, ласкавий погляд, приємна усмішка, гладження по голівці (якщо дитина мала) чи попліскування по плечу (якщо підліток чи

Гра як важливий метод виховання дитини

Гра, як відомо, є основним видом дитячої діяльності, спрямованої на практичне пізнання навколишніх предметів і явищ через відтворення дій та взаємин дорослих. Гра, забава і особливо іграшка належать до головних атрибутів дитинства. Гра як діяльність виникла у відповідь на потреби суспільства, в якому живуть діти й активними членами якого вони готуються стати. За своїм змістом ігри органічно пов'язані з життям, працею й поведінкою дорослих членів суспільства. Сюжети ігор дуже різноманітні й відображають реальні умови життя дитини.

Народна педагогіка виділяє дві основні групи ігор:

1. Ігри першої групи виникають самі собою. У них діти наслідують функції дорослих, те, що в майбутньому стане для них серйозним обов'язком, – трудовим, сімейним, громадянським.
2. Друга група – це ігри, спеціально вигадані для розваги.

У народі кажуть: **“Де гра, там і радість!”** Розумно організована гра є дієвим методом формування таких рис особистості, як дисциплінованість, кмітливість, сміливість, витривалість, спритність, рішучість, наполегливість, стриманість. Окрім того, гра вчить напружувати зусилля, керувати собою, бути точним, дотримуватись правил поведінки, діяти в колективі. Ігри, що відображають працю дорослих, сприяють трудовому вихованню дітей.

Переоцінити значення гри в житті дитини важко. А уявити дитинство без гри неможливо. У дитячому середовищі побутують рольові ігри, вироблені народною педагогікою ігри з готовими правилами – рухливі й розумові або дидактичні, які сприяють фізичному й розумовому розвитку дітей, підвищенню емоційного тону. Високу оцінку дитяча гра дістала і у спадщині видатних педагогів. Так А. Макаренко писав, що яка дитина в грі, така з багатьох поглядів вона буде в роботі, коли виросте.

Постійним *супутником дитячої гри є іграшка* – умовне відображення реальних предметів, річ, призначена дітям для гри і забави. Вона є відтворенням у тій чи іншій спрощеній, узагальненій і схематизованій формі предметів з життя і діяльності суспільства, пристосованих до особливостей дітей певного віку.

Народна іграшка побутує з давніх-давен у середовищі дітей трудящих, найчастіше виготовлена дітьми чи дорослими. На саморобних дитячих іграшках протягом століть виховувалося не одне покоління дітей.

Тематика, образи і зміст іграшок різних народів відображають особливості їхньої праці й побуту країни. На Україні найпопулярнішими були іграшки, які відтворюють предмети хатнього вжитку, знаряддя сільськогосподарської праці, засоби транспорту, свійські тварини, а також лялька.

Діти не повинні мати багато іграшок та здебільшого мають виготовляти їх самі чи за допомогою дорослих. Цим виховується у дітей бережливість і винахідливість, стимулюється і підтримується їхня власна творчість.

Мабуть, немає таких дітей, які б не полюбили гратися в різні ігри, а особливо з іграшками. Варто пам'ятати і таку важливу особливість, яку помітили в народі: **“Без гри дитина втрачає інтерес до навчання”**.

Підсумовуючи, можна сміливо сказати, що народна гра та іграшка є невід'ємним компонентом не тільки педагогічної, а й загальної культури народу.

Методи стимулювання позитивної та гальмування негативної поведінки

Виховна сила народної педагогіки полягає ще й у тому, що вона вміє спонукати кожного до правильної дії, спрямовувати на дотримання норм поведінки. У практиці народного виховання виробилася розгалужена *система різноманітних стимулюючих методів*: педагогічна вимога, суспільна думка, орієнтація на очікувану радість, змагання, заборона, застереження, заохочення та покарання.

Вихователь повинен бути людиною вимогливою. Ігнорування вимогою у вихованні призводить до сумних наслідків:

- **Хто дітям потає, той сам плаче.**
- **Потурай малому – то як виросте, буде тебе на старості бити.**

Під **вимогою** в народі прийнято розуміти побажання або прохання, висловлене так, що не припускає заперечення. Це здебільшого стосується норм і правил поведінки, яких треба неухильно дотримуватись. Вимога допомагає вихованцеві збагнути суть і насуцність потреби в звичаях і манерах поведінки. У народній педагогіці вони виражаються по-різному: у цікавій розповіді про повчальний факт з життя людей, у мудрій пораді старших, в афоризмові:

- **Не будь у людях примітний, а будь вдома привітний.**
- **У гостині останній починай їсти, а перший переставай.**

у заповіді:

- **Не кради.**
- **Поважай старших.**
- **Шануй батька і матір.**

Вимоги у формі наказу чи погроз у практиці народного виховання трапляються дуже рідко. До них вдаються лише в крайньому разі, найчастіше тоді, коли вихованець виявляє зухвалу впертість і непослух, та й то після випробування усіх інших можливих методів і прийомів, зокрема показу позитивного прикладу.

Народ – великий колективіст. Авторитет і сила громади, значення одностайності і єдності трудящих прославляються в українському фольклорі. Виховна сила **громадської думки** велика, її ніхто не може зігнорувати:

- **На чужий роток не накинеш платок.**
- **Чужий рот – не хлів: не зачиниш, як розчиниться.**

народна педагогіка бере під розгляд шлюбні відносини насамперед заради блага дітей.

Ідеалом української народної педагогіки здавна стала така сім'я, де взаємини складаються на основі рівноправності чоловіка й жінки, на засадах взаємного кохання і поваги, духовної спільності, трудового співробітництва та взаємодопомоги у вихованні дітей.

Побудувати справжню сім'ю з добрим педагогічним мікрокліматом – це мистецтво жінки і чоловіка. Виконувати цю місію не просто, тому що вона багатогранна й копітка. Подружність знаменує собою новий, відповідальний етап у житті чоловіка і жінки: **“Людина тричі людиною буває: як родиться, жениться і вмирає”**.

Народна педагогіка висунула такі ідеали чоловіка й жінки, які заслуговують найвищої оцінки. Причому, ідеал чоловіка найчастіше подається крізь призму мрій жінки, а ідеал жінки – з погляду чоловіка. Жінка мріє, щоб чоловік шанував, захищав і поважав її, був сильним і гарним, розумним і щирим, працьовитим, добрим господарем, дбав про сім'ю, любив і виховував дітей, не пив і не гуляв:

- **На красивого чоловіка дивитись гарно, а з розумним жити легко.**
- **Хто п'яницю полюбить, той вік собі загубить.**
- **За ледачим чоловіком жінка марніє, за хорошим – молодіє.**
- **За молодим жити весело, а за старим – затишно.**
- **Батьки доглядають дочку до віця, а чоловік жінку – до кінця.**
- **Сиди до сивої коси, а за ледащо заміж не йди!**
- **Не дай бог коня лінивого, а чоловіка ревнивого!**
- **Чоловік як ворона, а все жінці оборона.**
- **Я за мужа затулюсь, та нікого не боюсь.**

- розмальоване яйце (писанка) – символ весняного пробудження природи і родючості;
- рожева троянда – символ бажаного знайомства;
- червона троянда – символ кохання;
- жовта троянда – символ розлуки;
- біла троянда – символ смутку і страждання;
- коса – символ дівочої краси і честі;
- птахи – символ сім'ї як осередку домашнього затишку й дітонародження;
- каблучка – символ дружби і довіри тощо.

Якщо у вихованні є недоліки (**Нема чоловіка без вади**), їх треба виправляти. Невиховану дитину треба перевиховувати. **Перевиховання** – це насамперед перебудування неправильно сформованих поглядів, суджень, усунення причин хибної поведінки особистості з орієнтацією на позитивний приклад. Водночас слід враховувати вікові психологічні особливості дитини. Саме ці моменти народної педагогіки відображені в українській народній казці “Лінива”.

Наведений нами перелік методів виховання не претендує на повну вичерпність. Батьки цілком спроможні і мають право, крім названих, успішно застосовувати (враховуючи конкретні умови й позиції здорового глузду) й інші, в тому числі власні педагогічні винаходи, аби тільки вони не суперечили природі дитини.

Для одержання позитивних результатів у вихованні особистості народна педагогіка використовує такі три **форми** його організації, як **індивідуальна, групова і фронтальна (масова)**. До індивідуальних форм організації виховання відносимо догляд дорослих за дитиною, до групових – виховання дітей у сім'ї, участь дітей і молоді в об'єднаннях ровесників, до фронтальних (масових) – участь дітей у праці, збереження народних традицій, свят і обрядів.

У процесі становлення особистості народна педагогіка використовує всі три форми виховання одночасно. Але, у

зв'язку з психічними та фізіологічними відмінностями дітей різних вікових груп, вона виділяє з них одну форму – домінуючу, яка має найбільший виховний вплив на людину.

З моменту народження до двох років дітей називають дволітками. Така дитина потребує пильного індивідуального догляду з боку дорослих. Адже саме зосереджена увага батьків та рідних на маленькій, беззахисній людині є стрижнем виховання великої, сильної, справжньої та гідної людини.

Діти з чотирьох років виявляють потяг до громадського життя. Вони об'єднуються в групи і разом проводять своє дозвілля. У цей період діти знайомляться з колективним життям, з його нелегкими правилами та нормами поведінки, вони демонструють свої можливості, формують власне “Я”, вчаться аналізувати та оцінювати себе та інших, і водночас з цією важкою працею ці маленькі, невтомні трудівники ще й готуються до вступу у дорослий, заплутаний світ. Така групова форма організації виховання стає дедалі активнішою і триває аж до періоду дозрівання, коли молодь вливається в організовану громаду, в якій народна педагогіка керується вже фронтальною (масовою) формою. Її сутність полягає в тому, що діти повністю вливаються до колективного життя, в якому вони всебічно себе реалізують і виховують на загальнолюдських нормах поведінки.

Отже, методи й форми виховання дають педагогам розумні та надійні способи виховання дітей різних вікових груп, дозволяють пом'якшити або зовсім уникнути важких наслідків вікових криз та забезпечують вічне життя тим звичаям та традиціям виховання, які формувалися протягом багатьох віків мудрими народними педагогами. Вміле поєднання народної та наукової педагогіки виховання сприятиме творчому формуванню того морального середовища, в якому виховується чутлива серцевина юної людської душі.

взаємини є джерелом не тільки задоволення і втіхи, а й великої виховної сили.

У нашому народі, як і у всіх народів світу, здавна живе добра й благородна традиція: підтримувати теплі родинні взаємини, долати родинні незгоди. І все це робиться насамперед заради дітей, щоб виховати в них родинні почуття. Саме про це йдеться в українській народній пісні “Під білою березою”. Брат і сестра живуть у незгоді через посаг (братові батьки дали більше). Однак сестра все ж таки вирішила відвідати брата, заявивши:

**Я не прийшла їсти, пити,
Але прийшла подивитись,
Щоби мене діти знали
Та й тіткою називали.**

Народна мудрість про сім'ю немов перегукується з тими словами високої оцінки сім'ї, яку дали класики педагогіки А. Макаренка та В. Сухомлинський. А. Макаренко назвав сім'ю “природним первинним осередком, де реалізується краса людського життя, куди приходять відпочивати переможні сили людини, де ростуть і живуть діти – головна радість життя” (58, 21).

В. Сухомлинський наголошував, що у сім'ї шліфуються найтонші грані людини-громадянина, людини-трудівника, людини – культурної особистості. Із сім'ї починається суспільне виховання. У сім'ї, образно кажучи, закладаються коріння, з якого виростають потім і гілки, і квітки, і плоди. Сім'я – це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави. На моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи (135).

Основою сім'ї є **шлюб** – союз чоловіка й жінки з метою продовження людського роду. Основою для шлюбу і створення сім'ї є щире взаємне кохання між подружжям. Подружня пара – це вісь сім'ї. Кохання двох – чоловіка й жінки – веде до виникнення третього, нового життя. Тому

ловним чином до так званої сімейної моралі, заснованої на почутті родства. Пошанне ставлення до рідні проповідують українські народні прислів'я і приказки:

- ***Хоч і по коліна в воду, аби до свого роду.***
- ***Свій хоть не заплаче, то скривиться, хоть не скривиться, то не висміє.***

Жити на світі без зв'язків із родом і родинної підтримки важко:

***Та журба ж мене ізсушила, та журба мене ізв'ялила,
Що найменша в стегу птиця та й та мене біла.
Ой тим вона побиває, що роду немає.
Ой тим вона побиває, що роду немає.
Ой вийду я за ворота – стою, як сирота,
Ніхто мене не питає, що роду нема...***

Роду нема переводу. Саме через відчуття роду і завдяки йому кожна людина приходиться до щирих, глибоких і чесних роздумів про найістотніший, найголовніший сенс людського життя. Слова “рід”, “родина” часто фігурують у народному спілкуванні: рід як ряд поколінь, що походять від одного предка, родина як група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом. Ці слова прийшли до обігу в практику народного виховання здавна, ще зі староруських часів. А виникнення їх зумовлене існуванням різних родинних стосунків. Завдяки цьому народна педагогіка має в своєму розпорядженні повний набір назв спорідненості та свояцтва.

Родичі й свояки підтримують між собою дійові контакти. Вони часто зустрічаються і спілкуються, особливо якщо мешкають в одному місті чи селі, радяться, допомагають один одному, діляться радістю і горем. У народі здавна прийнято влаштовувати традиційні родинні свята, на які запрошують усіх родичів і свояків. Цікаво, що до всіх цих та інших взаємин між родичами і свояками активно залучаються не тільки дорослі, а й діти. Для дітей такі родинні

Основна література

- Макаренко А. С. Книга для батьків. Лекції про виховання дітей. – К.: Рад. школа, 1972. – 336 с.
- Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. – К.: Рад. школа, 1985. – С. 39–90.
- Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка: Навч.-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 38–73.
- Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – С.153–174.
- Сухомлинський В. О. Обережно: дитина! // Вибрані твори: В 5-ти томах. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.5. – С. 422–426.
- Руденко Юрій. Основи сучасного українського виховання. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.

Додаткова література

- Коба Л. А. Як виховували дітей східні слов'яни – предки українців // Початкова школа. – 1994. – № 4. – С. 45–47.
- Козак М. Козацько-лицарські традиції виховання // Народознавство. – 1996. – № 24 (березень). – С. 2.
- Мазур П. І. Народ-вихователь, народ – педагог // Початкова школа. – 1994. – № 4. – С. 52–54.
- Руденко Ю. Д. Українська національна система виховання. – Київ, 1991. – 48 с.
- Українська козацька педагогіка // Основи національного виховання / За ред. В. Г. Кузя, Ю. Д. Руденка, З. О. Сергійчука. – Умань, 1993. – С. 43–60.

Лекція 4.

Родинне виховання – серцевина народної педагогіки

- Сім'я – основа родини
- Діти як суб'єкт виховання
- Батько і мати – перші вихователі
- Сімейна обрядовість українців, пов'язана з дитиною

- *Як люба дружина, то люба й в ряднині.*
- *Як чоловік жінку любить, то й лиха жінка доброю буде.*
- *Як чоловік жінку не любить, то й добра лихою буде.*
- *Силою не будь милою.*
- *Куди серце летить, туди й око глядить.*
- *Серце ні на що не зважає – свою волю має.*

Гордістю кожної української дівчини є її коси:

- *Коса – дівоча краса.*
- *Дівка без коси не має краси.*

Коси дівчини, як і вінок на голові, символізують її молодечу красу, дівочу невинність (цноту) і честь, що належать до найвищих її моральних репрезентантів доленосного характеру (*Чесць дівоче щастя береже*). Юнка, яка втратила дівочу невинність, уже не вартує того, щоб називатися дівчиною. Про неї кажуть: *“Ні дівка, ні жінка – людська поговорка”*.

Отже, українська фамілістика тепер, як і колись, пильно береже честь і гідність подружніх стосунків – як запоруку міцної і здорової родини.

Сім'я робить життя повнокровним, дає щастя: самотню, яка не має сім'ї, людину називають “перекотиполем”. Життя її беззмістовне, нецікаве й безперспективне. Воно нерідко порівнюється з безплідним деревом, щербатим горщиком.

Людина, яка з поважних причин залишилась без сім'ї, заслуговує глибокого співчуття. Якщо ж вона навмисне уникає обов'язків сім'янина, то її осудять. Недаремно вважають, що прожив на світі тільки той, хто побудував нову хату, викопав криницю, посадив дерево, створив міцну сім'ю і виховав гарних дітей. Жити, за народними поглядами, означає творити людину, продовжувати себе в своїх дітях.

Видатний дослідник-філолог П. Житецький писав, що родство в поетичних уявленнях малоруського народу складає своєрідний культ, уся народна етика зводиться го-

- *Краса лиця – це половина приданого.*
- *Личко дівку заміж віддає.*
- *З гарної дівки гарна й молодиця.*
- *Дівчина – як у лузі калина.*
- *Парубочок – як дубочок.*
- *Краснеє личко – серцю неспокій.*
- *Біда, як жінка бліда,
але ж лиха година, коли жінка, як калина!*

Однак ця роль не є вирішальною, бо

- *З краси воду не п'ють.*
- *Краса минеться, а розум пригодиться.*
- *На красуню дивитись любо, а з розумною жити добре.*

А звідси і порада:

- *Не шукай краси, а шукай доброти.*
- *На траву дивись удень, як обсохне роса,
а на дівку в будень, як невбрана та боса.*

Також краса юнака чи дівчини полягає не тільки у зовнішній миловидності, а й у їхніх внутрішніх людських якостях і вчинках:

- *Не краса красить, а розум.*
  - *Хоч не з красою, аби з головою.*
  - *Краса до віця, а розум до кінця.*
  - *Не той гарний, що гарний, а той, що діло робить.*
  - *Поганий на вроду, та гарний на вдачу.*
  - *Не з багатством жить, а з людиною!*
- Велике значення мають індивідуальні уподобання:
- *Не те красне, що красне, а те, що подобається.*
  - *Полюбиться сатана краще від ясного сокола.*
  - *Хай буде й кривоклуба, аби була серцю люба.*
  - *Бери жінку в одній льолі, аби була до любові.*
  - *Сватай ту, яку сам хочеш, а не ту, яка за тебе йде.*

1. Сім'я як основа родини

Набуті в процесі багатовікової історії розвитку родинного життя знання і практичний досвід українського народу в галузі організації шлюбу та створення міцної, здорової, щасливої сім'ї називають **українською фамілістикою** (лат. familia – сім'я, рід, родина). Вона репрезентує **народне родинознавство** українців і є невід'ємним компонентом української родинної педагогіки.

В обсервацію української фамілістики увійшло розв'язання найважливіших і найскладніших (до того ж і вічних) родинних проблем: правильність шлюбу, справедливості взаємин між чоловіком і жінкою, батьками та дітьми, братами і сестрами, родичами і свояками, неухильне забезпечення спадкоємності поколінь як у духовно-моральному, так і в майновому відношенні.

Сім'я, родина посідає одне з провідних місць серед усіх геніальних винаходів людства. Саме вона є тим могутнім феноменом, що якнайчастіше об'єднує людей у родинне гніздо на основі шлюбних і кровних взаємозв'язків. То й не дарма кажуть, що коли міцна сім'я, то й сильна держава. Українці розуміли сім'ю як міцну фортецю, славили силу і міць, велич і красу своєї родини, оспівували її високі моральні якості в піснях, прислів'ях, приказках. Нашими предками дуже високо підносилися союз чоловіка і жінки. За образним висловом Г. Волкова, батьківський дім – це храм сімейної духовності, в якому домашнє вогнище – алтар, діти – ангели, мати – богоматір, батько – патріарх усієї сім'ї (16, 8).

З давніх-давен серед українців виник і утвердився погляд на сім'ю і рід як на святиню, а на виховання дітей як на святий обов'язок батьків. Тому ці, як і всі інші особливо важливі об'єкти, в наших предків мали свої опікувальні божества – Рід і Рожаницю, уособлення роду, єдності нащадків одного предка, утвердження необхідності продовження

людського роду. Обидва божества йшли безпосередньо за головними слов'янськими богами – богом грому і блискавки Перуном, сонця і світла – Дажбогом, неба – Сварогом, вогню – Хорсом.

Без перебільшення зазначимо, що поруч із божественним культом Сонця, Неба, Води, Землі, Хліба в свідомості нашого народу віками живе культ Матері, Сім'ї, Роду, і це успадковується з покоління в покоління. Рід мав свої традиції, шанував своїх предків, і в цій пошані виховував молоде покоління.

У народному ідеалі сім'я виконує багато функцій, і всі вони надзвичайно благородні і різноманітні:

- відтворення, продовження роду людського,
- виховання дітей,
- організація домашнього господарства, споживання і побуту,
- забезпечення і передача новим поколінням духовних і матеріальних цінностей та життєвого досвіду, трудових умінь і навичок,
- підготовка молоді до сімейного життя.

Важка і складна, але найважливіша функція – це виховання, вирощування і “виведення в люди” дітей. У народі говорили: **“Дітей годувать, свій вік коротать”**.

Саме слово **“сім'я”** у щоденному спілкуванні українців репрезентує шлюбне подружжя (чоловіка й жінку), дітей та інших близьких родичів, які живуть разом. Велич і краса її підносяться аж до небес як ознака особливого авторитету й ролі в житті кожної людини.

Повне щастя людини без сім'ї, без домашнього затишку немислиме. Саме тому таку ідею проголошує одна з відомих українських народних пісень:

**У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила,
А у мене ні хатинки,
Нема щастя, нема жінки.**

- **Невесело в світі жити, як нема кого любити.**
- **Без вірного друга велика туга.**

Тяжко жити і з нелюбом:

- **Краще вмерти, як з нелюбом жити.**
- **Краще в ставку потопати, як з нелюбом шлюб узяти!**
- **Краще полин їсти, ніж з нелюбом за стіл сісти!**

Одружуються **“не на рік, а на весь вік”**:

- **Се не на рік, а на цілий вік.**
- **З ким вінчатися, з тим і кінчатися.**

Він накладає на людину нові обов'язки (**Заміж іти – треба знати, що нема ні вислуг, ні відставки**). Тому й при здійсненні цього вирішального кроку в житті кожної молодої людини треба бути розсудливим: (**Пери, ніж одружитись, треба роздивитись; Не дивись, з чим женишся, але з ким**), не поспішати, бо як оженишся **“на скору руку”**, то **“на довгу муку”**:

- **Поспішився – оженився і в біду зразу ввалився.**
- **Ступив у закон, як собака в цибулю.**
- **Козак оженився, неначе утопився.**

Окрім цього, **“легше оженитися, як розженитися”**.

Глузують з того, хто збирається передчасно женитися (**Ще молоко на губах не обсохло, а він женитися задумав**). Загального осуду зазнає і безпричинне затяжне парубкування та дівування:

- **Перестояна трава – ні сіно, ні солома.**
- **Старий парубок – ні чоловік, ні вдівець.**
- **Стара правда завше добра, але не стара дівка.**
- **Одказлива дівка до сивих волос додіває.**

Значну роль у формуванні шлюбних пар відіграє молодість, яка принадна своєю особливою красою:

дух взаємодопомоги, тепла, щирої турботи, де побудована справжня сім'я.

Дбати про лад у сім'ї – головне кредо народної фамілістики:

- **Все так буде в ладу, як у меду.**
- **Ладом усе можна.**
- **Як не знаєш ладу, то держись ззаду.**
- **Як не ладиться, то й у печі не горить.**
- **Горе тому, в кого нема ладу в господі.**

Це підтверджує усім відома українська народна пісня “Ой, що ж то за шум учинився”.

В основі української фамілістики лежить евдемонізм – прагнення створити сім'ю щасливу, здорову, міцну, дружну. Тому й усі помисли й дії українців спрямовані саме на це. Українська фамілістика стоїть на сторожі *правильного* шлюбу та *правильних* сімейних стосунків, інакше про того, хто це порушує, кажуть, що він живе “не по правді”.

Правильний, гарний шлюб – за взаємною згодою і любов'ю:

- **Коли люб – гарний шлюб.**
- **Любові не можна ні купити, ні продати.**
- **Любов, як перстень, немає кінця.**
- **Любов сильніша за смерть.**
- **Не втаїться кохання, як у мишку шило.**
- **Любов – не пожежа, займеться – не потушиш.**
- **Кохання, неначе добрий кінь, носить людину.**
- **Нехай мене той голубить, хто вірно любить!**
- **Давньої любові й іржа не з'їсть.**
- **Різні за вдачею – міцні на любов.**
- **Кого любиш, того сам даруєш, від нелюбана не приймаєш.**

Тому й кажуть: “**Хто в любові вінчається, той в гаразді наживеться**”. Без любові важко в світі жити:

Цю думку стверджують також народні афоризми:

- **Без сім'ї нема щастя на землі.**
- **З родини йде життя людини.**
- **Вся сім'я вмісті – так і душа на місці.**
- **Горе тому, в кого нема порядку в дому!**

Народних афоризмів, що відображають інституцію роду й сім'ї, в українському фольклорі дуже багато. І всі вони, як правило, наголошують на важливості роду й родинних зв'язків у житті кожної людини:

- **Кожна травичка на своєму корені росте.**
- **Який рід, такий плід.**
- **Всяка пташка своє гніздо знає.**

Низка їх переходить до значно ширших узагальнень:

- **Від роду – до народу.**
- **Без роду немає народу.**

Сім'я – це об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, які пов'язані між собою спільністю побуту та взаємною відповідальністю. Сім'я – то святий вузол, яким сполучаються люди в суспільстві.

Сім'я – невисипуца хранителька моральних чеснот, національних звичаїв та традицій, пам'яті предків, невтомна плекальниця родоводу, совісті й честі минулих, сучасних і прийдешніх поколінь. Справжня сім'я є совістю, честю і доблестю, національною гордістю кожного народу, нації, надбанням педагогічної культури людства. За нею – наше майбутнє.

У сімейних традиціях закріплюється багаторічний досвід, акумулюється мудрість родинного виховання. А як відомо, правильне виховання – це наша щаслива старість, погане виховання – це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша провина перед іншими людьми нашої країни.

Звичайно, увага й повага до сім'ї не з'являється сама собою. Її треба виховувати. Це і є той природний, надійний шлях, яким дитина змалку усвідомлює свою приналежність до родини, роду, а через них – до рідного народу, україн-

ської нації. Тож особлива виховна місія батьків культивується такими навчальними словами педагогічної мудрості нашого народу:

- **Умів дитину породити, умій і навчити.**
- **Не та мати, що породила, а та, що виховала.**

Добрі ті родинні стосунки, що ґрунтуються на взаємній чесності, щирості, доброзичливості, людській порядності. Звідси й поради:

- **Нема краще в світі, як рідня.**
- **Свого доправляйся, роду не цурайся.**
- **Хто роду відречеться, того й рід відрече.**

Українська народна педагогічна мудрість закликає долати всілякі родинні незгоди й негаразди – якщо вже не виходить для дорослих, то хоча б задля дітей. Дитина змалку щоденно вбирала душею тепло любові батька й матері, ласку дідусів і бабусь, піклування старших братів і сестер, чула розмови про сім'ю, рідних, народні вислови на цю тему. З сім'ї дитина виносить перші враження, поведінка членів сім'ї є першим прикладом для наслідування дитиною. Від взаємин у сім'ї залежить великою мірою, якою буде дитина у ставленні до людей. У сім'ї здійснюється перше трудове, моральне, естетичне, патріотичне виховання підростаючих поколінь і воно здійснюється тим успішніше, чим міцніша сім'я, чим розумніше будуються взаємини в ній:

- **Сім'я міцна – горе плаче.**
- **Сім'я без голови – не сім'я.**

Добрий дух рідного дому, тепло домашньої атмосфери, одруження з милою людиною – джерело щасливої долі, успішного виховання дітей. Рідна домівка, рідне гніздо – так у народі називають батьківську хату як особливе місце для людини, а тим більше для дитини.

Про значення рідного дому в житті людини говорять:

- **Скрізь добре, але вдома найкраще.**
- **Удома і стіни допомагають.**
- **Добре тому, хто в своєму дому.**

- **Своя хата – своя правда, своя стріха – своя вітха.**
- **Не пізно до свого дому й опівночі.**
- **Свій дім не ворог: коли прийдеши – то прийме.**

Рідна домівка – це не тільки місце притулку, дах над головою, а й сімейне вогнище, місце захисту від життєвих незгод.

Діти ніколи не забувають батьківську хату, вона вабить з далеких країн, адже, прийшовши до неї, неодмінно п'єш найцілющу, найсолодшу воду – живу воду з рідної криниці, щоб набратися сил. Красивий той дім, де живе дружна й міцна сім'я, де панують любов, злагода і колективістські почуття. Щаслива та оселя, що повниться радісним дитячим багатоголоссям, де діти ростуть у дружньому родинному колі, у гурті своїх братів і сестер.

Провідна ідея народної фамілістики найбільш повно й виразно втілена в образі Лади – давньослов'янської богині шлюбу, кохання, любові та щастя, весни і краси, сімейної злагоди та достатку. Її прославляють і донині у весняних і весільних піснях, це прекрасне ім'я батьки дають дітям (Лада – дівчинці, Ладо – хлопчикові).

У народі кажуть:

- **Нащо клад, коли в сім'ї лад.**
- **Не потрібен і клад, коли у чоловіка з жінкою лад.**
- **Чоловік та жінка – одна спілка.**
- **Без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче.**
- **Від чоловіка повинно пахнути вітром, а від дружини димом.**
- **Чоловік у домі – голова, а жінка – душа.**

Лад у сім'ї веде до створення сприятливого педагогічного клімату, а отже, і до виховних успіхів. А це буває у такій сім'ї, де всі живуть цілеспрямованим життям згуртованого колективу, де всі люблять і поважають одне одного, де панує

- **Жінка для згоди, теща для привіту, а матінка рідна краще всього світу.**
- **Нема в світі цвіту цвітнішого, як маківочка, нема ж роду ріднішого, як матіночка.**
- **Одна мати вірна порада.**
- **Матір ні купити, ні заслужити.**
- **Нема того краму, щоб купити маму.**
- **На світі знайдеш усе, крім рідної матері.**
- **У кого ненька, у того голівка гладенька.**
- **Як мати рідненька, то й сорочка біленька.**
- **Біля рідної матки добре й дитятку.**
- **На сонці тепло, а біля матері добре.**
- **То ті цвіти красні, котрі зацвітають, то ті діти щасні, котрі матір мають.**
- **Хто маму має, той горя не знає.**

Народ називає жінку-матір такими теплими словами, як “ненька рідненька”, “матінка”, адже справжня мати нічого не пошкодує для свого маляти. Вона ніколи не залишить дитину в біді, а тим більше не кине її напризволяще, а щоб врятувати дитину – віддасть і життя. Символічний образ матері-сподвижниці, яка все віддасть заради дитини, представлено у відомій пісні “Ой горе тій чайці”.

Результати материнського виховання залишають у дитини глибокий слід на все життя: **“Що мати навчить, то й батько не перевчить”**.

А любов матері до дитини найсильніша у світі:

- **Любов материнська найбільша, найсвітліша, найбезкорисливіша, безмежна.**
- **Любов матері безмежна.**
- **Рада б мати для дітей небо прихилити та зорями вкрити.**
- **Материнська молитва і з дна моря підійме.**
- **До людей по розум, до матері по серце.**
- **Дитина плаче – а матері боляче.**
- **Дітки плачуть, а у матері серце болить.**

Чоловік прагне, щоб дружина була вродливою, ніжною, чепурною, роботящою, веселою, розумною господинею і ласкавою матір'ю для дітей:

- **Як з красною жінкою оженився, то є на кого дивитися.**
- **На красиву жінку приємно дивитись, а з розумною – добре жить.**
- **Розумна жінка чоловіка із біди витягне, а дурна ще втовкмачить.**
- **Жона ладна всюди зарадна.**
- **Хозяйка в дому – покровя всьому.**
- **Жінка за три угли хату держить, а чоловік – за один.**
- **Нема вірнішого приятеля, як добра жінка.**
- **Нема кращого друга, як вірна супруга.**
- **Жінка чоловікові подруга, а не прислуга!**
- **Краще жінка сварлива, ніж дурна.**
- **Жінка – ледащо в хаті нінащо.**
- **Краще чорта тримати, ніж ледачу жінку мати.**
- **Добра жінка – мужеві своєму вінець, а зла – кінець.**
- **Троє друзів: батько, мати та вірна жінка.**

Народна педагогіка засуджує все, що шкодить добрим взаєминам між чоловіком і жінкою та псує атмосферу сім'ї. Це стосується пияцтва й ледарства, образ, брехні і лицемірства, сварок, бійок і чвар, несправедливості й грубості, ревностей, подружньої зради і статевої розпусти:

- **І в лиху годину не кидай дружину.**
- **Жінка не черевичок, з ноги не скинеш.**
- **Не заглядай на чужих жінок, бо свою загубиш.**
- **Коли п'яниця в шинку скаче, то жінка вдома плаче.**
- **Пий тиво, та не лий, люби жінку, та не бий.**
- **Не дай Боже коня лінивого, а чоловіка ревнивого.**

Вкрай негативно ставиться народна педагогіка до розлучення, яке особливо болісно травмує дітей. Перші жінки й чоловіки – найкращі:

- **Хто перший, той ліпший.**
- **Перша жінка від бога, друга – від людей, а третя – від чорта.**

А тому й застерігали:

- **Любиш – люби, а не любиш – не води.**
- **Жінка не рукавиця, мінять жінку не годиться.**
- **Той сім'ю губить, хто чужу жінку любить.**
- **Драний кожух – не одежа, чужий чоловік – не надежа.**

Добровільне об'єднання у шлюб – це лише початок, а не сім'я у повному розумінні цього слова. Повноцінною вона стає лише з народженням дітей. Отже, справжній сенс подружнього життя – діти.

у нашій мові, як і слово “мама”, теж постали з лепету немовляти. Слово “батько” виникло своєрідно. Якщо порівняти болгарське “бате” (старший брат) і чеське “b'at'a” (брат матері) з давньоруським “баця” (рідний батько), то можна припустити, що це слово спочатку вживалося на означення старшого брата, який часто для молодшого був замість батька чи матері. Серед усіх синонімів – батько, тато, отець, няню, дядько найчастіше на Україні вживається “батько”. Найпоширенішим стилістичним синонімом до назви “батько” є слово “тато”, що тепер уживається переважно як емоційно забарвлене звертання. Від слова “батько” походить слово “Батьківщина”, і “батьківщина” – спадщина. Батько і мати в українців мають спільну назву – батьки, рідні. Матері й батькові в народній педагогіці відводиться найвища, авторитарна роль. А в живому мовному спілкуванні слова “батько” і “мати” вимовляються шанобливо. З їхніми образами пов'язується утвердження добра, правди і справедливості:

- **Тільки в світі правди, що рідний отець та мати.**
- **Все купиш, лише тата й маму – ні.**
- **За гроші не купиш ні батька, ні матері, ні родини.**

Діти на знак глибокої поваги звертаються до батьків на Ви.

Народ засуджує тих, хто не виконує своїх батьківських обов'язків. Він вимагає, щоб дітей спільно виховували батько з матір'ю. Слова “отець-мати”, “батько – мати” належать до одного з найхарактерніших атрибутів української народної поезії про родинне життя.

Мати, мама, няня, нянька, матуся... Походить воно від дитячого лепету “ма-ма-ма”. Ідеал матері, яка виносить дитину під своїм серцем і приводить на світ, зігріває теплом, ласкою і палкою любов'ю, ростить і виховує, широко втілений в українському фольклорі. Мати – перший педагог, від якого розпочався родовід вихователів і самого виховання:

3. Батько і мати – перші вихователі

Справедливим у народній педагогіці є вислів: **“Живемо не батьками, помremo не людьми”**. У ньому сильно і лаконічно виражається природність і необхідність для людини батьківства і материнства.

Історія людського суспільства поклала на батьків головну відповідальність з виховання дітей, за організацію життя родини. В. Сухомлинський зазначає, що виховує, звичайно, сім'я загалом, її загальний дух, культура людських стосунків. Але хто творить цей дух? Звичайно ж, батьки. Про силу виховного впливу батьків красномовно говорять такі українські народні прислів'я і приказки:

- **Які мама й татко, таке й дитячко.**
- **Який куц, така й хворостина, який батько така й дитина.**

Народна педагогіка на почесний п'єдестал поставила як вихователів і батька, і матір. За її справедливим твердженням, у сім'ї однаково важлива роль батька і матері.

Слово батька для дитини має авторитетне значення (**Не послухаєш тата, послухаєш ката**). Та й результати його виховного впливу немалозначні:

- **Не навчив батько – не навчить і дядько.**
- **Батько – рибалка, тоді й діти у воду дивляться.**
- **Батькова лайка дужча за материну бійку.**
- **У ледачого пасічника і бджоли ледачі.**
- **Хороші діти – це честь батька й матері.**
- **Молодь багата мудрістю мами і тата.**

Тож і не дивно, що подекуди на Україні діти називають батька “неньом” (“неньо”), “нянько”, тобто таким же пестливим словом, як маму – “неня”, “ненька”. Слово “неня” – від “нена”, потім – “неня” – “та, що годує, колише, забавляє немовля”. Слід сказати, що слова “тато”, “дядько”

2. Діти як суб'єкт виховання

Справедливим ідеалом чоловіка й жінки є взаємне кохання і подружнє вірність, гарне виховання дітей. Своїм ідеалом у родині народна педагогіка пропонує такі взаємини між подружжям, коли панують любов і злагода, піклування одне про одного і про дітей. Тоді в сім'ї створюється сприятлива атмосфера як для подружнього життя, так і для виховання дітей. Дітям подобається дружнє сім'я. Їм хочеться жити в щасливій сім'ї, бути сином чи дочкою гарних батьків, радувати їх своїми вчинками: **“Як батьки дружнєнькі, то й діти чемнєнькі”**.

Шлюб між молодою дівчиною і парубком укладався з метою створення родини і вважалося, що без дітей немає і родини в повному значенні. Наші пращури розцінювали появу дітей, як великий дар Божий.

Ідеал народної педагогіки – повна сім'я: чоловік, жінка, діти. Говорячи про народний ідеал сім'ї, народна педагогіка виділяє її найхарактернішу рису – високе, космічне одухотворення, де союз чоловіка і жінки підноситься як поєднання двох небесних світил – сонця та місяця і ясних зірочок – їхніх діточок. Ідеальна гармонія повної сім'ї як найкращий вияв Божої благодаті та довершеності природи відображена в піснях, щедрівках, колядках, зокрема в такій:

**А в тім саду три тереми:
А в першому – красне сонце,
А в другому – ясен місяць,
А в третьому – дрібні зірки.
Ясен місяць – пан господар,
Красне сонце – жінка його,
Дрібні зірки – його дітки.**

Великий дар природи – продовжити себе і повторитися в дітях. Про щастя мати дітей ідеться в українських народних прислів'ях і приказках, де діти порівнюються з ясними зірочками:

- **Малі діточки, що ясні зірочки:
і світять, і радують у темну ніченьку,**

квітами:

- **Діти – наші квіти.**
- **Діти як рожеві квіти,**

росою Божою:

- **Діти – то Божа роса.**

Українське дитинознавство дає вичерпну психолого-педагогічну характеристику дітям кожного віку. Особливо важливим є віковий період дитини до 5 років, коли вона найбільш бурхливо і стрімко розвивається та оволодіває життєво необхідними фундаментальними уміньми (сидіти, лазити, ходити, говорити тощо). Він закріплений народом у назвах: народженятко; сідунчик; ходунчик; брехунець; бігунець; товкун; третяк; четвертак; п'ятак. Кожен із цих періодів у житті дитини всебічно і глибоко розкривається багатьма засобами народної педагогіки.

Новонароджена дитина – пискля, муляточко, пискляточко.

Дитина першого року життя – її дії характеризуються так: “їсть першу кашу”, “плакса”, “гуляка”, “сміюн”, “плазунчик”, “дибунець”, “сокотун”, “белькотун”, “мовчун” тощо.

Дворічна дитина – “стригунець”, “друга каша”, “друге літо”. Дитина повинна як слід ходити і говорити. Розпочинається справжній розумовий розвиток засобами казок, загадок, дражнілок. Дволітки швидко схоплюють усе почуте і побачене.

Трирічна дитина – повністю віддається іграм, розвагам: “пічкур”, “третяк”, “гулячок”, “третє літо”, “третя каша”. Дуже любить гостинці, охоче купається. Діти схильні до пустотливих насмішок і жартів, ретельно копіюють старших.

Дівчатка у своєму розвитку випереджають хлопчиків.

Чотирирічна дитина – “четвертак”, “четвертачок”, “четверта каша”, “гульвіса”, “метунець”, “жевжик”, “жирун”

постійно спрямовані довірливі погляди дітей, і справа честі дорослих – гідно виконувати свій виховний обов'язок. Бо, як справедливо кажуть у народі, дітей виховує сім'я, а долю виховання вирішують батьки.

по крові, але з'єднаних узами дружби, які разом долають труднощі, людей, готових завжди прийти один одному на допомогу. Розбрат між братами й сестрами в українській етнопедагогіці осуджується, а винні в цьому зазнають покарання від Бога:

**Тим на світі хліб не родить,
Що брат з братом не говорить.
Тим на світі втрачається,
Що брат сестри цурається.**

Народна педагогіка підтримує любов і гуманне ставлення до дітей. Дитину треба пестити, приділяти їй велику увагу, віддавати тепло і ласку. Дітям народ присвятив свої найкращі твори. Поза увагою не залишилась і доля позашлюбних дітей, які не зазнали ласки батьків; до них народна педагогіка ставиться з глибоким співчуттям, виступаючи категорично проти того, щоб засуджувати позашлюбну дитину за провину батьків. **“Не байстрюкові гріх, а батькові”**, – кажуть у народі.

Добре виховати своїх дітей – не тільки найголовніший моральний, а й конституційний обов'язок кожного батька і кожної матері. За виховання своїх синів і дочок вони відповідають перед суспільством. Сутність цього кредо народної педагогіки прекрасно передав А. С. Макаренко, який писав: “Виховання дітей – найважливіша галузь нашого життя. Наші діти – це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони творитимуть історію. Наші діти – це майбутні батьки і матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами, хорошими батьками і матерями. Але й це – не все: наші діти – це наша старість. Правильне виховання – це наша щаслива старість, погане виховання – це наше майбутнє горе, це – наші сльози, це – наша провина перед іншими людьми, перед усією країною” (58, 260).

Виховання дітей вимагає великої уваги. І тут місія батька і матері як вихователів є дуже відповідальною. На батьків

(пустун). Діти цього віку дуже рухливі, сміливі, прудкі. Вони розумніші і самостійніші. Не беруть якого-небудь гостинця, а замовляють наперед те, що хочуть. З інтересом чотирирічні сприймають фольклор, захоплюються дражнилками, дуже довірливі, водночас категоричні, знають домашні звичаї, активно підключаються до сімейних турбот, але ненадовго. Мають великий потяг до вуличних ігор та розваг. Вміють проявляти свій характер, виявляють критичність.

П'ятирічна дитина – “п'ятиліток”, “п'ятак”, “підпасочок”, “беззубко”.

Коли дитині виповнювалося шість років, у день її народження здійснювали обряд “постригу”: хлопчиків під чоловічу стать, а дівчаток – під жіночу.

Перехід у підлітки супроводжується проявом інтересу до протилежної статі. Підліток, вважали в народі, – не дитина, але ще й не дорослий.

Народне дитинознавство – не релікт і не якийсь екзотичний музейний експонат для замилювання, а могутній виховний засіб, який треба активно і постійно використовувати, бо в ньому сфокусований згусток колективного розуму народу. Добра обізнаність з дитинознавством свого народу ставить нас на рівень цивілізованих народів світу.

Бажаючи комусь добра, українці завжди згадували дітей: **“Година вам щаслива! Щоб ви бачили сонце, світ і дітей перед собою”**. Думку цю знаходимо і в етнопедагогіці інших народів:

- **Без гілок – не дерево, без дітей – не сім'я.**
- **Бездітний, як дуплисте дерево: ні лика, ні дров.**
- **Де діти, там і радість”** (рос.).
- **З дітьми багато клопоту, та без них – і світ немилый.**
- **Діти – основа щастя”** (туркмен.).
- **Діти – окраса дому”** (азербайджан.).

Красивий той дім, де живе дружна й міцна сім'я, де панують любов, злагода і колективістські почуття. Щаслива та оселя, що повниться радісним дитячим багатоголоссям, де діти ростуть у дружньому родинному колі, у гурті своїх братів і сестер.

Лад буває у такій сім'ї, де всі живуть цілеспрямованим життям згуртованого, здорового колективу, де всі люблять і поважають одне одного, де панує дух взаємодопомоги, тепла, щирої турботи, де побудована справжня сім'я.

Кожна сім'я має прагнути бути ідеалом. Для цього в сім'ї має бути гармонія. Гармонія в родинній педагогіці вимагає від подружжя високої духовної культури, чуйності, вміння поступатися, вибачати, співпереживати, розуміти один одного.

Педагогічна культура батьків визначає і їхнє ставлення до своєї дитини. Насамперед це стосується ступеня взаєморозуміння між батьками і дітьми, уваги до питань виховання, характеру їх впливу на дітей, а також погодженості дій членів сім'ї. Справжня повага і взаєморозуміння, єдність вимог батьків до дитини, вміння приймати погоджені виховні рішення й виконувати їх є показником високого рівня педагогічної культури сім'ї.

Істотну роль у вихованні дітей відіграє ставлення молодих батьків до представників старших поколінь, своїх батьків. Там, де бабусі і дідусі не оточені загальною увагою і теплом, де немає співчуття до їх віку й поваги до них, там неминуче підриваються і корені для формування в дитини доброзичливого ставлення до людей, у тому числі й власних батьків.

Отже, гармонія у родинній педагогіці цілком залежить від батьків, їх педагогічної культури. Вона є також мистецтвом ненав'язливого, делікатного розподілу ролей у сімейному колективі. Це вміння поступатися, вислуховувати іншого, виявляти моральну підтримку, згладжувати нерівності тощо.

своїх дітей (“Казка про пташку, що несла золоті яйця”). Дітовбивство – це найстрашніший злочин. Дітовбивця заслугує смертної кари і вічного прокляття.

Діти зміцнюють сім'ю. Вони прикрашають життя і дарують радість, продовжують людський рід і несуть естафету від покоління до покоління. Діти – це опора сім'ї, це майбутні трудівники й захисники рідної землі. На спокійну старість може розраховувати лише той, хто має дітей. Коли на схилі літ бачиш онуків і правнуків перед собою, то вже не так страшно вмирати, бо знаєш, що в них продовжується твоє життя.

Якщо мати дітей, то не одне-двоє, принаймні троє:

**Один син – не син,
два сини – півсина,
три сини – ото тільки син.**

Одну дитину виховати важко:

- **Одно, та й те не людно.**
- **Одинак як не злодій, то тияк.**
- **Де одинець – хазяйству кінець, а де сім – щастя всім.**
- **З одинака як не пес, то собака.**
- **Одинак рідко добрий буває.**
- **Як одна, то й нема талану.**

Ще важче дитину перевиховувати. В українській народній казці “Ох” безпорадному батьку одного сина лише чари допомогли виправити наслідки поганого виховання.

Народна педагогіка обстоює багатодітність, вбачаючи в ній великий педагогічний сенс. Водночас народ викриває підступність і ворожнечу між братами і сестрами (низка українських народних казок про бідного брата й багатого, про убогу й заможну сестру, народна дума “Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі” та ін.). Не випадково вислів “Любіться як браття і сестри” став крилатим. А чудовими словами “брат”, “сестра”, “побратим”, “посестра” в народі називають щирих, добросердних людей, різних

не мало – дванадцятеро дітей, ще й тринадцята народилася” (“Казка про німу царівну”); **“Жила одна жона і мала стільки діточок, як на решеті дірочок. Не знала їм числа**” (Казка “Стільки діточок, як на решеті дірочок”).

Схильність українців до багатодітності відображена в багатьох народних повір'ях. Кількість майбутніх дітей намагалися вгадати по кільцях на пучках пальців правої і лівої руки. Побудувавши нову хату, молодий господар на новому обійсті саджає кущ калини як символ краси, достатку й радості, **“щоб діти велися”, “щоб калина малих дітей колисала”**. Раділи господарі, якщо під дахом нової оселі ліпили гнізда ластівки і виводили ластів'ят – це вселяло надію на сімейний добробут, а гніздо, повне маленьких пташенят, – на багатодітність. Особливо поширеними були повір'я про “добрих лелек”, які “носять дітей”. Поселення лелек на хаті чи клуні вважалося добрим знаком.

Свідченням величезної любові до дітей є та багатуща за змістом, духовним і емоційним вираженням родинна обрядовість, яку створив народ, пов'язану з народженням дитини, вибором кумів, влаштуванням обіду на честь новонародженого, першим купанням, постриганням тощо.

Ставлення до дітей є мірилом гідності людини, її морального обличчя. Бездітна сім'я вважається нещасливою (**Бездітна людина – що безплідне дерево**). Бездітні люди, які з тих чи інших причин не мають дітей, не перестають думати про них до глибокої старості. Не випадково в народних казках завдяки чарівній силі у бездітного подружжя з'являється дитина, яка стає його єдиною втіхою і розрадою (“Солом'яний бичок”, “Кривенька качечка”, “Івасик-Телесик”, “Сніжниця” та ін.).

Цим народ підкреслює, що повноцінною є та сім'я, яка має дітей та виховує їх, а отже, підводить до логічного висновку: якщо немає власних дітей, треба брати на виховання чужих, які втратили батьків. І горе тим, хто цурається

Педагогічна культура сім'ї великою мірою залежить від вміння подружжя встановлювати й підтримувати контакти один з одним, з родичами, вибирати відповідно до ситуації методи впливу на співрозмовника (дружину, чоловіка, сина, дочку, матір, батька, бабусю, дідуся), правильно реагувати на їх слова і дії. Обов'язковим при цьому є уважне, шанобливе ставлення як до дорослих, так і дітей. Старшим необхідно вміти завоювати довір'я дитини, налагодити з нею контакт, залучити її до відвертості. Головне – не показувати ні перед ким своєї переваги, підкреслювати рівність і зацікавленість справами співрозмовника.

Гармонію в сім'ї, її клімат створюють всі. Але в сім'ї людина, яка вкладає особливо багато душевних сил, старання, вміння в тому, щоб усім було добре і спокійно, – це жінка, мати. Завдяки своїм психологічним особливостям, можливостям вона бере на себе особливу відповідальність за відновлювану функцію сім'ї, її психологічну атмосферу і весь стиль життя.

У хороших сім'ях діти з раннього віку непомітно для себе засвоюють статус життя сім'ї, що передбачає взаєморозуміння, повагу один до одного, доброзичливість. Батько й мати виступає у своїх вимогах до дітей одним цілим, виховує в них позитивні якості особистості, підпорядковує своїй волі поведінку дітей, особливо в ранньому віці.

Діти швидко й легко засвоюють культурні звички й сімейні традиції через чуттєве сприймання, в процесі щоденного практичного спілкування з батьками. За цих умов навіть без показу і переконання норми поведінки стають для дітей звичками й рисами їх характеру. І якщо іноді доводиться чути про розходження інтересів батьків та дітей, непорозуміння один одного, то в цьому винні насамперед самі батьки, які мало спілкувалися з дітьми, не зуміли зацікавити їх, допомогти їм знайти улюблену справу.

Спілкування в сім'ї – це джерело щасливих хвилин і розчарувань, яке може зміцнювати, а може й руйнувати сім'ю.

З найбільш раннього віку батьки повинні прищеплювати дітям чуйність і уважність до старших, скромність. Чим скромніша людина, тим вона і уважніша до інших, тим більше вона поважає гідність і цінує працю інших людей.

Гармонія у сім'ї передає і тактовне й уважне ставлення один до одного, до інших людей. Людина, яка виросла в такій сім'ї, є ввічливою, доброзичливою, не може вживати образливих слів, лаятися, знущатись над іншою людиною, давати їй принизливі прізвиська.

Народний ідеал сім'ї вимагає педагогічної культури, яка породжує гармонію у вихованні та взаєминах людей. Вона вимагає також і елементарної культури поведінки. Батьки не повинні забувати привітатися вранці до своїх дітей, лягаючи спати сказати “на добраніч”, вживати слова ввічливості. Батькам слід привчати дітей дякувати після їжі, поступатися місцем перед старшими, не заважати, коли розмовляють дорослі, просити вибачення, коли навіть штовхнув когось ненароком, не проявляти зайвої допитливості до розмов старших тощо. Привчання дозволяє перетворити знання в уміння, а вміння у навички і звички культурної поведінки. Всі ці вимоги не є новопоставленими бажаннями сьогоденішнього суспільства, ці вимоги були закріплені нашими пращурами у народно-педагогічних традиціях, а ми маємо лише дотримуватися їх, оскільки вони є бездоганними.

Народ обстоює думку, що кожна сім'я повинна мати дітей:

- **Горе з дітьми, горе й без дітей.**
- **Хата з дітьми – базар, а без них – кладовище.**
- **А як не росте й одна дитина, то на старості трудна година.**

Не випадково у весільних піснях та новорічних щедрівках часто висловлюються побажання господарям “**мати дітей повну хату**”, мати “**в кошарі барана й ягницю,**

а у запічку дітей копицю”. Побутувало й багато інших доброзичливих народних побажань:

- **Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дитвори сотні півтори.**
- **Май у кошарі барана й ягницю, а в запічку дітей копицю.**
- **Скільки в стелі дощок, щоб у тебе було стільки дочок!**
- **Скільки в лісі пеньків, щоб у тебе було стільки синків.**

Сім'я повинна бути великою, багатодітною. Схвальне ставлення до багатодітності підтверджують вислови:

- **Як жнива, так і дитина нова.**
- **Вони збилися з пугтя: як кутя, то й дитя.**
- **За роботою і від дітей одстав – за сім літ тільки дев'ятеро.**
- **Сім синів годую, всім щастя готую.**
- **У кого дочок сім, то й щастя всім, а у мене одна, та й щастя нема.**
- **Сім дочок – свій таночок.**
- **Сім дочок – свої вечорниці.**
- **Як грибочки ростить, діточки!**

А мордовці кажуть: “**Багатодітні батьки рід людський тримають**”.

Схвальне ставлення до багатодітності висловлено не лише у низці українських народних прислів'їв і приказок. На висловлювання подібного змісту натрапляємо і в багатьох народних піснях:

**Ой, є вдова близько двора,
Дев'ять синів породила,
А десяту дочку Настусеньку,**

казках, які часто так і розпочинаються: “**Був один бідний чоловік. Той чоловік мав багато дітей**” (“Казка про бідного чоловіка й Лисицю”); “**Жив у одному селі бідний чоловік. І було в нього не багато,**

дити дитину в Христову віру, присвячуючи її душу Богові. А хрест має чотири кінці. У куми беруть найчесніших, найсправедливіших, найдобріших, аби була чесною, доброю, справедливою дитина, яку хрестять, бо все від хрещення батьків переходить до неї.

З народженням дитини пов'язаний обряд церковного хрещення. Кумів запрошували з хлібом. За народним повір'ям, дівчина вперше кумує лише за хлопчиком, парубок – за дівчинкою. Кум ішов на хрестини з хлібом, кума – з крижмою (шматок полотна). Куми на крижмі тримали дитину в церкві під час хрещення. Але перед тим як вирушати до церкви, дитину клали в хаті на кожух і присутні кидали гроші, щоб дитя було здорове і багате. Коли батьки віддавали кумам дитину, то казали: *“Віддаємо вам нехрещене, щоб принесли хрещене”*. Після хрещення в домі новонародженого справляли хрестини. Веселилися, частувалися, дарували дитину.

Наші бабусі-прабабусі дуже вірили у слово: як скажеш – так і буде. Отож як бралися сіяти муку на калачі, які на хрестинах дарують хрещеним батькам (незаміжнім кумам по два, а заміжнім – по одному калачу), то співали таку пісню:

*Мукичка біленька, ситечко дрібненьке –
Хай росте наш народженик,
Як дубок правенький.
Цю мукичку білу будем просівати,
Хай росте наш народженик,
Як цісар, багатий.
Біленька мукичка до пальців літи –
Хай верне народженик,
Як до війська піде.
Тістечко біленьке у форми складаю,
Хай росте наш народженик
Та хай силу має.
Я форми ті суну близько до жару –*

- *У дитини заболить пальчик, а в мамі – серце.*
- *Матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не вріж, то все болить.*
- *Матері своїх дітей жаль:
хоч найменшого, хоч найбільшого (укр.).*
- *Батькова любов – до могили, материна любов – вічна (естон.)*
- *Без кришки казан не кипить, без матері дитина не грається (туркмен.)*
- *І тисяча тіток однієї матері не замінять” (азербайджан.).*

Тож не випадково чуваші наголошують: *“мати – богиня роду”*. Засуджується матір, що не піклується про дитину (*Погана та мати, що не хоче дітей мати*). Яка б дитина не була, а матері – любя:

- *Всякій матері свої діти милі.*
- *Людям – як болото, а матері – як золото.*
- *Дитина хоч кривенька, та батькові-матері миленька.*

Мати готова зробити все, щоб її дитина була найкращою, найщасливішою. Про безмежну материнську доброту, всепрощаючу любов і самопожертву складено легенди. Наприклад, існує старовинна українська легенда про материнське серце.

У матері був єдиний син – дорогий, ненаглядний. Душі в ньому мати не чула. По краплинці збирала росу для вмивання, найтоншим шовком вишивала сорочки. Виріс син – ставний, гарний. Одружився з дівчиною небаченої краси. Привів молоду дружину в рідну хату. Незлюбила та свекруху, зненавиділа її. Боялася мати показатися невістці на очі, сиділа в сінях. А потім у сарай переселилась. Але й це не заспокоїло жорстоку. Каже вона чоловікові: “Коли хочеш, щоб я жила з тобою, убий матір, вийми з грудей серце і спали на вогні”.

Не здригнулася душа сина: так зачарувала його врода дружини. Каже він матері: “Наказала мені дружина вбити вас, мамо... А не послухаю – піде від мене». Заплакала мати й відповідає: “Ну що ж, сину, роби так, як велить серце”.

Пішов син з матір’ю в діброву, наламав сухо-го хмизу, розпалив вогнище. Убив матір, поклав серце на жар. Спалахнув сучок, тріснув, полетіла жаринка, ударила в обличчя синові, обпекла боляче. Скрикнув той, закрит долонею обпечене місце. Стрепенулося серце материнське, що горіло на повільному вогні, прошепотіло: “Синочку, мій рідний, тобі боляче? Зірви листок подорожника, ось росте біля вогнища, приклади до обпеченого місця. А до листка подорожника приклади серце материнське... Потім у вогонь покладеш...”

Заридав син, схопив гаряче материнське серце, уклав його в розкряні груди, облив пекучими сльозами. Зрозумів він, що ніхто й ніколи не любив його так гаряче й віддано, як рідна мати. І такою величезною й невичерпною була любов материнська, таким всесильним було бажання бачити сина радісним і безтурботним, що ожило серце, загоїлася рана. Підвелася мати і притисла кучеряву голову до грудей.

Осоружною стала йому дружина-красуня, не міг він повернутися до неї. Не вернулася додому й мати. Пішли вони вдвох степами широкими, та й стали двома могилами високими.

То ж не даремно кажуть у народі: материнська любов – найсвятіша!

(За В.Сухомлинським.)

Кажуть: **“Коли в серці синовому загориться іскра, в тисячу разів менша від факела материнської**

прийняла пологи, лишала на хвіртці знак: рушник – у сім’ї народився хлопчик, хустку – в сім’ї з’явилася майбутня хазяечка-дівчинка.

На вечір біля будинку породіллі найкращий музикант брав у руки сопілку – за хлопчиком – яворову, аби, як візьмуть у військо, його ніяка ворожа куля не взяла. А коли в сім’ї народжувалася дівчинка – калинову, аби вона свій вік гарно прожила, щоб батьків своїх не зганьбила.

Поки дитина була не хрещена, в сорочечки її не одягали, а мотали в пелюшки з татових чи маминих сорочок. Першу сорочку шили з крижми, з якою хрещені батьки йшли хрестити народженика.

Раніше у дітей були материнські обереги – заповивали дитину у мамину хустку (якби мамин дух коло дитини стояв і захищав, бо до річної дитини все може вчепитися). А коли дитину “врочили”, то потрібно було її вмити свяченою водичкою, або злизати з лобика, промовляючи тричі: **“Щезни, пропади, де взялося, туди йди”.**

Мама до шести неділь – нечиста. Поки в церкву маля не увела, молитву не прийняла, на мала права ні переходити дорогу, ні межу, бо все буде недобре, а особливо не мала права підходити до криниці, бо після такої жінки ніхто вже води не брав.

Поки дитина не хрещена, у хату не можна було заходити чужим людям.

Не можна було з нехрещеною дитиною кудись появлятися, тоді казали: **“з нехрещеним ходити – нечистого розносити, бо він душу нехрещену пильно стереже”.** Коли траплялося, що мама виходила з хати, коло своєї нехрещеної дитини ставила ножа, **“щоб ніщо зле до нього не приступало, бо і задушити могло”.** Саме тому дитину після шести неділь старалися охрестити. Спочатку хрещеними батьками для своїх дітей батьки брали весільних свідків. І багато батьків брали для своїх дітей одних і тих же кумів. Але найбільш правильним було брати чотири куми. Бо хрестити – це вво-

клали предмети, освячені в церкві: зілля, мед, молоко, обов'язково доливали свяченої йорданської води, яку називали “живою водою” (*Ллю святу йорданську воду на твоє щастя, на твою вроду*).

Витягуючи дитинку з купелі, мати тричі злизувала язиком спинку немовляті згори вниз і тричі спльовувала у ночовки. Воду з купелі виливали там, де люди не ходять, або під плодюче дерево, щоб злі люди не походили по долі дитини.

Скупану дитину обсушували біля палаючої печі, що знов-таки диктувалося не тільки вимогами гігієни, а й давнім звичаєм: прилучення до домашнього вогнища.

Значне поширення серед українців мав давній звичай **ім'янаречення**, пов'язаний з вибором імені для новонародженого. Це найдавніша форма вибору імені, в якому брала участь баба-повитуха. Пізнішою формою було ім'янаречення, пов'язане з хрещенням (*йти за молитвою*).

Цей звичай пов'язувався з переконанням, що гарно обране ім'я має сприяти щастю та добробуту немовляти. Він відтворював і норми моралі та звичаєвого права, нерідко проявляючись через відповідні символи: наприклад, негарне ім'я вказувало на ознаку незаконного народження дитини.

Народження дитини приносить велику радість для сім'ї. За народними уявленнями поява дитини на світ знаменується спалахом зірки, яка освятиме її весь життєвий шлях.

Педагогічний приціл такої фантастичної гіперболи очевидний. Із символічного образу зірки випромінюється високий гуманізм нашого народу, навіюється романтичність події, пов'язаної із продовженням людського роду. Персоніфікована небесна зірка, як і синій птах, символізують щасливу долю людини. Вони відображені не лише в побутових уявленнях, а й оспівані в фольклорі та творчості письменників.

Народження дитини було визначною подією в кожній сім'ї. Бабка-повитуха, яку кликали до породіллі, як тільки

любові, то й тоді іскра буде все життя людське горіти незгасним полум'ям”.

Сподвижницька любов матері до дітей стала вершиною гуманності в народній педагогіці, а Мадонна з маленькою дитиною на руках – святою.

У народній педагогіці здавна існує думка, що без глибокої, самовідданої любові до дітей не буває і не може бути повноцінного сімейного виховання. Однак у любові до дітей, як справедливо вчить народна мудрість, треба мати почуття міри, ніколи не впадати в нерозумну, сліпу любов, яка спотворює, калічить дитину. На жаль, деякі батьки, згадуючи власне нелегке дитинство, прагнуть будь-якою ціною створити дитині, особливо одній, безтурботне життя. Її з пелюшок обкладають безліччю іграшок, потурають усім її примхам. І все це робиться під приводом любові. Це виправдати не можна, бо потім виростають “бельбаси і лобуряки”, нероби і марнотратники, вередуні і егоїсти, циніки, хапуги, які задля своєї користі й вигоди, як кажуть у народі, готові іншому горло перегризти. Не мають рації і ті батьки, які вважають любляче ставлення до дітей слабкістю вихователя, а на перше місце ставлять суворість, покарання. Це відчужує дітей, робить їх відлюдькуватими, навіть жорстокими.

Традиційно в українській сім'ї мати була берегинею родини, своїм серцем і теплом обігрівала її, створювала душевну атмосферу й затишок. Благополуччя сім'ї залежить від жінки-матері – її внутрішнього світу, її усмішки, теплого погляду.

Педагогічні функції батька були ширшими, ніж у матері. Він – хазяїн, власник, нагромаджувач достатку, організатор сімейного життя й ремісництва, і, крім того, ще й радник, захисник. Безмежною була влада батька в сім'ї, але й великою була його відповідальність за родину перед людьми й Богом. Тому що традиційно керує, наставляє, оцінює й карає той, хто має на те право, дане родинним звичаєм. Для дітей незаперечним був батьківський авторитет, глибока

переконаність у його найкращих намірах і помислах щодо майбутнього молодого покоління:

- **Отець – як Бог.**
- **Таткова хата усім багата.**
- **Добрый батько не хоче лихого сина.**
- **Що тато, то не мама.**

Розумно люблять дітей ті батьки, які ніжність не доводять до розпеченості, до потурань примхам, а вимогливість поєднують з повагою до особистості дитини. Атмосферу любові в сім'ї створюють спільні інтереси, праця й дозвілля, бесіди.

Народна педагогіка наголошує на великому значенні батьківського авторитету. Чим він більший в очах дитини, тим сильніше батьки впливають на формування її поведінки. Пам'ятайте, діти повторюють батьків у меті, прагненнях і ставленні до людей:

- **Що робить батько, те й дитячко.**
- **Як батьки ставляться до дітей, так і діти – до батьків.**

Добрі діти – радість для батьків, погані – горе:

- **Добрі діти на ноги поставлять, а лихі і з ніг зваллять.**
- **Добрі діти – спокійна старість, лихі діти – старість стає пеклом.**
- **Любо й ненюці, як дитина в честі.**

За народним моральним кодексом, батьки зобов'язані виховувати дітей, утримувати їх в неповнолітньому віці, і у повнолітньому – хворих. А повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, які потребують матеріальної допомоги. Засуджують тих, хто цього не робить:

- **Вразливе слово від дітей – гірше за болячку, бо не гоїться.**
- **Охотніше один батько вигодує десять дітей, ніж десятеро дітей одного батька.**
- **Як батька покинеш, то й сам загинеш.**

був гарним, розумним хазяїном: *“щоб господарем був”*, а коли дівчинка – на гребені, щоб була роботящою, доброю господинею: *“щоб доброю прялею була”*.

Надзвичайно важливим моментом в житті новонародженого вважалося перше купання. Першій купелі надавали великого значення не лише з гігієнічних міркувань, а й з оберегових. Адже вода, за народними уявленнями, символізувала силу і чистоту. На першу купіль тато або хтось інший з чоловічого роду йшов з глечиком до потоку по воду. На першу купіль вода бралася з найближчого проточного ручаю – берега, аби доля була розв'язаною, адже криниця, ставок мають чотири береги і долю мов окільцьовують. Існував такий звичай – воду гріли у казанку, в якому варили куліш, аби поле дитини гарно родило, виливали воду в корито, де місили хліб – щоб дитина завжди була багатою. На низ стелили поли з татової сорочки, якщо дівчинка, *“щоб вона довго не засиджувалася в дівках”*, якщо хлопчик – мамину сорочку, *“якби йому, коли виросте, Бог послав гарну дружину”*.

Під голову – що хотіли батьки. Коли батьки хотіли, щоб дитина була рукодільником, всіляке знаряддя: голку, човник, молоток, цвях і навіть струганок. Що покладеш, то й до рук йому буде йти, на що гляне, те й зробить. А коли батьки хотіли, щоб дитина була розумною – ручку чи зошит, багатою – гроші, здоровою – освячене зілля чи різні висушені трави. Дитину, коли витягали з купелі, загортали у мамин весільний рушник або весільну хустку (якою молодят накривали), аби мамка дочекалася дитину одружувати, а воду тато виливав на чотири дороги, аби дитина щастя зазивала з кожної сторони. Якщо доводилось потрапити в хату, де вперше купали дитя, – потрібно у купіль кинути гроші – для щастя дитини.

Купали малу дитину щодня, окрім того дня тижня, в який вона народилася. Для купелю робили нові дерев'яні ночви. Щоб забезпечити дитині щасливу долю, у купіль

рини, бо дитя буде волосатим, як у моху; не можна шити, вишивати, плести у свята та у неділю, щоб дитя не обкрутилося пуповиною.

Вагітна жінка повинна була дотримуватись і таких заборон: ні в якому разі не повинна йти на похорон, а особливо дивитися на мерця, не дивитися на пожежу. І особливо, коли вагітна жінка чогось чи когось налякається, не братися в цей час ні за що, а особливо за обличчя, оскільки в новонародженої дитини на цьому місці може з'явитися родима пляма.

Вагітним жінкам не можна ні в чому відмовляти. А якщо відмовиш, то миші погризуть усе в хаті. Дуже часто жінки не соромилися користуватися цим і навіть зловживали, позичаючи дуже часто і в різних людей.

Обряди, пов'язані з народженням дитини, дослідники поділяють на чотири цикли: передродові, власне родильні, післяродові та соціалізуючі – прилучення новонародженого до роду, сім'ї, колективу. Цикл родильної обрядовості складався з низки обрядів: народин, ім'янаречення, очищення, обрання кумів, хрестин, пострижин тощо.

Починалися родильні обряди із запросин баби-повитухи, до якої йшов чоловік породіллі з хлібом. У свою чергу баба приходила приймати пологи з хлібом, свяченою водою та зіллям. Усі дії, що виконувала повитуха, вважалися магічними, такими, які мають надприродну силу і були корисними для породіллі та новонародженого. У своїй основі ритуальні дії баби-повитухи мали раціональне зерно, взятє з практичного досвіду та знань народної медицини. Разом із тим магічні обряди базувалися на примітивних уявленнях. Баба-повитуха, коли приходила приймати дитя, відкривала усі замки, двері, розв'язувала пояс, щоб полегшити роди породіллі. Приймаючи пологи, баба намагалась через певні обряди та примовляння визначити характер майбутніх занять дитини та риси її характеру. Так, коли в цей час народжувався хлопчик, то його пуповину відсікали на сокирі, щоб

- **Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько.**

Невдячність дітей у ставленні до батьків – це гріх і сором від людей. Саме тому так зворушливо і трагічно сприймаються слова покинутої старенької матері:

Дочки мої, дочки, дочки мої, пави!

Чому мене не кидали, як падали з лави?

Сини мої, сини, сини-соловейки,

Чому мене не кидали, як були маленькі?

Стали підростати – стали покидати.

Ой, хто ж мене старенькую буде годувати?!

Народна педагогіка вчить шанувати батьків (**Шти отця-матір, будеш довголітен на землі**). Кривдити їх не сміє ніхто:

- **Куля мене, а материне слово не мене.**

- **Батькова та матчина молитва і з моря викидає, а прокльони і в калюжі топлять.**

Хто скривдить батька чи матір, братів, сестер чи дітей, того сумління гризтиме все життя.

Особливо вагомий вклад у виховання дітей вносять представники старшого покоління – бабуся і дідусь. У душах онуків вони на все життя залишають помітний слід. Високий авторитет літньої людини мотивується народною педагогікою просто й переконливо: хто довго жив, той багато бачив і знає:

- **Вік прожити – не поле перейти.**

- **Вік ізвікувати – не пальцем перекивати.**

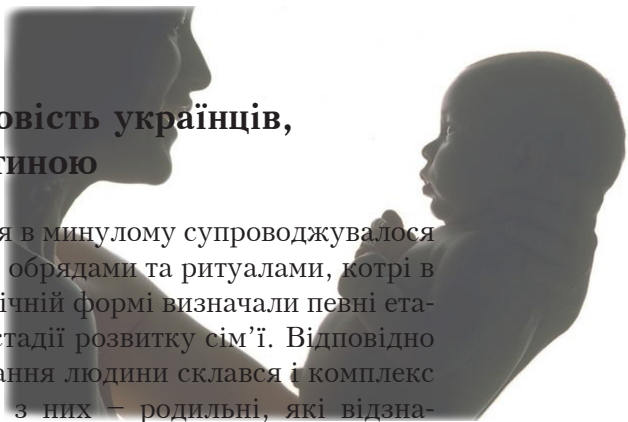
Оскільки головним обов'язком батьків народна педагогіка вважає виховання дітей, вона прагне для допомоги батькам мобілізувати якомога ширше коло людей, громадськість. Одним із яскравих підтверджень цього є давня традиція вибору кумів, тобто других батьків новонародженого, його (дитяти) опікунів і захисників (слово “кум”, очевидно, походить з латинської мови, *compater* – заступник). Ця традиція сягає в глибину сивої давнини, в епоху переходу

від матріархату до патріархату, коли роль батька, як опікуна й вихователя ще не викристалізувалася і рідний брат матері брав на себе роль вихователя і захисника дитини своєї сестри. В умовах створення моногамної сім'ї архаїчний материнський дядько став прообразом кума. Кумівство належить до чудових знахідок народної педагогіки. Завдяки кумівству дитина, крім рідних батька й матері, має ще, так би мовити, і батьків-дублерів, громадських уповноважених, які тримають шефство над дитиною від її народження й аж до зрілості. Вони пізніше виконують функцію хрещення батьківських дітей: кум – “хрещений батько”, а діти – “хрещений” чи “хрещена”. Кумів ще називають “нанашком” і “нанашкою”, що, очевидно, походить від слова “наш”, тобто свій, такий, як свій, рідний. Педагогіка вимагає від дітей почесного ставлення до хрещених батьків.

Сімейно-побутові стосунки, які складаються на основі кумівства, значною мірою посилюють потенціальні можливості сім'ї у вихованні дітей. В особі кумів батьки бачать порадників і помічників у вихованні своїх дітей. Українське народне прислів'я **“Що кум, то ум”** свідчить про досить активну педагогічну дію і авторитет кумів. Все це й сформувало такий загальний висновок, що **“куми рідніші, ніж брати”**.

Наявність кумів, звичайно, не применшує, а підносить роль батьків у сімейному вихованні. Народна педагогіка всіляко посилює цю роль педагогічною допомогою з боку громадськості через кумівство, а у випадках втрати рідних батьків дає змогу замінити їх названими батьками. У народному розумінні названий – це той, який не перебуває в кровних, родинних зв'язках, нерідний. А звідси названий батько і названа мати – чоловік і жінка, які взяли на виховання, прийняли за свою чужу дитину. Названа дочка – це та, яку взяли на виховання, прийняли за свою дочку; названий син – той, кого взяли на виховання, всиновили; названа сестра чи названий брат – ті, з якими хто-небудь

4. Сімейна обрядовість українців, пов'язана з дитиною

 Усе сімейне життя в минулому супроводжувалося різноманітними обрядами та ритуалами, котрі в образно-символічній формі визначали певні етапи життя людини і окремі стадії розвитку сім'ї.

Відповідно до природного циклу існування людини склався і комплекс сімейних обрядів. Основні з них – родильні, які відзначали народження дитини; весільні, що освячували шлюб; поховальні й поминальні, пов'язані із смертю людини та вшанування її пам'яті.

У циклі сімейних обрядів сплелися дії, символи, словесні формули та атрибути, виникнення яких сягає різних епох, із притаманними кожній з них соціальними, правовими, морально-етичними, релігійними нормами і поглядами. Витоки формування сімейних обрядів нерідко були пов'язані з магичними актами, що мали різне функціональне призначення. Умовно їх можна поділити на спонукальні та запобічні. Перші мали забезпечити щастя сім'ї, багатство та плодючість; інші були спрямовані на захист людини від злих сил.

Ця закономірність особливо рельєфно простежується в родильній обрядовості, що пояснюється надзвичайною делікатністю самого факту народження дитини, котре, до речі, було й основною умовою визначення законності сім'ї. Згідно зі звичаєвим правом сім'я набувала чинності тільки тоді, коли в ній були діти.

Варто зауважити, що переривання вагітності вважалося гріхом. На вагітну жінку завжди дивились з повагою, її вшановували. До нашого часу існує багато повір'їв, пов'язаних з поклонінням жінці, яка готується стати матір'ю. Майбутній матері не можна говорити неправду; не можна гніватися, сваритися, брати чуже, бо все це передається дитині; заборонялося під час ходи щось жувати, гризти, бо дитя буде ненажерою, завжди кричатиме; не можна бити ногою тва-

світобачення, нагромадженні нею досвіду міжособистісного спілкування, закладенні в її душі підвалин моральності.

Для українців багато важило формування в дітей таких моральних якостей, як усвідомлення свого синівського чи дочірнього обов'язку перед батьками, плекання поваги до старших. Пошана до батьків вважається однією з найбільших християнських добродійностей. Святим законом для дітей будь-якого віку вважалися глибока любов і пошана до матері. Роль жінки-матері в житті українців особлива. Так склалися віками, що вихованням дітей у наших сім'ях займалася переважно мати. Можливо, тому норми поведінки, ідеал людин, характер моралі українця підпорядкований нормам, типовим для жінки. Звідси такі генетичні риси національної вдачі, як доброта, щирість, сердечність, гостинність. Образеньки – розсудливої, доброї, лагідної, хазяйновитої – один із центральних у фольклорі й художній літературі.

Надзвичайно великого значення надавала родинна педагогіка спілкуванню батьків і дітей на основі взаєморозуміння і взаємоповаги, формуванню спільних духовних інтересів, єдиних морально-етичних ідеалів.

Моральні норми української родини завжди утверджували народно-побутову субординацію, що була життєвою необхідністю. Послух і пошана базувалися на переконанні, що в сім'ї й суспільстві найбільшою повагою повинен користуватися той, хто найбільше зробив для інших, чия участь у виробництві є більшою. Принцип старшинства завжди домінував у родинних взаєминах, молодші діти поважали старших братів і сестер. Надалі практика шанобливого ставлення до батька-матері, всіх членів сім'ї поширювалася й на інших людей.

побратався. Подекуди в літературі та й живій практиці ототожнюють кумів з названими батьками. Так, куми – це почесні батьки в сучасному розумінні цього слова. Їх ще називають запрошеними батьками, обрядовими батьками або другими батьками. Але аж ніяк не названими батьками. Інша річ, якщо кум усиновив чи удочерив когось із своїх підопічних. Тоді він стає ще й названим батьком.

Названі батьки для дітей-сиріт як рідні. При названих батьках вони вже не повинні відчувати сирітства. Народна педагогіка вимагає, щоб діти слухали названих батьків, виконували їх вимоги, поважали, рахувалися з їхніми порадами, шанували й любили.

Піклується народ-вихователь і про долю дитини-сироти. Йй він присвятив чимало теплих слів співчуття, таких, наприклад, як в українських прислів'ях і приказках:

- **Без батька – півсироти, а без матері – вся сирота.**
- **Вдівець – дітям не отець, бо й сам круглий сирота.**
- **Сиротою жити – сльози лити.**
- **Сирота – як камінь на роздоріжжі.**
- **Ніхто не бачить і не чує, як сирота плаче і горює.**
- **Сироту лають і б'ють, а плакати не дають.**
- **Хто сиротою не бував, той не наплакувався.**
- **За сиротою журба за журбою.**
- **На сирітський жаль ніхто не зважає.**
- **Сироті хоч з моста та в воду.**
- **З хати по нитці – сироті свитина.**
- **Тоді сироті неділя, як сорочка біла.**
- **Чужа ласка – сироті Великдень.**

Зазначаючи, що дуже важко жити дітям **“без роду, без плем'я – без привіту, без совіту”**, народ ніколи не втрачав надії на поліпшення їхнього становища:

- **Сирітська сльоза не капає дарма.**
- **У сироти на подвір'ї сонце засвітить.**

Народна педагогіка приділяє велику увагу й вибору опікунів – названих батьків, якщо дитина осиротіла. До них ставляться дуже високі вимоги, адже замінити батьків нелегко:

- **Добра мачуха, та все ж не рідна мати.**
- **Краще людям робить, ніж мачусі годить!**

Опікуном має бути людина авторитетна, доброзичлива, вимоглива й чесна, з добрим і щирим серцем, пройнята любов'ю до дітей і готовністю виховувати чужу дитину як свою власну. Здебільшого опікуном стає близький родич, а якщо немає близьких, то далекий або бездітна сім'я, яка має бажання всиновити чи удочерити сироту. Нерідко сироту бере й багатодітна сім'я, бо **“де шість росте, там і сьоме пристроїться”**.

Прихід у сім'ю мачухи або вітчима завжди насторожує, як правило, викликає у сиріт невдоволення, ускладнює сімейні стосунки. І цілком природно, адже втрата найдорожчої людини – рідних батька чи матері – викликає в дітей болісні переживання, повну безнадію на їх можливу заміну (**Нема того краму, щоб купити маму**). Знайти підхід до дітей нелегко і не кожному вдається:

- **Мачуха – не рідна мати, вітчим – не рідний батько.**
- **У мачухи прямі очі, а дивиться косо.**
- **Мати дітей пушить, а мачуха, сушить.**
- **Мати голівку миє – пригладжує, а мачуха миє – прискубує.**
- **Мати б'є, то не болить, а мачуха як подивиться, то й на душі холоне.**
- **Мати рідна б'є – так гладить, а мачуха і гладить – так б'є.**
- **Мачушине добро, як зимне тепло.**

Народна педагогіка схвально ставиться до тих жінок і чоловіків, які, ставши мачухою чи вітчимом, так оточили ласкою, теплом і турботою чужих дітей, що заслужили від них щирі і великі слова “мама” і “тато”, зуміли організувати добру сім'ю навіть і з дітей зведених. У народі про вітчима-батька і про мачуху-маму, які гарно виховали своїх і чужих дітей, говорять з глибокою пошаною:

- **Не ті батьки, що породили, а ті, що виховали.**
- **Не та мати, що родила, а та, що вигодувала!**
- **Не той батько, що зродив, а той, що до ума довів.**
- **Батько не той, що породив, а той, що спорядив.**

Народна педагогіка виробила й застосовує чимало ефективних форм допомоги сім'ї з боку громадськості у вихованні дітей. І нам залишається лише з ними детально ознайомитися і з великим бажанням їх використовувати.

У свідомості українського народу сім'я завжди сприймалася як об'єднання та співіснування людей, що у визначальній основі та суті закріплюється на небесах. Глибинний сенс існування сім'ї – не тільки в матеріально-природному, а й у піднесено-святomu. Саме завдяки сім'ї кожна людина отримує реальну можливість реалізувати себе й своє призначення в житті, виконати свій святий обов'язок – продовжити рід.

Для української ментальності найвища цінність родини – в забезпеченні виховання порядного, працелюбного, шанобливого до батьків та інших людей нового покоління, здатного перебирати на себе дедалі складнішу проблему життєдіяльності спільноти.

В українській сім'ї опікувалися тим, щоб кожна дитина всебічно розвивалася, набувала елементарних знань про довкілля, постійно розширювала обрії власної духовності, шанувала традиції та звичаї рідного народу. Головне завдання сімейного виховання полягає у формуванні в дитини основ

- *Добре там живеться, де гуртом сіється і жнеться.*
- *Одна бджола мало меду наносить.*
- *Одним пальцем і голки не вдержити.*
- *Берись дружно – не буде сутужно.*
- *Як будемо в дружбі жити – нас нікому не зломити.*
- *Де дружба, там і сила.*
- *Громада – великий чоловік.*
- цінувати працю:
- *Без труда нема плода.*
- *Труд чоловіка кормить.*
- поважати гідність чесної людини:
- *Хто принижує чужу честь, той і свою топче.*
- *Хто шанується, того і люди шанувати будуть.*
- бути вимогливим до себе:
- *Не лінився рано вставати та змолоду більше знати.*
- бути ввічливим і скромним:
- *Скромність – вінець мужності.*
- *Найкращий одяг – скромність.*
- *Три речі викликають любов: віра, щедрість і скромність.*
- *Одне ввічливе слово зломить душу швидше, ніж десять ударів.*
- *Кому скажеш “добрий день”, той не забуде сказати “доброї ночі”.*

Палка любов до вітчизни, мужність у боротьбі за права трудящих, повага до інших народів прищеплювались дітям змалку через найзрозуміліше любов до матері, сім'ї і домівки, рідного краю:

- *Хто батька-матір зневажає, той добра не знає.*
- *Як матір покинеш, то й сам загинеш.*

*Та хай возьме народжений
Колись жінку гарну.*

Кумів добирали не за багатством, а за чеснотами. У селі побутувало прислів'я: *“З нечесним я за один стіл не сяду, хоч би мені й сто рублів давали”*. З нечесного гріх може перейти на дитину і вона при хрещенні може замастити крижму. Побутувало повір'я – як завалєє крижму хлопчик – *“то може відбитися від рук, різної ганьби родові наробити”*, як дівчинка – *“може до вінця себе зганьбити”*.

Як виряджали дитину до хреста – співали:

*Йди, дитиночко, до хресточку
Та й пильнуй свою крижмочку.
Аби чиста, як папірчик,
Аби ти ще вздріла вінчик.
Божий ангел, схорони
Та й додому доведи.*

Перед тим як йти до церкви, мати наряджала немовля, потім клала на кожух. Хресні батьки по черзі кидають на кожух гроші, щоб дитина багатою була. З кожуха дитину брала хресна мати, промовляючи: *“Беремо нехрещену, а принесемо хрещену”*. І після цього несли дитину до церкви. У церкві проходив обряд хрещення. Після цього маму немовляти священник брав на вивід, і вже після цього жінка могла сміливо виходити з дому. Коли дитину приносили з церкви, то хресна мати казала: *“Брали нехрещену, а принесли хрещену”*.

Хрещених батьків пригощали, дякуючи їм за те, що вони ввели їхню дитину в Хрест. Після цього кумів називають: “кум”, “кума” і обов'язково на “Ви”. На вечір батьки запрошували гостей на хрестини. На почесних місцях сиділи куми, їм давали калачі, незаміжнім по два (аби пару мали), заміжнім по одному. В калачі ставили букетик з калини і барвінку.

У куми намагалися запросити людей статечних, авторитетних, розсудливих, працьовитих, які викликають почуття поваги й симпатії (**Батьки суджені, а куми люблені**). Окрім цього, кумів підбирали до заміжніх – жонатих, до незаміжніх – нежонатих. І якщо незаміжні дружать, то їх не брали в одну пару.

Кількість кумів може бути різною: від одного до двох-трьох пар. Особи, які входять в першу пару кумів, називалися старшими кумами, всі інші – молодшими кумами (до речі, в метричній книзі церква фіксувала тільки старших кумів). Мотиви колективного кумівства різні. Найтипівішим серед них є бажання розгалузити свояцькі зв'язки, а водночас і розширити педагогічне коло людей, наділених громадським обов'язком допомагати батькам у вихованні дітей. Були інші мотиви меркантильного, а то й заборонного характеру: чим більше кумів, тим багатше крижмо – подарунки новонародженому, певніший розрахунок на матеріальну допомогу в сімейному господарстві.

У куми запрошуються люди як по лінії кровних, так і свояцьких зв'язків, а також сусіди, знайомі, тобто сторонні. Колись були ще так звані стрічні куми – перші зустрічні, яких запрошували бути кумами (за принципом **“кого доля приведе”**). Найчастіше це робили із заботливих мотивів, особливо тоді, коли діти вмирили. Існувало повір'я, що таким способом можна відвернути злі сили, які шкодять здоров'ю дитини.

Як правило, в куми запрошує батько новонародженого. Віддаючи хліб із сіллю вибраним особам, він просить їх бути кумом чи кумою. Таке запрошення є почесним. Тому й відмовлятися від кумівства не можна. Мабуть, звідси й пішла така впевненість: **“Найду куму, аби було к чому”**. Після запрошення в куми між рідними й почесними батьками встановлюються дружні взаємини. За активної участі кумів відбувалося наречення дитини, посвята у повноліття і навіть весілля вихованців, які називають вибраного батька нана-

В основу моральності народна педагогіка кладе любов до батьківщини, ставлення людини до праці, до людей і до себе особисто. Вона закликає:

- любити батьківщину, рідний край:
- **Нема в світі милішого, як своя країна!**
- **Всюди на світі добре: у Вітчизні – найліпше.**
- **У чужій сторонці не так світить і сонце.**
- **Кожному мила своя сторона.**
- **Та земля мила, де мати родила.**
- **Людина без Вітчизни, як соловей без пісні.**
- захищати її від загарбників:
- **За рідний край хоч помирай.**
- **З рідної землі умри, а не зійди.**
- **Краще на своїй стороні кістьми лягти, ніж на чужині слави натягти.**
- **Нуте, браття, або перемогу добути, або дома не бути.**
- боротися проти гніту і несправедливості, за торжество правди, волі й щастя:
- **По правді роби – доброго кінця сподівайся.**
- **Добре роби, добре й буде.**
- **До доброї криниці стежка утоптана.**
- **Хліб-сіть їж, а правду ріж.**
- підтримувати миролюбність, товариську солідарність:
- **Два слова: мир і спокій коштують тисячі злитків золота.**
- **Не буде добра, як між своїми вражда.**
- колективізм:
- **Єднання – найкраща спілка.**
- **Де єдність, там і життя.**
- **Єдність і братерство – велика сила.**
- **Один за всіх, всі за одного.**
- **Гуртом можна й море загатити.**
- **Як жнуть укупі, то не болить у пупі.**

в них були повага та любов до вільної праці, ствердження ідеалів добра та краси, знання свого родоводу, високої риси громадянства. Разом з тим нещадно засуджувалися негативні якості людей.

У народному досвіді, в традиціях і звичках, що шліфувалися протягом віків, у яскравих образах, життєстверджуючих дотепях, афоризмах, приказках, прислів'ях закладено мудру народну філософію, своєрідний кодекс справжньої людської моралі, який включав риси, притаманні українському народу: патріотизм, любов до рідного краю, повага й шана праці, простота, скромність, миролюбність, гостинність, відвага, мужність, товариська солідарність, вірність друзям, чесність, правдивість, дружба, ненависть до ворогів, оптимізм, совість, вдячність, охайність, чепурність, любов до ближнього, любов до природи, пристойність, милосердя, повага до старших, турбота про батьків, віра в краще майбутнє, відвертість, ввічливість тощо. Народ моральними вважав цнотливих, шляхетних, добродішних, праведних, носіїв людської гідності, честі, людяності.

Народ пошановує добро, доброту, щирість, творення добра людям:

- **Світ не без добрих людей.**
- **Коли природа породила людину, вона породить і доброту.**
- **Добра людина й мухи не скривдить.**
- **Не одежа красить людину, а добрі діла.**
- **Добрий чоловік – надійніше кам'яного мосту.**
- **Хто людям добра бажає, той і собі має.**
- **Якщо ти зробив добро – мовчи, якщо тобі зробили добро – розкажи.**
- **Шануй сам себе, шануватимуть і люди тебе.**

Практика народного виховання передбачає формування в кожній людині моральних оцінок з позицій добра, справедливості, людської гідності, честі, людяності, колективізму.

ком, а вибраною мамою була нанашка. Народна педагогіка вимагає, щоб діти з повагою ставилися до почесних батьків, слухали їх порад, з вдячністю приймали зауваження.

На Різдво батьки похресників несуть вечерю до своїх кумів. На хрестинах ще дарують подарунки бабусям і дідусям немовляти (букети з кропиви), промовляючи бабці, прабабці і тощо.

Про авторитет інституту кумівства свідчить і те, що під час першого дня весілля кумам відводять одне з найпочесніших місць – навпроти молодих, перші скибки весільного короваю вручають саме їм. Другого дня рідні й почесні батьки сідають на місце молодих, молода пара вшановує їх.

Зародження і становлення кумівства припадає на дохристиянський період і має суто світський характер. З прийняттям християнства на Русі духівництво вирішило пристосувати такий винахід народної педагогіки, як кумівство, у своїх цілях. Переінакшивши традиційного кума з культовою метою на хрещеного батька, духовного отця, клерикали розраховували розширити церковний вплив на сім'ю, посилити родинне виховання у релігійному дусі. Релігійники нічого не мали проти того, щоб церковно-християнський симбіоз хрещеного батька взагалі витіснив з ужитку народний варіант кума.

У 20-х роках ХХ століття на Україні релігійному обряду хрещення був протиставлений громадський обряд реєстрації новонароджених. У новому радянському обряді урочистої реєстрації новонароджених зберігається давній звичай нашого народу обирати почесних батьків (кумів). Почесні батьки в сучасному розумінні – це близькі особи, родичі, друзі, сусіди чи товариша, які разом з рідними батьками дитини беруть участь в обряді реєстрації новонародженого. Вони допомагають батькам виховувати дитину і в майбутньому виступають як порадики й помічники своїх підопічних.

Століттями склалися традиції сімейного виховання, вироблялися основні його принципи, серед яких народна

педагогіка головну роль відводила трудовому вихованню як першооснові життя суспільства. Потреба і уміння працювати – це те найкраще і найцінніше, що можуть залишити батьки своїм дітям ті часи. Навіть народження дитини народною свідомістю сприймалося як прихід на світ нового трудівника чи трудівниці. Тому найперші магичні дії, коли дитина побачила світ, були спрямовані на те, щоб прищепити їй працелюбність. Зав'язуючи пуповину хлопцеві, баба-повитуха бажала, щоб той *“книжку читав і дрова рубав”*, а дівчинці – *“аби хліб жала, на сорочку прjala”*. Пупок з ниткою ховали до скрині чи за ікону. Через сім років давали дитині, щоб та розв'язала його. *“Як розв'яже, то ум розв'яже”*. Традиція зберігання та розв'язування пупка зберігається і в наш час в деяких родинах. Дітям дають і донині розв'язувати пуп в семирічному віці, перед тим, як іти до школи. При цьому примовляють: ***“Розв'яжи щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий”***. У родинах довго зберігали першу одежину, в яку одягали новонародженого, так звану льолю. Її для дитини шили із старого одягу матері чи бабусі. Варто зберегти свою першу льолю, пошиту із батькового чи бабусиноного рукава. За народним світоглядом, дитина від дня її народження – невід'ємна від природи, її матеріальна частина

Велику роль у вихованні немовлят набували коліскові пісні – світ народних уявлень про добро, красу і справедливість. З коліскового віку дитині прищеплювали любов до пісні, до уснопоетичної творчості, адже в них відбито постійні прагнення народу до всього кращого. Окрім цього, народна творчість, досить гарно поєднуючись з дитячою психологією, з дитячим світом, вчить мріяти, оптимістично сприймати дійсність, бачити добро і зло, естетично виховує.

Чуттєвий зв'язок, що з дня народження існує між матір'ю і дитиною, відбито у зворушливо щирих колісанках. Всю любов, ніжність, бажання бачити своє дитя щасливим,

1. Практика морального виховання дітей у сім'ї

Мораль українського народу, яка лягла в основу його виховного ідеалу, послідовно й безкомпромісно відстоює добродійну поведінку людини, гуманність поглядів, благородність думок, чистоту помислів. Народна педагогіка не визнає жодних причин, які б давали підстави для відхилення від норм моралі у повсякденному житті.

Основними завданнями морального виховання є формування моральної свідомості, почуттів, волі й поведінки. Завдання і напрям морального виховання визначені основними **антитезами**:

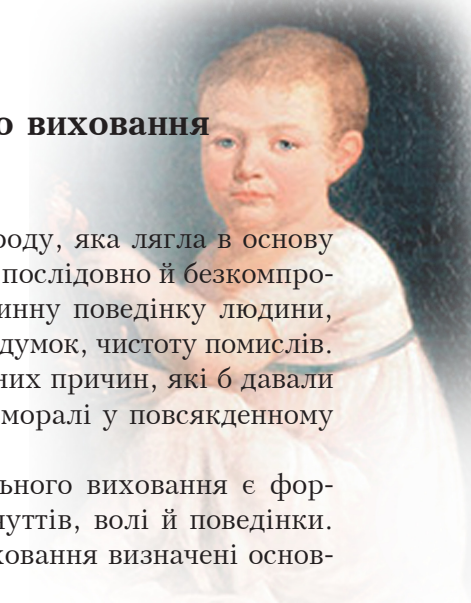
добро – зло;
правда – брехня;
милосердя – жорстокість;
любов – ненависть;
радість – горе;
життя – смерть;
свобода – неволя тощо.

З народною мораллю органічно переплетена християнська мораль. Відомими в народі є **сім дій християнського милосердя**:

- нагодувати голодного;
- напоїти спраглого;
- одягнути голого;
- прийняти подорожнього;
- допомогти недужому;
- відвідати в'язня;
- поховати померлого;

а також **дев'ять плодів святого духа**: любов, радість, мир, терпіння, доброта, милосердя, віра, лагідність, стриманість.

Свої морально-етичні норми народ створював та вдосконалював протягом багатьох століть, але завжди головним

Лекція 5.

Провідні напрями родинного виховання

- Практика морального виховання дітей у сім'ї.
- Провідні ідеї і традиції трудового виховання.
- Шляхи і засоби розумового виховання.
- Піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей.
- Погляди на красу та прилучення дітей до прекрасного.

розумним, здоровим, гарним мати вкладає у невибагливі рядки і просту мелодію. Пісні про котика-муркотика, голубів, що на крилах приносять сон-дрімоту, є першими уроками, що у доступній формі знайомлять дитину з побутовими речами й моральними цінностями, заохочуючи до порядку, справедливості, доброти. З колисковою піснею мами дитина вперше пізнає світ, знайомиться з материнською мовою. Колискова пісня зігріває, зачаровує. У ній вся материнська любов, світ добра, краси і справедливості, наприклад:

**Ой люлечки-люлі, налетіли гулі,
цятьте, гулі, не гудіть,
Ганнуся спить, не збудіть.**

У більшості колискових мати заколисує дитину начебто не сама, а з сім'єю, родичами. Увесь рід стоїть за плечима матері. Він захищає, оберігає і матір, і дитину. Тваринний світ не відокремлюється від життя людини, а теж допомагає колисати дитя, як, наприклад у колисковій:

**Пішла киця по водицю
та й упала у криницю,
пішов котик рятувати,
за вушечка витягати.
Витяг кицю за вуші,
посадив кицю на суші.
Дивись, кицю, весело
та поїдем на село.
Та виорем нивку,
посіємо материнку.
Материнка не вродила,
а вродив же лопушок,
пошиєм киці кожушок.**

У цій колисковій відтворено трудовий процес, у якому бере участь вся родина, цей процес сприяє засинанню дитини. У колискових "про котів" також знаходимо відбиток родинної свідомості і спільної турботи про дитя:

**Ой ти котку, котку,
не лізь на колодку,
розіб'єш головку.
І буде боліти,
нічим завертіти.
І підем до лавки,
і купим китайки.
Ще й ниточку шовку,
зав'яжем головку,
щоб не боліла.**

Дитина у колискових не відокремлена від роду. Допомагають ростити дитя інші члени родини. Ось в колисковій в цій ролі – старший брат:

**Гойди, гойди, гойдички,
шовковії вервечки,
мальовані бильця,
пішли до Кирильця.
Що Кирило робить?
Черевички шиє,
на базар носіє,
на базарі продає,
грошики торгує,
монічку купує,
Настусю годує.**

Підростаючі сини та донечки, слухаючи колискові, отримували перші уроки “добре” й “погано”, “можна” й “не можна”. Так відбувалася передача традицій.

Деякі колискові мали жартівливий зміст, даючи насагу на оптимістичне сприйняття життя:

**Баю, баю, баю, бай,
як приїхав Бабай,
та й сів на кобилку,
а Ваня на свинку,
а Настя на курочку,
поїхали на вуличку.**

- Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. – К.: Рад. школа, 1978. – 263 с.

Додаткова література

- Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. – К., 2000. – 118 с.
- Діалоги про виховання: Книга для батьків. Пер. з 2-го рос. вид. / Уклад. О. Г. Свердлова; Редкол.: В. М. Столетов (відп. ред) та ін. – К.: Рад. школа, 1985. – 304 с., іл.
- Єрохіна І. Традиційне родинне виховання // Початкова школа. – 1997. – № 3. – С. 88–95.
- Стельмахович М. Нащо клад, коли в сім'ї лад [Про українську етнопедагогіку] // Дошкільне виховання. – 1991. – № 12. – С. 3.
- Стельмахович М. Г. Про сім'ю, рід і родинне виховання // Дошкільне виховання. – 1992. – № 12. – С. 6–7.
- Ступарик Б. М. Національна школа // Шкільна бібліотека. – 2003. – № 39. – С. 52–78.

ка – символ щирості, довіри, душевної рівноваги, духовної чистоти; хусточка – символ взаємності. І вирушати героєві за речами бажано трьома дорогами: перша дорога – це пізнання досвіду, мудрості пращурів і набуття власного; друга веде до пізнання духовного багатства народу; третя символізує вибір кохання.

Отже, родинне виховання наскрізно просякнуте любов'ю до дитини як до найвищого щастя і сенсу подружнього життя.

Основна література

- Бондаренко Г. Яке в сповитку, – таке й довіку: принципи етнопедагогіки виховання дитини в сім'ї // Людина і світ. – 1993. – № 2–3. – С. 17–19.
- Макаренко А.С. Книга для батьків. – К.: Рад. школа, 1972.
- Поставий В. Г. Ціннісні орієнтації української сім'ї // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 111–117.
- Стельмахович М. Мати-батько – перші вихователі [Народна педагогіка] // Жива вода. – 1994. – Травень. – № 5.
- Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. – К.: Рад. школа, 1985. – С. 155–222.
- Стельмахович М. Г. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX ст. // Рідна школа. – 1992. – № 4. – С. 14–19.
- Стельмахович М. Г. Українська родина. Сім'я і родинне виховання в Україні з початку XX ст. і донині // Рідна школа. – 1993. – № 4. – С. 14–17.
- Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 74–119.
- Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка. – К.: ІСДО, 1996. – С. 53–153.

Такі колискові при їх наспівуванні у швидкому темпі перетворювались на забавлянки, які мали за мету розважити й підбадьорити малюка. Спів супроводжувався простими гімнастичними вправами: мати колихала, підкидала, міцно пригортала дитину.

Звичаї та ритуальні дієства – впливовий фактор народної педагогіки. У люлечку під подушку дитині клали квіти-знахарі: чебрець, м'яту, безсмертник, любисток, материнку, хміль, полинь (зле з очей знімають, сон дитини оберігають). Чимало існує повір'їв, пов'язаних з доглядом малої дитини: коли у хаті є немовля, не можна заглядати у вікна ввечері; на заході сонця дитина не повинна спати; не можна залишати надворі на ніч пелюшки, які не висохли; не можна гойдати порожню колиску, бо дитина може вмерти; після заходу сонця не можна піднімати дитину вище голови; не варто давати “позику” з хати після заходу сонця, щоб не плакало дитя вночі. Щоб дитина була спокійна і добре спала, їй під подушку (під голівку) клали коробочку маківки, зав'язували в сорочечку часник тощо.

Своєрідного значення народна педагогіка надає сміху і плачу дитини:

- **Дитина, що не плаче, не буде довго жити.**
- **Дитина, що багато кричить, буде довго жити.**

“Дитина не плаче, то мати не знає” – плачем немовля виявляє свою потребу. Батьків має непокоїти тихий, хворобливий плач (дитина довго не буде жити).

Народна педагогіка пропонує мудрі і прості засоби заспокоєння дитини від плачу:

- **Дитина плаче, мама мусить співати** (спів).
- **Голодна дитина забавку ламає** (іграшка).

Організм дитини вимагає частого годування: **“Мала дитина їла б щогодини”**.

Народ розумів, що першоумовою гармонійного розвитку дитини є добре здоров'я й весела вдача, зокрема сміх дитини.

Якщо дитина уві сні сміється, то їй добре, вона здорова. Щирий сміх розглядався як показник не тільки доброго здоров'я, а й доброї душі, гармонійної натури: **“Недобрі не вміють сміятись”**.

Батьки раділи, коли бачили дитину веселою, жвавою, усміхненою:

- **Дітки хоч голенькі, аби живенькі.**
- **Веселий, як горобець.**
- **Жвавий, як рибка в річці.**
- **Весела, як весняний жайворонок.**

Ідеалом дитини в народному розумінні є:

- **Верткий, мов в'юн.**
- **Живий, аж шкіра на ньому горить.**
- **Маленьке, але важеньке.**
- **Хоч мале, та вузлувате.**
- **Хоч мале, та натоптуване.**

Сімейне життя українців традиційно супроводжувалося різноманітними **обрядами та ритуалами**, які в образно-символічній формі відзначали певні етапи життя людини та найважливіші стадії розвитку родини в її життєвому циклі: утворення сім'ї, народження дитини, її повноліття, сімейні ювілеї тощо.

Українські обряди віддзеркалюють й гармонійні родинні зв'язки (похідне від “обряджати”, “наряджати”, близьке за змістом до слів “лад”, “порядок”, “злагода”). В обрядах народ карбував для молодих поколінь моделі благочестивої поведінки людини чи групи людей. Як своєрідні вистави за певним сценарієм, родинні (родильні, весільні, поховальні) й календарні (зимові, весняні, літні, осінні) обряди стверджували надзвичайну налаштованість українців на продовження життя, вшанування запліднюючої сили любові до дитини, поклоніння авторитету пращурів та культивування поваги до батька-матері.

Так з обрядом колядування пов'язані мотиви одвічного родинного благополуччя, уславлення народження святого

дитяти – Ісуса Христа, а також благословіння хліборобської праці, захисту рідної землі. В українських родинах ще від свята Спиридона починали готувати дітей до колядування: вчили пісень, готували спеціальне вбрання тощо. З колядкою в душу дитини входила повага до родинних традицій та ієрархії родинних стосунків. Це відбувалось на рівні підсвідомого і було позбавлене будь-якого авторитаризму та насильства з боку дорослих. Цьому сприяла неабияка яскравість обряду, оскільки майже всі колядки, як і інші календарно-обрядові поезії українців, характеризуються образно-символічним змістом.

Прикладом метафоризації родинних стосунків слугує така колядка:

**Ой у лісі край дороги.
Щедрий вечір, святий вечір!
Там Василько сіно косить,
сіно косить, коню носить:
Ой їж, коню, теє сіно, –
буде тобі три дороги.
А першая – до батенька,
а другая – до матінки,
а третяя – до дівчини.
До батенька – по шапочку,
до матінки – по сорочку,
до дівчини – по хусточку.
Добрий вечір!**

У такій колядці кожне слово набувало для дитини особливої символіки: ліс як символічний кордон між двома світами, край дороги як початок нового життя, перехід у світ дорослості, сіно – символ пробудження, турботливості, три дороги – символ триєдності буття. Батько в пісні – уособлення обов'язку, досвіду, знань; мати – символ земної сили, духовної снаги і працьовитості; дівчина – цнотливості, ніжності, краси, любові. Цікавою є навіть символіка речей: шапочка – символ мудрості, відповідальності, влади; сороч-

- *Хто хвалиться, той кається.*
- *Добрий товар хвалити не треба.*
ненажерливість:
- *Допався, як дурень до мила.*
- *Оце їсть, аж за вухами лящить.*
боягузтво:
- *Всіх би перегнав, та боїться бігти.*
- *З переляку душа в п'ятки утекла.*
- *Пішла душа в п'ятки.*
- *Злякавсь, аж в душі похолонуло.*
- *Ні живий, ні мертвий.*
- *Заєць від куца, а жаба від зайця тікає.*
- *Лякливий, як заєць, а шкідливий, як кіт.*
- *Полохливий заєць і пенька боїться.*
- *Полохлива ворона й куца боїться.*
- *Молодець проти овець,
а проти молодця і сам, як віця.*
- *На словах города бере, а на ділі жаби боїться.*
- *У лісі вовки вють, а на печі страшно.*
- *У страху очі великі.*
- *Коли боїшся, то з чимсь таїшся.*

Протиставляється боягузтву – *сміливість*:

- *Боязливому по вуха, сміливому по коліна.*
- *На смілого собака гавка, а боязливого рве.*

Народ прагне дати поради тим, хто хоче позбутися цієї вади:

- *Вовків боятися – в ліс не ходити.*
- *Як боїшся горобців, то не сій проса.*
- *Коли страшиш, сам не бійся.*
- *Не думай про страх, то його й не буде.*
- *Добре того лякати, хто боїться.*
- *Страху нема там, де його не бояться.*
- *Хто боїться – той не рушить,
хто відважить – той воза підважить.*

- *Негідником той називається,
хто рідної домівки цурається.*
- *Грудка рідної землі дорожча від пуда золота.*
- *Як будеш рідної землі триматися,
то будеш від неї сили набиратися.*

Виявом пошани було звертання на “Ви” до батьків, до бабусі та дідуся. На Україні традиційно їх згадували у третій особі множини: “мама казали”, “мама навчали”, “тато розповідали”, “дідусь плели кошики” тощо. Цим підкреслювалась особлива шана, любов до батьків, старших. Діти слухались батьків, постійно зверталися за порадою, благословенням, виливали свою радість чи горе батькам, як нікому іншому, бо вони були найвищим і найнезаперечнішим авторитетом. Дітей вчили жити за Заповідями Божими: **“Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі”**. У народних піснях поширені ласкаві звертання до матері: **“матінко-голубочко”, “матінко-зірко”, “матіночко-ластівочко”,** а також звертання до батька: **“батеньку – сивий голубе”, “батеньку – сонечку”**.

Чудовим засобом посилення цих патріотичних почуттів є українські народні казки і легенди на героїчні теми (“Казка про Іллю Муромця і Солов’я-розбійника”, легенда “Про запорожців”, “Запорожці за Дунаєм”) прищеплення ненависті до визискувачів:

- *Тоді пани добрі, як сплять.*
- *Закон у пана як дишло:
куди направить, туди і вийшло.*
- *Сильні та багаті рідко винуваті.*

Праця в народній педагогіці є основним критерієм оцінки моральної гідності людини. У ставленні до ледарів народна педагогіка безкомпромісна, кожний ледар-аморальний:

- *Ледащо – не варте ні на що.*
- *Ледаще тільки на віник та на смітник годяще.*
- *Ледар живе, аби землі важче.*

- *Не живе – тільки дні пре.*
- *Лінь – гірше хвороби.*
- *Гультай та злодій – два рідні брати.*

Практика виховання в трудових сім'ях спрямовувалася на виховання в душі справедливості і гуманних відносин. Провідними стали такі моральні якості, як гостинність, товариськість, дружелюбність:

- *Побачив раз – знайомий, побачив два – товариш, побачив три – друг.*
- *Стаду потрібен пастух, а людині – товариш.*
- *Не хвали товариша – він може бути поганим, не гудь товариша – він може бути хорошим.*

Дружба – велика сила, часто саме вона визначає долю людини:

- *Дерево сильне корінням, а людина – друзями.*
- *Сила птаха – у крилах, сила людини – у дружбі.*
- *Яку дружбу заведеш, таке й життя проведеш.*
- *Друг – твоє дзеркало.*
- *Друг – дзеркало друга.*
- *Шукай друга по собі.*
- *Вовк ягнати не товариш.*
- *Якщо твій друг поганий, то ти і сам поганий.*
- *Якщо хочеш дізнатися про людину, подивись на її друзів.*

Дружба, вірність щирому другові – це людська потреба і соціальна цінність:

- *Життя без друга, що їжа без солі.*
- *І мудрій людині потрібен друг, і сильній людині потрібна підтримка.*
- *Вірний приятель – то найбільший скарб.*
- *Найчужіша країна та, де нема друзів.*

- *Не кажи гоп, доки не перескочиш!*
- *Не хвали день до вечора.*
- *Не скуби, поки не зловиш.*
- *На вершині і ворона скидається на орла.*

хвалькуватість:

- *Кожна жаба своє болото хвалить.*
- *Гречана каша хвалилась, ніби вона з коров'ячим маслом родилась.*
- *Калина сама себе хвалить, що з медом добра.*
- *Хвастала кобила, що з возом горшки побила.*
- *Коли б ковбасі та крила, то б кращої птиці на світі не було.*
- *Де ще те теля, а він уже з довбнею бігає.*
- *Діла на копійку, а балачок на карбованець.*
- *На гривенник покупки, а на карбованець крику.*
- *На гріш амуніції, на десять амбіції.*
- *М'ясом хвалиться, а він і юшки не їв.*
- *Пан у чоботях, а босі сліди знати.*
- *Показує дорогу, а сам у болото лізе.*
- *Хвалений борець надвір виливають.*
- *Хвали мене, моя губонько, а то роздеру тебе аж до вуха.*
- *Хвалилася віця, що в неї хвіст, як у жеребця, та ніхто тому не вірив.*
- *Хоч би сова попід небом літала, та соколом не буде.*
- *Хвальби повні торби, а вони порожні.*
- *Хвалилась, хвалилась, поки не звалилась!*
- *Погана та дівка, що сама себе хвалить.*
- *Чужого хорошого не гудь, а поганого свого не хвали.*
- *Не хвали себе сам – нехай тебе люди похвалять.*

- *Дметься, як жаба проти вола.*
  - *Надувся, як жаба під пеньком.*
  - *Роздайся, море, – жаба лізе!*
  - *Роздайся, море, – тріска пливе!*
  - *Дметься, як пупир на воді.*
  - *Задер носа – що й кочергою не дістанеш!*
  - *Задирай голову настільки, щоб шапка не злетіла.*
  - *Не дивись високо – запорошиш око!*
  - *Дивиться звисока, а нічого не бачить.*
  - *Нарядилася, як пава, а кричить, як гава.*
  - *Голий – як пляшка, а гонор – як в ляшка.*
  - *Хоч голий, зате в поясі.*
  - *Хоч поганий, та в жупані.*
  - *Такий багач, що костюм рипить,
а в животі булькотить.*
  - *Хоч копійка у кафтані, та на сто рублів
чвані.*
  - *Начебто такий великий вчений,
а як придивишся – порожня посудина!*
  - *Три дні поробив, то всі кози в золоті.*
  - *Зле – не гнися, добре – не пнися.*
  - *Стоїш високо – не будь гордим,
стоїш низько – не гнися.*
  - *Слухай, діброво, що ліс говорить.*
  - *Хто високо літає, той низько падає.*
- зазнайкуватість:*
- *Багато галасу даремно.*
  - *Багато диму – мало тепла.*
  - *Велика гуля на рівному місці.*
  - *Великої кошари свиня.*
  - *Стукотить, гуркотить – комар з дуба летить!*
  - *Не знайшовши броду, не лізь прожогом у воду.*

Про фальшиву дружбу народ говорить:

- *Коли права рука пуста, ліва з нею дружити не буде.*
- *У кишені пусто, друзів не густо.*
- *Друзів у радості багато, а в біді – мало.*
- *Зростає багатство – зростає і кількість друзів.*

Народ жорстоко засуджує невірних друзів:

- *Нещирий друг – невиліковна хвороба.*
- *Дружбою з другом гордись, дружби з ворогом стережись.*
- *Друзів, з якими можна ділитися таємницями, багато, але зберегти її може тільки один.*
- *Дружба на годину – рабство навіки.*
- *Якщо друг полишив, знову його не клич.*

Справжній друг завжди зрозуміє, допоможе, підтримає:

- *Друзі пізнаються в біді.*
- *Не той друг, що лащиться, а той, що печалиться.*

Старий друг – ознака щирої дружби, перевіреної роками:

- *Все добре нове, а друг – старий.*
- *Кращий друг – старий, а кращий одяг – новий.*
- *Для приятеля нового не пускайся старого.*
- *Придбавши нового друга, не забувай старого – старого друга і стару дорогу легко втрачають.*

Берегти дружбу – одна з народних заповідей:

- *Друга шукай, а знайдеш – тримай.*
- *Науку вивчають з азів,
а дружбу бережуть від початку.*
- *Завести дружбу легко, а зберегти важко.*
- *Краще дружбу хоронити, ніж багатство все копити.*

- **Старого друга шануй більше за брата.**

Шукати друга без недоліків – марна справа:

- **Не шукай бездоганної їжі – залишишся голодним, не шукай бездоганного друга – залишишся сам.**

Справжній друг не завжди зручний. Він сміливо говорить правду в очі, але готовий вислухати те саме і на свою адресу:

- **Камінь, кинутий другом, голови не поранить.**
- **Краще вислухати докір друзів, ніж втратити їх.**

Вмінню дружити треба вчитись:

- **Якщо в тебе є друг, навідайся до нього, щоб стежка до його дому не заросла травною.**
- **Дружні стосунки подібні меду.**
- **Якщо твій друг стане медом, не злижи його повністю.**

Схвалюються такі моральні риси, як доброта і щирість, справедливість і рівність, готовність прийти на допомогу в біді, повага до старших, ввічливість і оптимізм, уміння піклуватися про слабких і безпомічних, здатність поділитися останнім куснем хліба.

Байдужість і зневага до людей засуджуються як виявлення підлості. Народна педагогіка бореться за ставлення до людини як до найвищої цінності, за гуманність, любов і повагу до людей праці і разом з тим вимагає непримиренності до всіх темних сил – ворогів, гнобителів:

- **Приятелева вода краща ворожого меду.**
- **З добрим дружись, а лихих стережись.**

Висунувши гуманізм як один з невід'ємних складників морального виховання, народна педагогіка не схильна до всепрощення, а будується так, щоб запобігти необачним вчинкам, має застережливе спрямування, застерігає від серйозних пороків і вад, як от:

- **Хто уміє брехати, той уміє і красти.**
- **Як маєш брехати, то краще мовчати.**

злість:

- **Злості повні кості.**
- **Від погляду молоко кисне.**
- **Уникай зла – роби добро.**

зздрість:

- **Зздрій від чужого щастя сохне.**
- **Зздрість – здоров'я з'їсть.**
- **Зздрячи чужому щастю, виплакав одне око, оплакуючи свою біду – виплакав друге.**

гордість, гонор, пиху:

- **Повний колос донизу гнеться, а пустий угору пнеться.**
- **Не все те золото, що блищить.**
- **Любується сам собою, як чорт писанкою.**
- **Чим більше кицьку гладить, тим вона вище горб підіймає.**
- **Нащо пугачеві дзеркало, коли він і так знає, що гарний.**
- **Ходить горде, як індик.**
- **Гора мишу родила.**
- **Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує.**
- **З великої хмари малий дощ буває.**
- **З їжака не буде бика!**
- **Величається, мов попада на весіллі.**
- **Дере голову, як попова кобила.**
- **Нема краще понад мене та понад попову свиню.**
- **Загордилась свиня, що об панський тин чухалась.**
- **Ти б, метелику, не дуже пишався, сам учора гусінню був!**
- **Дме морду, що й граблями носа не дістати!**

- **В чужий черевик ноги не сунь!**
  - **Не в свої сани не влазь!**
  - **Не до тебе п'ють – не кажи “здоров!”**
  - **Як твоє не мелеться, не бігай з кошиком.**
  - **Не лізь, куди твоя голова не лізе.**
  - **Не загібай жар чужими руками.**
- нечесність:*
- **Краще не обіцяти, як слова не здержати.**
  - **Хто не додержує свого слова, той сам себе зневажає.**
  - **Що собі не мило – то й людям не зич.**
  - **Поганому виду нема стиду.**
- брехливість:*
- **Брехати – не ціпом махати.**
  - **Брехач – як деркач: усе дерчить.**
  - **Брехач з мухи слона зробить.**
  - **Брехливий чоловік – як вугіль: хоч не спалить, то очорнить.**
  - **Якби сам був білий, то б не чорнив другого.**
  - **Брехливу собаку далеко чути.**
  - **Брехні слухають, а брехунів б'ють.**
  - **За погані речі треба бити в плечі.**
  - **Брехня і приятеля робить ворогом.**
  - **Брехун раз на рік правду скаже, та й то кається.**
  - **Бреше і не заїкнеться.**
  - **Збреше і оком не моргне.**
  - **Бреше, як шовком шиє.**
  - **Чисто бреше – і віяти не треба.**
  - **Вдача собача: не брехне, то й не дихне.**
  - **Що ступить, то й збреше.**
  - **Не все брешу за раз – покидай на завтра.**
  - **З брехні люди не мруть, та вже їм більш віри не ймуть.**

- підступність, нещирість і хитрість:*
- **Не копай другому яму, бо сам упадеш.**
  - **Хто під ким яму копає, той у неї сам попадає.**
  - **Облесливий, як собака.**
  - **Підслеслива людина – гадюка під квітками.**
  - **Простий, як свиня, а лукавий, як гадюка.**
  - **Ходить, як овечка, а буцькає, як баран.**
  - **Телят боїться, а воли краде.**
  - **Бережись підслесливого, як потайного собаки!**
  - **Потайного собаки гірш треба боятися.**
  - **Лестощами й душу вийме.**
  - **Тіло обіймає, а душу виймає.**
  - **Бійся пса не того, що гавка, а того, що лащиться.**
  - **Не той ворог, що перед тобою, а той, що за спиною.**
  - **Бійся цапа спереду, коня ззаду, а хитрої людини з усіх боків.**
  - **Два хитрих мудрого не переважать.**
  - **Більше вір своїм очам, ніж чужим речам.**
  - **В ноги кланяється, а за п'яти кусає.**
  - **Услесливий чоловік схожий на кішку: спереду ласкає, а ззаду кусає.**
  - **В очі лисицею, за очі – вовчицею.**
  - **У вічі – як лис, а поза очі – як біс.**
  - **Ясні очі, та чортові думки.**
  - **В очі любить, а за очі губить.**
  - **Язиком: ось я! А на ділі – свиня.**
  - **Лукавий чоловік словами любить, а ділами губить.**
  - **Лукавий чоловік в очі світить, а поза очі душу тягне.**
  - **В очі співає, а позаочі лає.**
  - **Не хвали мене в вічі, не гудь поза очі.**

- *На словах милості просить, а за халявою ніж носить.*
- *Просить покорно, наступивши на горло.*
- *Слова ласкаві, та думки лукаві.*
- *Слова маснії, а пироги пісні.*
- *Хоч пироги пісні, так слова масні.*
- *Слово з маслечком, та чортова думка.*
- *Словом – як шовком вишиває, а ділом – як шилом шпигає.*
- *Словом як листом стеле, а ділом як голками коле.*
- *Слова, як мед, діла, як полин.*
- *Медок солодок, а язичок дере.*
- *На язичі медок, а на думці льодок.*
- *Хвалить, як медом мастить.*
- *На мед люди мух ловлять.*
- *Здається і дружить, а гадючку пустив.*
- *Щебече, як соловейко, а кусає, як гадюка.*
- *Повзком, де низько, тишком, де слизько.*
- *В тихому болоті чорти водяться.*
- *В потихонях чорт сидить.*
- *Зверху гарно та тихо, а всередині ворухиться лихо.*
- *Тиха вода греблю рве.*
- *Тиха вода людей топить, а бурна тільки лякає.*
- *Тихий-тихий, а в вухо влізе.*
- *Тихо ходить, та густо місить.*
- *Вміє зуби заговорить.*
- *Вовк лияє, а вдачі не міняє.*
- *Вовк лисиці не рідня, та повадка одна.*
- *Вовк прийшов у овечій шкурі.*
- *Кобила з вовком мирилась, та додому не вернула.*
- *Пожалів вовк кобилу: зоставив хвіст і гриву.*

- *Куди вітер, туди й він.*
- *Не давайся кожному вітрові повівати.*
байдужість:
- *Моє діло півняче:*
проспівав, а там хоч і не розвидняйсь.
- *Моє діло теляче: наївся і в хлів.*
- *Моя хата скраю – я нічого не знаю!*
- *Одним вухом почує – другим випустить.*
- *Чи дома, чи на полі – мені однаково.*
- *Якби все одно, то лазили б у вікно,*
а то дверей шукають.
безсовісність:
- *Голосок дзвенячий, а совість свиняча.*
- *Не можна в двері – я в квартиру.*
- *Знає кіт, чиє сало з'їв.*
- *Комусь ніяково, а йому однаково!*
- *На людях Ілля, а дома свиня.*
- *Не носи сміття під чужу хату.*
- *Не будь тим, що ворота підкидає.*
- *Не будь тим, що лізе в тин.*
- *Не будь тим, що моркву риє.*
- *Ти йому по-свійськи, він тобі по-свинськи.*
- *Ти його борони від собак, а він тобі покаже кулак.*
- *Ти йому – хліб, а він тобі – камінь.*
- *Ні стиду, ні совісті.*
- *Від одного гнилого яблука увесь віз згниє.*
- *Ложка дьогтю зіпсує бочку меду.*
нахабство:
- *Коня кують, а жаба ногу підставляє.*
- *Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею.*
- *Свиню пусти під стіл, а вона лізе на стіл.*
- *Пусти чорта в хату, то він і на піч залізе.*
- *Краще гляди свого носа, ніж чужого проса.*
- *В чуже просо не пхай носа!*

- глузливість:*
- Себе любиш – людеш гудиш, себе хвалиш – людей ганиш.
  - Самі в гріхах, як в реп'яхах, а ще й людей судять!
  - Сам лежить у калюжі, а кричить: “Не бризкай!”
  - В чужім глазу бачить зразу, а в своїм – ні разу.
  - В чужому оці і порошинку бачить, а в своєму і сучка недобачає.
  - Чуже бачить під лісом, а свого не бачить під носом.
  - Чужі гріхи перед очима, а свої – за плечима.
  - Не радуйся чужому лихові.
  - Не смійся з другого, щоб тобі не було того.
  - Не смійся чужій біді, бо й своя на гряді.
  - Над товаришем не смійся, бо над собою заплачеш!
  - Дорікає горщик чавунові, що чорний; аж гульк – аж і сам у сажі.
  - Хто сміється, тому не минеться.
  - З насмішки люди бувають, а насмішникам очі вилазять.
  - І з посміху люди бувають.
  - Гарно сміється той, хто сміється останній.
- безпринципність:*
- Тихийй води, нижчийй трави.
  - Сметана на голові устоялась би – такийй тихийй.
  - Воскова вдача: як до тепла, так і тане.
  - Похвалити не вмію, погудити не смію.
  - Його й кури загребуть.
  - Куди вітер дме, тудийй гілля хилиться.

- Вовка як не годуй, а він усе в ліс дивиться.
  - Гадюку як не грій, вона все одно вкусить.
  - Мани собаку, маючи кияку.
  - Не вір собаці, бо вкусить.
  - Водить за ніс, а правди не скаже.
  - Гарно колишеш, та сон не бере.
  - М'яко стеле, та твердо спить.
  - Гарно пише, та брехнею дише.
  - За грубе слово не сердься, а на ласкаве не здавайся!
  - Хитрощами довго не приживеш.
  - Хитра людина в'ється, як хмелина: за що можна вчепиться, за те й держиться.
  - Цигане, якої ти віри?” – “А тобі якої треба?”
  - Помагайбі нашим!” – “А котрі ж ваші?” – “Которії подужають”.
  - Лихий чоловік – як хвороба: усе занапастить.
  - Бійся не чорта, а лихого чоловіка.
  - Такий добрий, що в ложці води втопив би.
  - Руки білі, а сумління чорне.
  - Чорну душу милом не відмиєш.
  - Одною ногою в гробу стоїть, а ще зло творить.
  - Рив, доки жив, а по смерті його зарили.
  - Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла й сподівайся.
- крутіїство, шахраїство:*
- Тонує – сокиру обіцяв, а витягли – топорища шкода.
  - Перш ти мене підвези, а потім я на тобі поїду.
  - В мутній воді рибу ловить.
  - І риби наловить, і ніг не замочить.

- Він і мертвий з шибениці зірветься.
  - Де не посій, там і вродиться.
  - Знають його усі, як облупленого.
  - Проїшов огонь і воду.
  - Уміє він з чорного біле зробити.
  - Уміє піймати вовка за вухо.
  - Уміє так зробити, що і вовк ситий, і кози цілі.
- скупість, зажерливість:*
- Скупому душа дешева гроша.
  - Очі захипуці, руки загребуці.
  - Лінивий двічі ходить, скупий двічі платить.
  - Скупий, аж синій.
  - Дав, як кіт наплакав.
- примхливість:*
- Без кінця воду варить.
  - Ви мене просить, а я ніби не хочу.
  - Захотілось мерзлого в Петрівку!
  - А мені хоч з-під нігтя виколупай.
  - Вибирала дівка, та вибрала дідька.
  - Все недогода бабиній дівці.
  - Іще той ся не вродив, щоби йому догодив.
  - На печі гаряче, а на лавці тісно, на лежанці пече, а на полу смішно.
  - Сирого не їм, печеного не хочу, вареного терпіть не можу.
  - Удень душно, а вночі кусаються комарі.
  - Хоч піду до їх, та не піду в двір; хоч піду в двір, та не піду в хату; хоч піду в хату, та не сяду за стіл; хоч сяду за стіл, та не буду їсти.
  - Хоч того самого, аби в другу миску.
  - Хоч гірше, аби інше.
  - Ні в поле не бери, ні вдома не лиши.
  - Сім п'ятниць на тиждень.

упертість:

- Горбатого виправить могила, а упертого дубина.
- Се таке, що не уступить ні кінному, ні пішому.
- Про мене, Семене, хай усі коло мене, аби я зверху.
- Ти йому – “стрижене”, він тобі – “голене”.
- Хоч кілка на голові теши, а він своє.
- Упертий гірше свині.

нечемність та непривітність:

- В гості збирайся, а дома пообідать не забудь.
- Милості просим на своїх харчах.
- Гостю налив чарочку, а сам витив парочку.
- В гостях добре пити й їсти, а дома спати.
- Вітали, а за здоров'я не питали.
- По бороді текло, а в роті сухо було.
- Погуляв, як собака на мотузку.
- Гості першого дня – золото, другого – срібло, а третього – мідь – хоч додому їдь.
- Добрі гості, та в середу трапились.
- Незваному гостю місце за дверима.
- Прийшли непрохані, то й підем некохані.
- Просили на дорозі, щоб не були на порозі.
- Дайте мені, ще й дитині моїй.
- Баба з нехочу ціле порося з'їла.
- Це такий, що за шматок кишки піде сім миль пішки.
- Хоч мене в гості не звать, та я знаю, де живуть.
- Як часто за шапку береться, так не скоро піде.
- Хоч не нагодувати, аби запрохати.
- Рад би гостю – хліба шкода.

***Будуть люди купувати,
Будуть тебе шанувати.***

Дружна й наполеглива праця прославляється в піснях (“ Два півники”). Численні пестушки й утішки відкривали перед дитиною світ праці, ознайомлювали їх з трудовими діями (“ Печу, печу хлібчик”, “ Сорока”).

Для тих дітей, які вже самі співають, граються, розважаються в дитячому товаристві, народ створив багато пісень-ігор про сільськогосподарську працю, в яких чудово поєднується мелодія і ритм з рухами (“ А ми просо сіяли”, “ Ой, на горі льон”, “ Огірочки”, “ Мак”). Ознайомлення з такими творами прилучало дітей до високопоетичних зразків народної творчості, а виконання їх потребувало вивчення рухів, що імітували трудові процеси. Завдяки цьому пісні-ігри викликали у дітей бадьорий настрій, розвивали їхню почуття, виховували працьовитість.

Велику роль у трудовому вихованні відігравали і казки (наприклад, “ Колосок”, “ Котик і півник”, “ Дідова дочка і бабина дочка” та ін.). Вони показують, що високоморальною в народному розумінні може бути тільки та людина, яка живе зі своєї праці. Тому в казках працьовиті діти завжди розумні, чесні, правдиві, скромні, людяні, доброзичливі і навпаки: ледарі – тупі, хвалькуваті, егоїстичні, з черствим і холодним серцем. Герої казок за чесну, сумлінну працю одержують нагороду, а негативні персонажі за лінощі караються.

Широко представлена праця в українських загадках (про трудовий процес, господарський реманент, знаряддя сільськогосподарського виробництва, результат праці тощо). Помітне місце тут посідають виробничі процеси, пов’язані з сільськогосподарським побутом (оранка, сівба, косовиця, молотьба):

- ***Не живий, а землю риє*** (плуг).
- ***Криво махає, а рівно б’є*** (ціп).
- ***Літом служить, а зимою зуби сушить*** (борона).

Народна педагогіка з іронією відгукується про невдахи:

- ***Ні богові свічка, ні чортові кочерга.***
- ***Ні до ліса, ні до біса.***
- ***Ні швець, ні кравець, ні на дуді гравець.***
- ***Ані пришити, ані прилатати.***
- ***Шие та поре, та все ниткам горе.***
- ***Приший кобилі хвіст.***
- ***З нього ні діла, ні роботи.***
- ***Писав писака, що не розбере й собака.***
- ***За деревами й лісу не бачить.***
- ***Вона співає, як муха в глечикі.***
- ***Як заспіває, то й волос в’яне.***
- ***Курам на сміх.***
- ***Плив, плив, а при березі втопився.***
- ***По бороді текло, а в рот не попало.***
- ***Як коня вкрали, він стайню замкнув.***
- ***Виміняв шило на швайку.***
- ***З калюжі в болото.***
- ***Видно, що кума пироги пекла, бо й ворота в тісті.***
- ***Вміла готувати, та не вміла подавати.***
- ***Як не наївся, то не налижешся.***
- ***В невмілого руки не болять.***
- ***Що з воза впало, те пропало.***
- ***Бачили, очі, що купували – їжте, хоч повилазьте!***

У народі гнівно засуджувалось злодійство:

- ***На злодієві шапка горить.***
- ***Не лише той злодій, що краде, а й той, що драбину тримає.***
- ***Крадене не йде в користь.***
- ***Краденим добром багатий не будеш.***
- ***Легко прийде – прахом піде.***
- ***Ліше своє мале, ніж чуже велике.***

- **Не бери, де не поклав.**
- **Зароблений сухар краще краденого бублика.**
- **Краще в латанім, ніж в хапанім.**
- **Не бери чужого нічого – не будеш боятися нікого.**

Народна педагогіка звертає увагу батьків на те, що правильна постановка морального виховання дітей зумовлюється його вдалим початком: **“Добрий початок – половина задуманого”**.

Вона закликає дбати про виховання з перших років життя дитини:

- **Як не навчиш дитину в пелюшках, то не навчиш і в подушках.**
- **Вчи дитину не тоді, коли вона вздовж лави лежить, а тоді, коли вперек.**
- **Учи сина, поки годуєш, бо тоді вже не навчиш, як тебе годуватиме.**

Основне і найперше, чого вчили дітей наші предки – це **любові**. Дитину намагалися виховувати так, щоб вона змалку доброзичливо ставилася до оточуючих. Тільки добра людина здатна робити людей щасливими. Проявом любові та добра була пошана до батьків і старших. Ніхто з молодших не мав права першим сісти за стіл. Як правило, це робив глава сім'ї, потім усі інші.

У практиці народного виховання стало загально визначним привчати дітей слухати дорослих, виконувати вимоги батьків, піклуватися про старших, слабших, хворих, калік, бути чемними і ввічливими, не бути байдужим до чужого горя. Пізнання світу має починатись з добра (тому звірята у казках і піснях наділені гарними ознаками).

Добре вихована змалку та дитина, яка має органічне, внутрішнє, постійне прагнення завжди діяти морально, на рівні нормальної природної потреби, для якої провідними стали такі високі духовні якості, як віра, надія, любов. Народна філософія твердить, що людина живе вірою та надією:

Вступний (ігровий) етап

Народження дитини розглядалось як поява майбутнього трудівника. Дотримувались основного принципу: **“Ніхто не сміє дармувати”**.

На першому етапі дитина набуває деякої самостійності (в їжі, вмиванні), засвоює правила користування предметами, засвоює слова “праця”, “працювати”: **“Як на ноги сп'явся, то й за працю взявся”**.

Вступ у працю готується психологічно через такі ефективні виховні засоби, як колискові пісні, пестушки, утішки, різні заклички, в яких славиться праця („Два півники”). Вже колисковою піснею мати непомітно вводила немовля у трудову атмосферу народного життя. Варто підкреслити, що хатні тварини, дійові особи різних фольклорних жанрів, увесь час трудяться. Так, наприклад, мати ставить за приклад дитині kota-воркота:

**Ой, ти котику-рябку, та скопай нам грядку,
Ой, ти котику сірий, та вимети сіни,
А ти, кішко, вимий ложки,
Ой, ти котку-рудю, та витопи грубу...**

Киця, яка ухиляється від праці, зазнає навіть фізичного покарання: **“Бити кицю, бити – не хоче робити”**. А той котик, який сумлінно працюватиме, буде “дитиноньку колихати”, одержить винагороду:

**Дамо тобі папи
Та у твої лапи,
Дамо тобі сала,
Щоб дитина спала** (“Коте сірий”).

Та найвища нагорода – пошана від людей. Не випадково пісня “Ой, був собі коток” закликає:

**Не вчись, котку, красти,
А вчися робити –
Черевички шити,
Та не дорогії –
По три золотії.**

Про лінивих у народі і анекдоти склали:

- **Ох і стомився ж! Цілу ніч снилося, що на косарці працював. Доведеться тепер вдень відпочивати.**

Лінивому як не лінь, то неохота:

- **Не так лінь, як неохота.**
- **Як є охота, то й під гору потягне, а як нема, то і з гори не трутить.**

Лінь і недбальство – рідні брати:

- **Аби день до вечора.**
- **Аби день переднювати та ніч переночувати.**
- **І за холодну воду не береться.**
- **З нього ні діла, ні роботи.**
- **Зробив, як комар надзиччав.**
- **Жать удень душино, а вночі кусаються комарі.**
- **Багато робить, щоб нічого не робити.**
- **Як є – розійдеться, а нема – обійдеться.**
- **Недбалиця гірше п'яниці.**
- **Ні б'є, ні лає, та ні про що не дбає.**

Праця – найвище мірило цінності людини, головний критерій оцінки гідності людини:

- **Не дивися, парубочку, на рясні спідниці, а дивися, чи помиті у хаті полиці.**
- **Не в тім хороша, що чорноброва, а в тім, що діло робить.**

Обравши своїм провідним гаслом принцип “**хто не працює, той не їсть**”, народна педагогіка неухильно бореться за його реалізацію на практиці.

Трудове виховання й навчання у народній педагогіці можна умовно поділити на 3 етапи.

- 1) вступний, або ігровий (2 – 6–7 років)
- 2) помічний або визначальний (7–15 років)
- 3) основний або завершальний (15–20 років)

- **Віра гори повертає.**
- **Без надії чоловік дуріє.**
- **Хто має надію, той молодіє.**
- **Хто надію втратить, той жити не вартий.**

Моральна поведінка повинна регулюватися внутрішніми моральними почуттями і переконаннями, звідси апеляція до совісті, сорому:

- **Сумління – кращий порадник.**
- **Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає.**
- **Де совість, там і любов.**
- **Совість гризе без зубів.**
- **Страшно буває тому, в кого совість нечиста.**
- **Догоджай не людям, а совісті своїй.**
- **У кого совісті нема – нема й сорому.**
- **Набрався сорому, що й світу не бачить.**
- **Яка совість – така й честь.**

За народною педагогікою честь є найвищою окрасою людини, вона заслуговує найбільшої уваги у трудящих. Дітей змалку вчать дорожити чесцю:

- **Батьком – матір'ю не хвались, а хвались чесно.**
- **Кому честь, тому й слава.**
- **Чесному всюди честь, хоч і під лавкою.**
- **Чесць честі шлях прокладає.**
- **З чесною пройдеши цілий світ, без честі – й ні до сусід.**
- **Хто честі не має, ані сто кувачів йому не прикує.**
- **Безчестя гірше смерті.**
- **За гроші честі не купиш.**
- **Добре ім'я – найкраще багатство.**
- **Все з чоловіком вмирає, а одна чеснота віки триває.**

У давній притчці розповідається, що *якось Вогонь, Вода і Честь разом прийшли до роздоріжжя, де їм треба було розійтися. Вогонь сказав: "Якщо загубите мене і захочете знайти, то підіть у той бік, де відчувається тепло". Вода мовила: "А коли загубите мій слід, то шукайте разом з тими, хто хоче втамувати спрагу". Честь стояла мовчки, слухаючи своїх друзів.* За якими ознаками тебе знайти, коли загубимо?" – запитали Вогонь і Вода. "Той, хто загубить мене, – тихо відповіла Честь, – уже ніколи знайти не зможе. Я буваю тільки з тими, хто мене не втрачає".

Українська народна педагогіка широко використовує вислови про честь, запозичені з інших мов:

- *Бережи честь змолоду* (рос.).
- *Гроші втрачено – мало втрачено, здоров'я втрачено – багато втрачено, честь втрачено – все втрачено* (естон.).
- *Чесна людина – щаслива людина* (молд.).

Народна творчість прославляє велику силу й переможність *правди*:

- *Правду не сховаєш.*
- *Правда – як олія, скрізь наверх спливає.*
- *Правдою весь світ зійдеши, а неправдою ані до порога.*

Великого значення надавалось *дисципліні*:

- *Дисципліна – мати перемоги.*
- *Сім'я без дисципліни як млин без води.*

Водночас народна педагогіка наголошує, що дисципліна в сім'ї створюється не погрозами і бійкою, а родинною атмосферою, загальним порядком у домі:

- *Порядок дому – лад усьому.*
- *Дисципліна міцніє не бійкою, а родинною спілкою.*

Ледарі, як правило, коло столу працюючі:

- *В роботі "ох", а їсть за трьох!*
- *Робить за одного, а їсть за трьох.*
- *На роботу телята, а на їжу коні.*
- *До їжі вовк, а до роботи заєць.*
- *Їсти мастак, а до роботи ледак.*
- *Їсть за вола, а робить за комара.*
- *Робить, як попів наймит:
як їсть, то впріє, а як робить, то змерзне.*
- *Їсть, п'є та байдики б'є.*
- *На роботі умліває, а біля миски упріває.*
- *І їлося б смачно, та робити страшно.*
- *Хочеш їсти калачі, то не сиди на печі.*

Ліниві до роботи – вправні до відпочинку:

- *Не кожен, хто стогне, слабий.*
- *День гуляє, три слабий, а на п'ятий – вихідний.*
- *І будень, і неділя – лінивому все безділля.*
- *Йому щодня – неділя.*
- *Ледачий свята пильнує.*
- *До роботи недужа, а до танцю, як ружа.*
- *До роботи плачучи, а до танців скачучи.*
- *Як прийшли жнива, я чуть жива,
а як прийшла Покрова, я стала здорова.*
- *– Грицю, Грицю, до роботи!
– В мене порвані чоботи!
– Грицю, Грицю, до телят!
– В мене ніженьки болять!
– Грицю, Грицю! До Марусі!
– Зараз, зараз, приберуся!*
- *Вася в танці на гулянці наче парубок як слід, а як вийде на роботу – не то баба, не то дід.*
- *Як до роботи – дитина, а заміж – дівка.*
- *Хто змолоду балує, той під старість старцює.*
- *Хто празники питає, той спину латає.*

- *Праця чоловіка годує, а лінь марнує.*
- *Робочому росте горб на плечах, а лінивому на животі.*
- *Ранній пізньому не кланяється.*
- *Ранні пташки росу п'ють, а пізні – слізки ллють.*

Народ-трудівник завжди з осудом ставиться до лінощів, недбалості у праці. Гультаї, ледарі зазнають найдошкульнішої критики в усіх жанрах українського фольклору:

- *Лінощі псують людину.*
- *Лежачий камінь мохом обростає.*
- *Лежачий плуг скоро поржавіє, ледача людина скоро постаріє.*
- *Нероба гірше пияка.*
- *Б'ють не лежачого, а ледачого.*
- *Лінивого й ноги не носять.*
- *Грім не гряде – ледачий не встане.*
- *Вродилося ледащо нінащо.*
- *То лінива дівка, як не мита долівка.*
- *Білі руки роботи бояться.*
- *Ледачому завжди важко.*
- *Ледачому завжди зле.*
- *Хто нічого не робить, той ніколи не має часу.*
- *На язик гарячий, до роботи ледачий.*
- *Лінивому все ніколи.*
- *Лінивий у своїй хаті змокне.*
- *Хто лінивий, той сонливий.*
- *У лінивого піч до спини пристала.*
- *Вже й пережував, а він і ковтнуть не хоче.*
- *Не кивай на сусіда, коли сам спиш до обіда.*
- *У нероби завжди неврожай.*
- *Хто ледащо, тому їсти нема що.*
- *Він і за косою мерзне.*
- *Ховається від роботи, як пес від мух.*
- *Шукає працю, де більше зиску, а менше ризику.*

- *То й дрюк не допоможе, як з порядком не гоже.*
- *Не допоможе й ремінець, як син поганець.*

Педагогіка народу пройнята духом істинної гуманності. Вона не визнає покарань, що принижують людську гідність. Адже такі покарання звільняють вихованця від докорів совісті, головної рушійної сили самовиховання. Дитина не буде більше розмірковувати над негарним вчинком, над заподіяною шкодою, – в центрі її уваги буде переживання самого покарання.

Покарання застосовувалося, щоб викликати у дитини гіркоту вини, сорому, каяття за поганий вчинок. Покарання здійснювалось через зауваження, осуд, докір, обмеження окремих прав. Рідко використовували наказ чи погрозу. Однозначно засуджували фізичне покарання дітей.

Одним з поширених у народній практиці засобів морального виховання є осудження негативних учинків через слово “**гріх**”. Зміст цього поняття багатогранний:

- порушення релігійно-моральних догм, настанов тощо;
- поганий, непорядний учинок, недолік, помилка, недогляд;
- непорядно, недобре, недозволено.

Звідси пішла й низка похідних слів:

- гріхувати – вести себе аморально, нескромно;
- гріхуваний – той, хто порушує правила моралі або взагалі правила співжиття;
- грішити – порушувати якісь правила, норми, припускатися помилки.

Пов'язані з цим і фразеологізми:

- **“брати (взяти) гріх на душу”** – робити щонебудь усупереч власній совісті, прийнятим нормам моралі;
- **“гріха не боятися”** – робити погані вчинки, незважаючи на норми моралі;

– **“з гріхом пополам”** – не без помилок, не зовсім добре тощо.

Християнська мораль вчила дитину бути чесною, вважаючи крадіжку і брехню за гріх: **“Не бери гріх на душу», “Не гріши”, “Побійся гріха”**. Найпереконливішим і найефективнішим аргументом при вихованні словом була формула: **“То гріх”**.

Ставлення української родини до релігії було високодуховним. Молитва вважалася найкращим засобом морального виховання дітей. Педагогіка народу широко використовувала надбання церковної педагогіки, яка своїми специфічними засобами впливала на виховання у дітей патріотизму, працьовитості, високих моральних якостей. В українській народній педагогіці вчинки людей, спілкування, поведінка пов'язані зі згадкою про **Бога**:

- **Без Бога – ні до порога.**
- **Боже, допоможи.**
- **Слава Богу.**
- **З Богом, сину.**
- **Побійся Бога.**

Знання дітьми Євангелія було предметом гордості батьків, які бажали виховати своїх дітей на християнських засадах. Спільне сімейне святкування урочистостей і християнських свят мало величезний вплив на формування емоційно-психологічного клімату в сім'ї. Це і свята літургія, і святковий одяг, і святкові страви, і пов'язана з ними традиційна обрядовість.

Великий виховний потенціал притаманний відзначенню Дня пам'яті (проводів) померлих людей, загиблих воїнів. Це день поминання предків, родоначальників роду. Беручи участь разом із дорослими (батьками, родичами) у вшануванні пам'яті померлих, спогадах про їхні добрі справи, героїчні вчинки, діти переймались повагою, любов'ю до своїх предків. Прибирання могил, поминання предків добрим тихим словом, глибока вдячність їм за добрі спра-

- **Коріння праці гірке, але плоди – солодкі.**
- **Гірка праця – солодкий спочинок.**
- **По гіркім труді солодкий обід.**
- **Гірко поробиш – солодко з'їси.**
- **Попороби до поту, то й поїси в охоту.**
- **Робота мучить, зате годує й учить.**
- **Хто ладнає з працею, той і з відпочинком не бідує.**

Дітей в українській родині традиційно залучали до опанування народних ремесел – вишивання, різьблення, лозоплетіння, гончарства тощо. У народі побутувала чітко окреслена система ціннісних координат щодо праці. Нероби зневажались і засуджувались. Повагою користувались лише ті, хто любив і вмів працювати, хто цінував не лише свою, але й чужу працю.

У народі застерігають: якщо хочеш мати в своїй сім'ї виродка, дай синові чи дочці все, що вони хочуть, і позбав їх можливості працювати.

Праця – щастя, неробство – нещастя:

- **Від неробства до злочину один крок.**
- **З ледарем поведешся – горя наберешся.**
- **Ледачий не буде щасливий.**
- **Щастя не в хмарах ховається, а працею здобувається.**
- **Праця – ключ до щастя.**
- **Хто добре працює, тому і щастить.**
- **З праці радість, а з безділля смуток.**
- **Маленька праця краща за велике безділля.**
- **Поганеньке ремесло краще доброго злодія.**
- **Зароблена копійка краща за крадений карбованець.**

Народ протиставляє працю лінощам, а працьовитого чоловіка ледарю:

З давніх-давен вважалося, що навіть у найбільшому горі душу очищає, зцілює і повертає до життя саме праця. Недарма кажуть: **“Праця в горі утішає”**.

Виховна сила праці настільки велика, що її важко переоцінити. Тому чи не найбільшу кількість крилатих висловів кожний народ присвятив саме праці:

- **Сталь гартується у вогні, людина – в праці** (груз.).
- **Де труд, там і щастя** (рос.).
- **Щоб тебе шанували, шануй працю** (узбек.).
- **Будеш робити – буде щастити** (киргиз.).
- **Праця – основа щастя** (рос.).
- **Життя без праці – рання смерть** (естон.).
- **Зароблене потом – змащене медом** (туркмен.).
- **Праця – окраса життя** (азербайджан.).
- **Труд – другий батько людини** (казах.).

Добра робота не потребує особливого представлення:

- **Робота сама за себе скаже.**
- **Слова – полова, а праця – диво.**
- **Краще добре робити, ніж гарно говорити.**
- **Робота з зубами, а лінь з язиком.**
- **Сказати легко, та зробити важко.**

У народі змалку привчали дітей до праці:

- **Щоб порядних дітей мати, треба вчить їх працювати.**
- **Якщо хочеш старість спокійну мати, мусиш змолоду гарно працювати.**
- **Не учись сидіти та лежати, а вчись працювати.**
- **Люби труд змалу, слухатимеш весь вік похвалу.**
- **Роби добре всюди – похвалять тебе люди.**
- **Працюй, як коняка, а їж, як Рябко.**
- **Тому борг не потрібний, хто з працею рідний.**
- **Умій працювати й помічників добирати.**

ви для роду і народу – все спонукало молоде покоління до глибоких філософських роздумів над проблемами життя і смерті, добра і зла, миттєвості і вічного буття.

Моральне виховання дітей – справа тонка і складна. Тут немає місця фальші, непослідовності, сюсюканню, нещирості у взаєминах між батьками й дітьми. Народна педагогіка нещадно бореться з так званими “ножицями” у вихованні, тобто розходженням між словом і вчинками дорослих.

Отже, моральне виховання є однією з найважливіших складових формування всебічно розвиненої особистості. Основний його зміст – цілеспрямоване формування загальнолюдських норм моральної свідомості, розвитку моральних почуттів і ставлень, виховання звичок моральної поведінки. Процес морального виховання здійснюється у взаємозв’язку з інтелектуальним розвитком особистості та формуванням її вольових якостей. У комплексі вони становлять духовну сферу особистості.

2. Провідні ідеї і традиції трудового виховання

Уся народна педагогіка ґрунтується на праці. Згідно з народною мораллю, праця – це найвища чеснота, найголовніша засада життя:

- *Людина народжується для праці, як птиця для польоту.*
- *Щоб людиною стати, треба працювати.*
- *Тоді відпочинемо, як помремо.*

Вітаючи народження дитини, завжди бажали, *щоб було охоче і робоче.*

За народною оцінкою праця – першооснова життя суспільства, головний засіб створення матеріальної і духовної культури:

- *Без труда нема добра.*
- *Праця всьому батько.*
- *Бджола мала, а й та працює.*
- *Без праці нема життя і собаці.*
- *Щоб добре жити, треба працю любити.*
- *За спання нема коня.*
- *Праця людину годує, а лінь – марнує.*
- *Будеш трудитися – будеш кормитися.*
- *Хто робить, голодний не ходить.*
- *Без роботи – ані хліба, ані хати, ніде і води взяти.*
- *Хто не працює, той голод чує.*
- *Без трудів не їстимеш пирогів.*
- *Хочеш їсти калачі – не сиди на печі.*
- *Хочеш заробляти:
не ходи гуляти і не лягай рано спати.*
- *Хто не робить, той голий ходить.*
- *Щоб мати, треба працювати.*
- *Хто дбає, той і має.*
- *Хто працює, не бідуює.*

- *Хто як робить, так і матиме,
хто як пославсь, так і спатиме.*
- *Хто рано підводиться, за тим і діло водиться.*
- *Треба нахилитися, щоб з криниці води напиться.*
- *Без труда не виловиш і рибки із пруда.*
- *Щоб рибу їсти, треба в воду лізти.*
- *Без діла жити – тільки небо коптити.*
- *Якщо будеш трудитися, тоді буде чим ділитися.*
- *Той живе – не горює, хто добре працює.*
- *Хто трудиться, той не журиться.*

Правильно організована праця облагороджує людину, забезпечує її нормальний фізичний, розумовий і моральний розвиток, формування її волі і характеру:

- *Хто багато робив, той багато знає.*
- *Чоловік у праці розумнішає.*
- *Без діла слабіє сила.*
- *У праці – краса людини.*
- *Не одежа красить людину, а добрі діла.*
- *Землю прикрашає сонце, а людину – праця.*
- *Не місце красить чоловіка, а чоловік місце.*
- *Не дивись на чоловіка, а на його діло.*
- *Плуг від роботи блищить.*
- *Що сам зробив, то зроблено певно.*

Гарною традиційно вважалась не лише красива, але й працююча дівчина. Наприклад, в народних казках усталеним є протиставлення бабиної (ледачої) і дідової (працелюбною) дочок.

Працюючи, людина переборює труднощі, виробляє в собі наполегливість, витривалість, привчається цінувати працю інших:

- *Без праці не проживеш.*
- *Праця все переможе.*
- *Роботячі руки гори вернуть.*

закінчення жнив жінці качались по полю, щоб на той рік спина не боліла.

Жінки ворожили на врожай, тричі кидаючи позад себе серпа. Якщо він, падаючи, вдариться гострим кінцем об землю, то в наступному році буде врожай, а як вдариться тупим або держакком – погана прикмета.

Крім цих магічних дій, під час обжинок виконувалися спеціальні обжинкові пісні, які славили працелюбність трударів. Яскравим моментом обряду був вибір *царівни* – дівчини або жінки, яка відзначилася під час жнив. На голову “царівни” одягали найпишніший вінок із колосся та квітів і з піснями супроводжували її в село. На Поділлі, крім вінка, робили так звану *квітку* – п’ять або шість невеличких снопиків, сплетених разом.

На основі обжинок виникло побутуюче й нині свято Врожаю.

Сучасність вносить новий, свіжий імпульс у ставлення людини до праці:

- **Коли добре жити, то гарно й робити.**
- **Чесна праця – наше багатство.**
- **Працюватимеш вволю – матимеш долю.**

- **Внизу роги, а наверх хвіст** (вила).
- **Пливе щука-верещука, дене гляне – трава в’яне** (коса).
- **Ходить пані по майдані, куди гляне – трава в’яне** (коса косить).
- **Без рук, без ніг, а підперезаний** (сніп).
- **Загадаю загадку, закину на грядку – нехай моя загадка до літа лежить** (посіяне зерно – озимина).
- **Б’ють мене ціпами, ріжуть мене ножами, за те мене отак гублять, бо всі мене дуже люблять** (хліб).
- **Стукотить, гуркотить, як сто коней біжить, треба встати, погадати, треба коням їсти дати** (млин).

Особливо показовими щодо розвитку технічних знань людини є загадки про засоби пересування, подолання простору (кінь, пліт, човен, віз, поїзд, автомобіль, літак):

- **Два брати втікають, а два доганяють** (колеса).
- **Їде віз без коліс, колії не залишає** (човен).
- **Чотири брати – та усі горбаті, а п’ятий Хома – і той з хвостом** (колеса і кінь).
- **Їде шапою безногою, тільки смуга йде дорогою** (велосипед).

У загадках про рослинний і тваринний світ фігурують насамперед культурні рослини, свійські тварини, домашні птахи:

- **Невелика щибетушка, заріж її – буде юшка** (курка).
- **Хто найперший встає** (півень).
- **У нашої бабусі сидить дід у кожусі, проти печі гріється, без води умиється** (кіт).
- **Без рук, без ніг, а пнеться на батіг** (квасоля, горох).

- **У земляній сиджу коморі, а коса моя надворі** (морква).
- **Коло броду-броду тила пані воду, тила-випивала, сім плахт одягала** (капуста).

Загадки про трудову діяльність мають велике педагогічне значення, бо вони змушують учнів замислюватися над сутністю і видами людської праці, вчать шанувати представників різних професій:

- **Плету хлівець на п'ятеро овець** (рукавиця).
- **Усіх обшиваю, а сама одягу не маю** (голка).
- **Дерев'яне полінце шість дірочок має, весело співає** (сопілка).

Чим раніше дитина вступить у трудову діяльність, тим краще, бо це повністю відповідає вродженому потягу людини щось робити, діяти, бути активною. Побоювання, що ранне залучення до праці перевантажує дітей, безпідставне. З приводу мудрої традиції родинної етнопедагогіки залучення до праці змалку В. О. Сухомлинський писав, що народна педагогіка знає, що дитині посильне і що непосильне, знає, бо в ній органічно поєднується життєва мудрість з материнською і батьківською любов'ю. Народна педагогіка не боїться того, що праця втомлює, адже вона знає, що праця не можлива без поту й мозолів.

Дітей залучали до праці з наймолодшого віку: в п'ять – шість років вони вже пасли гусей, колисали молодших братів та сестер. На першому етапі трудового навчання й виховання провідними засобами є показ і спостереження, які розширювали кругозір дітей і давали перші уявлення про різні види праці. Однак коли дитині виповнювалося сім років, у селі на хлопчика надівали штани, і він ставав погоничем – поганяв воли під час оранки, пас телят, овець. Дівчині ж пов'язували поверх сорочки запаску й називали її прялею, бо починали вчити її пряти.

узявши жменю колосся, закручувала його вузлом. Інші в цей час співали відповідних пісень.

У наш час свято має свої особливості, свої назви, але його ідея – вшанування хліборобської праці – лишається незмінною.

Обжинки – старовинний народний звичай святкування закінчення жнив. Назва походить від слова обжинатися, тобто закінчувати жнива. У західних областях поширена назва “дожинки”.

В останній день жнив жінці збирались гуртом на чиемусь лану і під обжинкові пісні в'язали останній сніп:

**Ой, снопе, снопе,
Снопе великий.
Золотом-зерном
Колос налитий.**

Вважалося, що в цьому снопі зібрана вся життєдайна сила поля. У різних місцевостях України він мав свою назву: *іменник, дідух* тощо. Останній сніп прикрашали калиною, квітами, перев'язували стрічками і урочисто заносили до хати. На Новий рік його ставили на покуті, а виходячи в поле для першого засіву, домішували до насіння вимолочені з нього зерна.

Важливого значення в кінці жнив надавалося й обряду *завивання спасової бороди* (на Поліссі – *перепелиця*, на Волині – *коза*). “Бородою” слугувала невелика кількість нескошених колосків, які залишали в полі, розраховуючи у такий спосіб забезпечити плодоріддя на наступний рік. Між стеблами розпушували землю і засівали її зерном із трьох колосків. “Бороду” перев'язували червоною ниткою або стрічками. У деяких місцевостях біля неї клали скибку хліба і трохи солі, ставили банку з водою і співали: **Оце тобі, борода, хліб, сіль і вода!** Так виконувався ритуал годування землі. Потім приказували: **Роди, Боже, на всякого долю: бідного, щоб багаті були!** Після

Подібні ритуали супроводжували й повернення худоби з полонини. Обидва свята відзначають у Карпатах і до сьогодні.

Свято першого снопа – урочисте оформлення початку жнив, в основі якого лежить народна традиція *зажинків*. За побутуючими уявленнями, обрядові дії, пісні тощо могли забезпечити добре збереження врожаю. Такими магічними діями були обряди з першим снопом, першою жменюю скошеного хліба.

Вийшовши в поле на зажинки, господиня розстеляла скатертину або рушник із хлібом-сіллю та свічкою. На узбіччі вона зупинялася й трічі кланялась ниві, промовляючи: ***Дай, Боже, легко почати, а ще легше дожати.*** Жнива починали в так звані “легкі” дні – вівторок, п’ятницю. Бажано було також, щоб це збігалось з новим місяцем. Як правило, починав косити найшанованіший в селі чоловік, у якого робота “кипіла”. Щоб не боліла спина, за пояс втикали гілку ясеня або дуба.

У деяких місцевостях перший зажинок робила господиня. Трьома захватами лівої руки вона стинала одну жменю, потім іншу і клала їх навхрест на обочині. Ці жменьки мали тут пролежати до кінця жнив. Іноді першу жменю відносили до комори, де вона знаходилась аж до Нового року. Напередодні цього свята її вносили до світлиці, щоб поворожити на багатий урожай.

Обряди проводили і з першим снопом. Як правило, його ставили в хаті на почесному місці під образами – *покуті*. Перший сніп обмолочувався окремо. Зерна з нього святили у церкві, а перед сівбою їх змішували із насінням. Соломою з першого снопа годували корів, щоб не хворіли. Інколи зажинки робили у присутності священика.

Крім зажинків, робили ще й “закрутку”, *щоб рука лихої людини не могла зіпсувати хліба*. Це відбувалося так. Коли жінки приходили в поле на зажинки, то одна з них,

Помічний (визначальний) етап

Поступово дітей привчали до виконання постійних господарських обов’язків. Згідно з традиційним поділом праці на жіночу та чоловічу дівчатка прибирали у хаті, пололи в городі, доглядали за дітьми, м’яли коноплі тощо, хлопчики ж заготовляли та рубали дрова, випасали худобу, молотили збіжжя, допомагали на пасіці.

Праця хлопчиків і дівчаток розмежовується дедалі більше, стає розгалуженою, бо охоплює ширше коло виробничих галузей. Підлітки були помічниками дорослих не тільки в праці, а й разом з ними готувалися і відзначали трудові громадські й родинні свята. Народна педагогіка прагне дати підростаючому поколінню всебічну трудову підготовку. До організації праці вона висуває конкретні вимоги:

– подбати про вдалий початок роботи:

- ***Добрий початок – половина справи.***
- ***Почин дорожче грошей.***
- ***Не почавши – не кінчиш.***
- ***Не почавши, думай, а почавши, кінчай.***
- ***Починаючи, подумай про кінець.***
- ***Не надівай хомути з хвоста, не починай діла з кінця.***

– працювати енергійно, щоб не говорили:

- ***Робить, як мокре горить.***
- ***Мокрого поліна огонь не леже.***
- ***На цьому далеко не поїдеш – де сядеш, там і злізеш.***
- ***Доця вельми спритна: доки дійде, молоко скисне.***
- ***Жвавий, як рак на греблі.***
- ***Швидкий, як черепаха.***
- ***Швидкий, як ведмідь за перепелицями.***
- ***Поки найде, то й сонце зайде.***
- ***Його по смерть добре посилають.***
- ***Працює через пень-колоду.***

- **Сюди тень, туди тень – та й минув увесь день.**
- **Зачепилася за пень – простояла цілий день.**

– працювати зосереджено, не поспішаючи і не відволікаючись від головного:

- **Хто спішить, той людей смішить.**
- **Зробиш спішно, то й вийде смішно.**
- **Скорий поспіх – людям посміх.**
- **Не поспішай, бо горобці спішили, та маленькими ся вродили.**
- **Лінивому горб на животі, а скорому на плечах.**
- **Не питають, чи хутко, а питають, чи добре.**
- **Прудко гониш – голову зламиш.**
- **Не спіши, скоріше зробиш.**
- **Що скоро, то ледащо.**
- **Швидка робота погана.**
- **Косо, криво, аби живо.**
- **Стук, грюк, аби з рук!**
- **Коли став робить, то байдики не бить.**
- **Коли почав орати, то у сопліку не грати.**
- **Хто робить багато речей нараз, той не зробить жодної гаразд.**

– бути витриманим, наполегливим й організованим, не боятися труднощів:

- **Поки не упріти, доти не вміти.**
  - **Не все одразу дається, а потроху та помалу, то зробиш користі чимало.**
  - **Вовків боятися, в ліс не ходити.**
  - **Очам страшно, а руки роблять.**
  - **Впертість і труд усе перетруть.**
  - **Вміння і труд все перетруть.**
- не відкладати заплановану справу:
- **Не відкладай на завтра, що сьогодні можеш зробити.**

Свято склалося на основі давніх традицій жителів Карпат (гуцулів, бойків), згідно з якими вигін худоби *налітування* проводився урочисто й супроводжувався виконанням релігійно-магічних обрядів, пісень і танців. До магії вдавалися, щоб очистити свійських тварин від усього злого, а те зло примусити увійти в якийсь сторонній предмет. Використовували різні засоби очищення: вогонь, свячену воду, молитву, заклинання, биття тварин гілкою свяченої верби тощо. На Прикарпатті газдиня виносила худобі залишки свяченої паски або хліба і годувала її на *щастя*. Газда вирізував кілька дернин із зеленою травою, клав з обох боків воріт і застромляв у них гілочки квітучого терену. Крізь такі ворота свяченою вербою виганяли худобу.

Напередодні свята на місце літнього табору виряджали старшого – *ватага*, який головував в усіх справах. Промовляючи молитву, він відчиняв двері господарських споруд, спостерігав за тим, як готували місце для ритуального багаття – *ватрище*, кидав у нього підкову, яка мала охороняти табір від блискавки та грому. Потім ватаг брав загострене з обох кінців сухе поліно зі шматочками гноту й швидким тертям за допомогою ремня здобував “живий вогонь” (*ватру*). Давши ватрі розгорітися, ватаг набирав жару і, нашіптуючи молитву, кидав його у воду. Потім тією водою кропив навхрест усі будівлі та маржину, яка вже надійшла. Решта води зберігалася в пляшці до кінця сезону. Після своєрідного водосвяття ватру урочисто заносили і клали на ватрище. Цей вогонь побожно підтримувався протягом усього літування. Восени, відходячи додому, ватрище не гасили, а давали можливість згаснути самому.

Взявши з ватрища розжарену скіпку, ватаг обходив усі будівлі, читаючи “Отче наш”. Наприкінці обходу клав її на ворота, через які мусила ввійти череда. Приймавши череду, окропивши її водою та очистивши “живим вогнем”, готували вечерю. Коли всі приготування закінчувались, ватаг трембітою скликав чабанів до спільної молитви.

Коли доорювали до дороги, то вдавалися до замовлянь, прикликаючи собі “віщим словом” удачу. Завершувався день святковою вечерею. Погоничеві обов’язково діставався подарунок: картуз чи сорочка.

Збираючись сіяти, одягали сорочки, в яких причащалися під час останнього говіння в церкві. Робилося це для того, щоб не було бур’яну і будяків поміж хлібом. Перед сівбою, як і перед оранкою, вся сім’я молилася Богові. Господар брав у руки *хрест* (хлібчик відповідної форми, спечений на середохресному тижні) і клав його в борозну *на завороті* – там, де востаннє повернувся плуг. Потім став обличчям до сонця і читав “Отче наш”, набирав повні жмені зерна і кидав його навхрест, примовляючи: **Уроди, Боже, і на чужу долю!** Відтоді починав сіяти. А коли починав волочити, обійшовши ниву навкруги, то зупинявся біля “хреста”, брав його в руки, кидав шапку і хрестився. Потім ламав крест” на шматки, розмочував у воді, їв сам і давав їсти всім учасникам сівби, включаючи й тварин.

Засівати ниву годилося натщесерце (*щоб хліб родив*) і з молитвою (*щоб хліб чистим був*). Не можна було лягати та кричати навіть на тварин (*бо будяки родитимуть*).

Ритуали, що супроводжували першу оранку та сівбу, мали незначні варіації по території України, але скрізь це були урочистості з молитвами до Бога, пройняті почуттям шани до своєї праці. Відчутно трансформоване, свято збереглося до наших часів.

Зокрема, на Західній Україні побутували такі трудові свята:

Проводи на полонину (*полонинський хід*) – традиційне трудове свято, приурочене до літнього вигону худоби на гірські пасовища (*маржини*). Відзначалося на сімнадцятому тижні після Різдва в день св. Юрія – покровителя хліборобства і скотарства (23 квітня ст. ст.). За народними віруваннями, у цей день св. Юрій відмикає небо й землю і випускає на волю росу та свіжу зелену рослинність.

- **Що маєш робить, то зроби сьогодні, а що маєш з’їсти, то з’їж завтра.**
- **Тільки сир одкладений гарний, а одкладена робота – ні.**
- **Одне “зараз” краще трьох “потім».**
- **Що ранком не зробиш, то вечором не здогониш.**
- **Що нині утече, то завтра не зловиш.**
- **Згаяного часу і конем не догониш.**
- **Не доженеш і конем, що запізниш одним днем.**

– доводити розпочате до кінця:

- **Кінець – справі вінець.**
- **Кінець діло хвалить.**
- **Діло без кінця, як кобила без хвоста.**
- **Добре зачав, та лихо скінчив.**
- **Почав на золоті, а скінчив на болоті.**
- **Лихо той робить, що тверді горіхи на кінець складає.**
- **Легко зачатий – тяжко скінчити.**
- **Не той молодець, що починає, а той, що кінчає.**
- **Де не було початку, там не буде кінця.**
- **Не гляди початку, гляди кінця.**
- **Зробив діло – гуляй сміло.**

Отже, педагогічними умовами виховної ефективності праці були: вдалий початок; кінцева завершеність; енергійне виконання; доцільна поспішність; виважена розсудливість; трудова зосередженість; витримка, наполегливість; організованість.

Позбавлені прав і можливостей учити своїх дітей у школі, батьки поривалися до того, щоб дати синам і дочкам певну професійну підготовку, яка дуже високо цінувалася в народі:

- **У ремісника – золота рука.**
- **Який ремісник, така й робота.**

- **Майстра по роботі пізнати.**
- **Діло майстра величає.**
- **На всі руки майстер!**

Тому навіть селяни, крім навичок хлібороба, дбали про навчання дітей ткацтва, столярства, ковальства, кравецтва, малярства:

- **Всякий труд почесний.**
- **З ремеслом дружити – в житті не тужити.**
- **Ремесло на плечах не носить, а трапиться, що й пригодиться.**
- **Ремесло не коромисло – плеч не відтягне, само прогодує.**
- **Як руки стоять, так спина зносить.**
- **Без плуга не орач, без молота не коваль.**

Основний або завершальний етап

Молодь віком з 16 до 18 років уже працювала нарівні з дорослими. Про юнака такого віку казали: він вже косар.

Саморобні іграшки копіювали землеробський реманент та предметне середовище хлібороба. Навіть дозвілля юнаки та дівчата поєднували з працею: нерідко на вечорницях молодь лушила кукурудзу, дівчата ткали й вишивали тощо.

Юнаки й дівчата остаточно утверджуються професійно, беручи безпосередню участь у всіх виробничих діях і вчинках. Припустимо, якщо в батька-ткача син на другому етапі трудового виховання був лише помічником, який, виконуючи вказівки, підготовляв човник, то на третьому етапі він уже міг сісти за ткацький верстат і під керівництвом свого наставника виткати кусок полотна. Завершальним етапом трудового виховання вважається той, коли юнак може повністю взяти ткання полотна на себе, змінивши досвідченого ткача і розпочати цілком самостійну трудову діяльність.

Праця – природний стан людини. Не можна жити, не працюючи. Наш народ-трудівник до лінощів ставиться з особливим осудом і суворістю. Народна педагогіка наго-

Трудова обрядовість на всіх етапах свого існування була одним із важливих елементів суспільного життя. При цьому її питома вага, сфера дії та функції постійно змінювались. Зважаючи на значний вплив релігії, трудові звичаї та обряди українців були залежні від неї. Водночас у них знайшли відображення як раціональне, так і чуттєве сприйняття дійсності, філософські та поетичні уявлення людей, елементи багатьох видів мистецтв.

Свято першої борозни – стародавня народна традиція, пов'язана із сільськогосподарським календарем, початок оранки, сівби. Від успіху цих головних робіт залежить добробут селянина і його родини протягом усього року.

Залишки традиції закликання успіху при оранці та сівбі бачимо у святах різдвяного циклу: на Маланки серед щедрувальників був орач, який носив із собою чепіги від плуга і співав відповідну пісню. На Новий рік посівальники, обсіпаючи зерном, примовляли: **Щоб уродило краще, ніж торік!**

Звичаї, пов'язані з першою оранкою-сівбою, з давніх-давен включали в основному магичні дії: освячення плуга, першої борозни, покладання свяченого хліба на перші скиби зораної землі (*щоб родила нива*), а також яєць та срібних монет (*для чистоти хліба*). Та вже в кінці XIX – на початку XX ст. багато традиційних обрядових елементів відмирає або спрощується.

Перед тим як виїжджати в поле, вся родина збиралася в хаті, перед образами запалювали свічки і молилися Богові. Потім свяченою водою кропили волів чи коней. Виїжджаючи, співали пісень жартівливого змісту:

**В понеділок поїхали,
А в вівторок приїхали,
Вранці в середу орали,
В четвер плуга поламали,
У п'ятницю волів погубили,
А в суботу волів знайшли
І додому пішли...**

а подекуди – “козою”, “перепілкою”. Колосся зв’язували до купи і заламували донизу на схід сонця, витрушували в зорану серпом землю зерно, клали між стеблин хлібину, дрібок солі, ставили у воду, щоб у господі не переводився хліб, приказували: “Роди, Боже, на всякого долю: бідного і багатого!” Закінчивши жнива, жінці мали відпочити на стерні, щоб не боліла спина і легко було жати наступного року. При цьому співали: “Ой ниво наша, ниво, верни нам нашу силу! Ми на тобі жили, силюнку положили.” З пшеничних або житніх колосків дівчата сплітали вінок з маків, волошок, калини як символу щедрого врожаю. У такому вінку найкраща жниця – “княгиня” в парі з хлопцем, що ніс останній сніп та оточенні дівчат – “дружок”, поверталась до двору хазяїна. Перед двором хазяїна вінок клали на хлібину, щоб “заходив хліб за хліб, старий за новий”, тобто, щоб не було безхліб’я і просили за нього викуп – “рубляк на таночок”. Після викупу хазяїн запрошував жінців на гостину, а обжинковий вінок вішав у хаті на стіні і зберігав до осені, щоб вилущеним з нього зерном розпочати сів озимини.

Неабиякий виховний потенціал містили **трудові свята й обряди** – органічна складова святково-обрядової культури українського народу. Взаємозв’язок свят і праці має традиції, що сягають доісторичних часів.

Традиційна трудова обрядовість тісно пов’язана з календарним циклом сільськогосподарських робіт. Обряди неодмінно супроводжували початок оранки, сівби, вигін худоби на пасовище, закінчення жнив тощо. У селянській сім’ї трудові традиції та обряди були справжньою школою для підростаючого покоління. У процесі виконання ритуальних дій дитина здобувала перші трудові навички. Усім розмаїттям своїх художніх, емоційних, атрибутивних, пісенно-музичних засобів трудові свята сприяли вихованню у молоді любові до нелегкої хліборобської праці, до землі, прищеплювали своєрідний “кодекс хліборобської честі”.

лошує, що найкращою спадщиною, яку залишає кожна людина, є діла:

- **Добрий чоловік надійніше кам’яного мосту.**
- **Добрі люди умирають, а діла їх живуть.**
- **Доброму й добра пам’ять.**
- **Працюй більше – тебе пам’ятатимуть довше.**

І найкращий пам’ятник – трудовий (“Степанів сад”, “Василева криниця”, “Солдатський міст”).

Про велику увагу до результатів праці свідчить культ хліба в народному світогляді:

- **Без хліба не до обіда.**
- **Без хліба – худа бесіда.**
- **Коли є хліба край, то й під вербою рай.**
- **Хліб – батько, вода – мати.**
- **Як хочеш жити, то сій жито.**

Хліб – джерело життя. Він приносить у сім’ю достаток і радість: **“Хліб на столі, то й стіл – престіл, бо як хліба тільки трошки, то й стіл – дошка”**. Не випадково кажуть **“хліб насущний”**. Ним визначалася доля людини, вкладена в поняття:

- **“хліб насущний”** – вкрай потрібний,
- **“заробляти на хліб”** – мати на прожиття,
- **“хліб у руках”** – мати засоби для існування,
- **“не з одної печі хліб їв”** – багато пережив.

Радощі й печалі хлібороба завжди були пов’язані з хлібом, він турбувався про врожай, його вирощування:

- **Хто землю удобряє, тому вона й повертає.**
- **Як мілко орати, то краще випрягати.**
- **Грім гримить – хліб буде родить.**
- **Кинь ячмінь в болото – вбере тебе в золото.**
- **Сій овес у кожусі, жито – у брилі.**
- **Посій в пору, будеш мати зерна гору.**
- **Ранній пар родить пшеничку, а пізній – метличку.**

- **Як зеленее жати, то нічого не мати.**
- **На чорній землі білий хліб родиться.**
- **Сип овес коню мішком – не ходитимеш пішком.**

Хліб берегли як святину. І дітей з перших днів життя вчили з повагою ставитися до хліба. Народна педагогіка прищеплює дітям також любов до землі, хліборобської професії. У мовній скарбниці нашого народу багато крилатих виразів, в основу яких лягло слово “земля”: **“земле моя, всеплодющая мати”, “врости в землю”, “відірватися від землі”, “втоптати в землю”, “не чути землі під собою”, “сіль землі”, “ніби провалилася кризь землю”, “ніби виріс з-під землі”**.

Усе найцінніше йде від землі. Із нею народ пов’язує всі свої заповітні надії і сподівання:

- **Будь здорова, як вода, а багата, як земля!** (доброзичливість).
- **Земля пухом** (добра пам’ять про померлого).
- **Щоб його земля не прийняла!**
- **А бодай тебе кидало об суху землю!** (народні прокляття).

Великим виховним змістом сповнена обрядова поезія календарного циклу, яка споконвіку була тісно пов’язана з трудовою діяльністю людей, господарськими сезонами, календарними циклами у природі, святами, що мали на меті задобрити божества, сприяти у рільництві, годівлі худоби. Величальні пісні перегукуються з народними молитвами.

Веснянки тісно пов’язані з календарем сільськогосподарських робіт і родинним побутом трудівників. Більшість з них засвідчують надзвичайну працьовитість українців, яку вони насамперед традиційно передавали дітям. Наприклад, відома веснянка “А ми просо сіяли” існувала в Україні вже в I тисячолітті до н.е. І сьогодні її вивчають учні в початковій школі, супроводжуючи спів спеціальними рухами, що імітують процес землеробської праці. Схожі за змістом

веснянки (Просо”, “Мак”, “Льон”, “Подольночка” та ін.) широко використовувались як у родинному вихованні, так і в системі світської освіти українців.

Великий виховний потенціал притаманний жнивварським пісням українців, у яких відображена урочиста, відповідальна пора в житті хлібороба – збирання врожаю. Краса й користь трудових пісень була очевидною. Вони супроводжували процес праці, який був гранично естетизований. Діти змалечку мали змогу спостерігати, а подекуди і брати участь у красивих трудових обрядах, які формували їхнє ставлення до землеробської праці. Наведемо приклад надзвичайно поетичного розуміння українцями жнив, яке вони від діда-прадіда передавали молодим поколінням.

Жнивварська праця нашого народу споконвічно супроводжувалась дзвінками піснями, які поділяли на зажинкові, що виконувались до початку роботи, жнивні – виконувані під час збирання врожаю та обжинкові (або дожинкові), що супроводжували свято закінчення жнив. Ключовим моментом зажинкового обряду було приготування першого снопа – “воєводи”. Його мала нажати “в добрий час” “легка на руку” жниця – обов’язково із середини ниви. Прикрашений стрічками й квітами зажинковий сніп кожного дня стояв на полі, де працювали жінці, і символізував межу, до якої вони мали жати. Після жнив перший сніп урочисто ставили у світлиці на покуті. Перші зрізані колоски, як і останні, вважались наділеними особливими якостями, здатними впливати на майбутній урожай. Бажання зберегти перші колоски, очевидно, походило від уявлення про те, що в них зберігається плодюча сила зерна. Пісні звеличували, опоетизовували хліборобську працю, величали господаря, уславлювали жінців. Зжатиї останній сніп, “останець” (або “дід”) перев’язували червоною смужкою і урочисто, з піснями, несли в село. На полі залишали жмуток невижатого збіжжя, прикрашеного стрічками і квітами, що називався Волосовою або Спасовою “бородою”,

почуття справедливості, чесності, взаємодопомоги й колективізму. Корисність ігор, що тісно пов'язані з національними звичаями, традиціями, обрядами, полягала в тому, що дитина під час виконання певних дій відтворювала вчинки людини в конкретних історичних умовах, набуваючи необхідного обсягу знань і норм поведінки.

Народна педагогіка знає немало ігор, які сприяють фізичному розвитку дітей: “гусі-лебеді”, “піжмурки”, “третій зайвий”, “мисливці і качки”, “квач” та ін. В Україні до наших днів збереглися старовинні народні дитячі ігри: хатні (“Золото”, “До мене”, “Гра в калача”) та ігри на повітрі (“Зачарований скарб”, “Калита”, “Павучки”). Наприклад,

Гра у пилки: Чотири гравці утворювали великий квадрат, ставши по кутах. Один гравець ставав у середину. Ті, що стоять по кутах, намагаються влучити м'ячем в центрального гравця – “вбити його ізсередини”. Якщо кутовий гравець влучає у центрального, він міняється з ним місцями.

Гра у квочки: в землі виривали ямку, котили по землі м'яча, намагалися влучити в ямку. Не попадеш – сідай і квочки (кво-кво), а тебе по спині б'ють м'ячем.

Гра у хрещика: Грала 8 дітей. Ставали навхрест по 2 особи, одна пара перед іншою утворювала великий квадрат. Одна пара кричить іншій: “Дайте гречки на варенички! Дайте цілини посіяти кавуни!” Після цього пари біжать, намагаючись навхрест помінатись пара з парою.

Гра у довки: Доганяючи товариша під час гри, торкалися його рукою і вигукували: “Латка – битка, шовкова нитка, на тобі воші, а мені гроші; як не даси, завтра в борщі з'їси”.

Так само часто грала “У гусей”, “У кавуни”, “У жмурка”, “У креймахи”, “У цурки”, “У довгої лози” тощо.

Виховують силу, спритність, витривалість, відвагу, рішучість, ініціативу, товариську взаємовиручку, привчають долати психічні й фізичні навантаження, гартують організм, створюють бадьорий і веселий настрій спортивні поєдинки,

3. Шляхи і засоби розумового виховання

Невід'ємним компонентом української народної педагогіки є розумове виховання – цілеспрямований вплив дорослих на розвиток активної розумової діяльності дітей. У масовій практиці сімейного виховання воно охоплює:

- ознайомлення дітей з навколишнім світом,
- формування їх пізнавальних інтересів, інтелектуальних навичок і вмінь,
- розвиток пізнавальних здібностей.

Пильна увага народної педагогіки до розумового виховання випливає з високої оцінки, яку дає народна мудрість розумовому розвитку та його ролі й значенню в житті і діяльності кожної людини:

- **Знання, мудрість і праця – суть людини.**
- **Знання та розум – скарб людини.**
- **Наука і труд бажані сходи дають.**
- **Наука дає крила розуму.**

За її твердженням, розум – одна з найкращих людських якостей:

- **Не краса красить, а розум.**
- **По одязі стрічають, по уму проводжають.**
- **Один розум добре, а два ще краще.**

Від розумового виховання залежать:

– успіх підготовки людини до життя:

- **Розумний всякому дає лад.**
- **Не пером пишуть, а умом.**

– її трудові успіхи:

- **Без розуму ні сокирою рубати, ні личака в'язати.**

– особисті доля та щастя:

- **Щастя без розуму – торбина д'ярава.**

Різні складні перипетії й обтяжливість життя найчастіше долаються не силою, а розумом:

- **Не силою борись, а розумом.**
- **Де є розум, там сили менше треба.**
- **Сила уму уступає.**
- **Перед розумом і сила поступається.**
- **І сила перед розумом никне!**
- **Треба розумом надточити, де сила не візьме.**
- **До булави треба голови.**
- **Нема ума: вважай – каліка.**

Широкі життєві функції розуму зафіксовані в численних народних афоризмах типу:

- **“бистрий на розум”** – кмітливий;
- **“взятися за розум”** – почати діяти розумно;
- **“мати розум у голові”** – бути розсудливим;
- **“дійти до розуму”** – порозумнішати;
- **“навчатися розуму”** – наставляти на добрий розум;
- **“дурний розум”** – глупота;
- **“держати розум у голові”** – бути розсудливим;
- **“піти до голови по розум”** – обдумати, обміркувати;
- **“розумом не збагнути”** – не зрозуміти;
- **“з розуму звести”** – обманути тощо.

А якщо додати сюди стійкі словосполучення із синонімами до слова “розум” – “ум”, “глузд”, “толк”, “розсудок”, “смысл”, “мудрість”, “тямучість”, то таких афоризмів набереться дуже багато.

Щоб підкреслити життєве значення розуму, народна дидактика протиставляє його глупоті:

- **Краще з розумним у біді, ніж з дурним у добрі.**
- **Не бійся розумного ворога, а бійся дурного приятеля.**
- **Краще один мудрий, ніж десять дурних.**
- **Один мудрий вартий десяти дурних.**
- **Чим мудрий стидається, тим дурний величається.**
- **Де розумному горе, там дурню сміх.**

хлопчику – любисток (щоб любили), коріння дев’ясила (щоб сильним був), сокиру (щоб умів майструвати), гілочку дуба (щоб був міцний), барвінок (щоб довго жив), чорнобривець (щоб був чорнобривий) або сокиру (щоб умів майструвати);

дівчинці – ромашку (щоб рум’яна була), калину (щоб красна була), гілочку вишні, меду та квіти, іноді й молоко (щоб гарна була), любисток (щоб люб’язна була).

Щоб дитина не була сутулою, щоб перевірити, чи немає вивиху, чи перелому, її перед тим як виймати з купелі, “міряли”: зводили до купи лікоть лівої ручки і колінце правої ніжки і навпаки. Після купання мати годувала малюка і туго сповивала його на сон.

Підрісши, діти купаються самі. Оцінюючи цілющі властивості води, одне з доброзичливих народних побажань так і гласить: **“Будь здоровий, як вода”**.

З перших днів дитину привчають до здорового способу життя, використовуючи оздоровчі сили природи: сонця, води, повітря, поклавши в основу виховання її фізичне здоров’я, як передумову розвитку розуму і почуттів. Ніхто не вбачав чогось незвичайного, коли хтось із дітей в його сім’ї босоніж взимку збігав у клуню по дрова, або навіть через вулицю до діда бігали теж босими, бо були одні чоботи на всіх. І хоча були злидні, загартованими діти були змалечку. Влітку за будь-якої погоди діти бігали босоніж, отримуючи силу та енергію від землі (Традиція привчання дітей у селі ходити у теплу пору року босоніж описана у книзі В. Сухомлинського “Серце віддаю дітям”).

Народ високо поцінував роль **гри** у виховному процесі. Педагогічна мудрість народу винайшла дитячу гру як своєрідне мистецтво спілкування, школу дружніх стосунків, джерело бадьорості і радості життя. В уявленні наших пращурів, рухатися, бігати, гратися – значить жити. Ігри споконвічно прищеплювали дітям любов до праці, сприяли їхньому фізичному та розумовому розвитку, формуванню

Коли дитя швидко росте й міцніє, то батьки відзначають:

- **Росте, як качка на воді.**
- **Росте, як на дріжджах.**

Щоб дитина швидко навчилася ходити, використовували спеціальні візочки-ходунки. Великого значення надавали правильному харчуванню:

- **Смачно їсти, добре спати – Бог здоров'я мусить дати.**

Зокрема, український народний фольклор опоетизував цілющі властивості материнського молока. Кожна добра мати, годуючи сама свою грудну дитину, мала багато до неї говорити, лагідно пригортаючи, голублячи, колисати та співати колискових пісень, виявляти постійну ласку та увагу. Слід особливо звернути увагу на те, що колисання корисне, бо воно

- заспокоює дитину, сприяє її засинанню;
- компенсує безпомічність рухів самого немовляти;
- наче продовжує рух, якого дитина зазнавала в утробі матері;
- сприяє розвитку вестибулярного апарату, ростові та зміцненню організму дитини.

Наукою та багатовіковою практикою нашого та інших народів світу переконливо доведено, що діти, яких колишать, швидше ростуть і розвиваються, а виріши, як правило, не знають закачування в транспорті (автобусі, літаку, кораблі) під час їзди. Юнаки легко переносять військову службу в річково-морському флоті.

У сім'ї дітям прищеплювали елементарні гігієнічні навички – щодня вмиватися, тримати в чистоті тіло, одяг і взуття, постіль і житло (**Чистота – запорука здоров'я**); під час харчування добре пережовувати їжу.

Дітей систематично купали, кладучи у купіль квіти і трави, висловлюючи маляті добрі побажання. Щоб дитина росла здоровою, використовували освячені трави та квіти (свячене зілля). У купіль додавали:

- **Розумного на покуті саджають для честі, а дурня – для сміху.**
- **Розумна людина – честь і слава, уперта по-дурному – назву осла дістала.**
- **Розумний учить, дурень повчає.**
- **Розумний любить сам учитись, а дурний любить другого повчати.**
- **Розумного пошли – одне слово скажи, дурня пошли – три скажи та й сам за ним піди.**
- **Краще з розумним два рази згубити, як з дурнем раз знайти.**
- **Розумний розсудить, а дурень осудить.**
- **Розумний знає, та питає, а дурень і не знає, і не хоче знати.**
- **Як напише один дурень, то сто розумних не розбере.**
- **Поки розумний думає, то дурень уже робить.**
- **Розумний порадиться, а дурень сам за всіх вирішить.**
- **Розумний звинувачує в невдачі себе, дурний – інших.**
- **Більше в розумного розуму в п'яті, як у дурного в голові.**

У поняттях “розум”, “ум”, “мудрість” дуже часто уособлюються й такі позитивні риси людини, як статечність, стриманість, серйозність, спостережливість, кмітливість, передбачливість, обачність, розсудливість, скромність. Розумна людина скромна, а дурна – бундючна, пихата і самовпевнена:

- **Порожній колосок вище всіх стоїть.**
- **Порожній млин і без вітру меле.**
- **Порожній посуд здаля дзвенить.**
- **Повна бочка мовчить, а порожня гудить.**

Мудрість зовні непоказна, зарозумілість – чванькувата, обвішана блискітками й брязкальцями. Саме на такому зіставленні побудовано низку народних казок про братів, які вважають себе дуже мудрими, і найменшого брата, якого старші вважають дурнем. Ці казки застерігають від зарозумілості, вчать шанувати людську гідність, розпізнавати й цінити справжню мудрість, якою найчастіше наділена скромна, проста людина (**Кого насмішкою зневажають, з того люди бувають**).

Народна педагогіка вчить, що кожна людина має бути розумною:

- **На те й голова, щоб у ній розум був.**
- **Голова не на те, щоб тільки кашкет носить.**
- **Маєш голову, май же і розум.**
- **Голова без розуму, як ліхтар без свічки.**
- **Чоловік без розуму, що сніп без перевесла.**

Розумова обмеженість і тупість заважають жити й працювати:

- **З дурнем тива не звариш.**
- **Один дурень зіпсує, що й десять розумних не поправлять.**
- **Нема гіршого ворога, як дурний розум.**
- **Умнога пошли – одне слово скажи, дурного пошли – три слова скажи й сам за ним піди.**
- **Пошли дурня богу молитися – так він і лоба розіб'є.**
- **Дурень і в макітрі макогона зломить.**
- **Дай дурню товкач, він і вікна поб'є.**

Про того, хто виявляє низький рівень розумового розвитку, кажуть:

- **Немає третьої клепки в голові.**
- **Не всі дома – пішли по дрова.**
- **З-за кутка мішком прибитий.**
- **Великий, як ломака, а дурний, як собака.**
- **Голова – як казан, а розуму – ні ложки.**

думови для повноцінної й активної трудової діяльності, а праця, у свою чергу, розвиває силу. Без праці немислимий всебічний розвиток особистості: **“Без діла слабіє сила”**.

При створенні нових сімей враховували, поряд з усіма іншими якостями, також фізичну зрілість молодих. Дівчата здорові, гарні, жваві мали більше шансів вийти заміж: **“Личко дівку віддає”**. Батьки нареченої теж цікавилися не тільки походженням, родинними зв'язками й матеріальним становищем нареченого, а й станом його здоров'я. Прихід у сім'ю кременних зятя чи невістки вселяв тверду надію, що в неї влилися нові робочі руки, та й гарантій більше, що народяться здорові діти.

Трудящі завжди піклуються про здоров'я:

- **Веселий сміх – здоров'я.**
- **Бережи одержу знову, а здоров'я змолоду.**
- **Здоров'я маємо – не дбаємо, а погубивши – плачемо.**
- **Горе стихає, а здоров'я зникає.**
- **Горе стихає, а здоров'я зникає – радість минає.**

В українському фольклорі знаходимо багато висловлювань про значення життя на землі, про способи його продовження. Так показовим є воскресіння героїв казок завдяки чарівній силі цілющої води, омолодження шляхом використання молодильної води (“Молодильна вода” – казка). Народ славить тих, хто переборює смерть, бо вона **“боїться того, хто з нею бореться”**.

Вітаючись між собою, люди зичать один одному здоров'я. Того ж бажають на весіллі молодим і їхнім майбутнім дітям.

Народна педагогіка вимагає, щоб батьки, піклуючись про здоров'я дитини, всіляко заохочували її до рухів, оскільки тоді вона краще росте і розвивається: **“Як дитина бігає і грається, то їй здоров'я усміхається”**.

мовляли: **“Ай-я-я, ай-я-я, пристидили коваля, ще й сорочку зняли, прочуханки дали”**.

Велике значення нормального фізичного розвитку зумовлювалось цілком реальними життєвими потребами. У діяльності трудової людини необхідні сила і витривалість, стійкість і спритність. Крім того, народ давно збагнув, що фізичне виховання нерозривно пов'язано з іншими аспектами формування особистості.

Емпіричним шляхом народна педагогіка дійшла висновку, що фізичний розвиток сприяє виробленню таких важливих рис, як наполегливість, відвага, рішучість, чесність, дисциплінованість, потяг до праці, впевненість у своїх можливостях, оптимізм, колективізм, здатність до переборення труднощів.

У народі побутують казки, легенди, думи, оповідання про багатирів Іллю Муромця, Кирила Кожум'яку, Добриню Никитича, Котигорошка та ін. Їхня фізична сила поєднується з моральною довершеністю. Цікаво, що в українському народному епосі богатырями були не тільки чоловіки, а й жінки (Настасія Микулична – дружина богатыря Добрині, Настасія-королівна – дружина богатыря Дуная, Маруся – козацька дочка). Це переконливо свідчить про однаковий підхід народної педагогіки до фізичного виховання юнаків і дівчат.

Фізична і розумова діяльність завжди перебувають у тісному зв'язку:

- **Сила та розум – краса людини.**
- **Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє.**
- **Сила воляча, а розум курячий.**

Фізичний розвиток поліпшує розумову діяльність людини: **“У здоровому тілі – здоровий дух”, її працездатність: “Щоб працювати, треба силу мати”**.

Особливо чітко простежується зв'язок фізичного виховання з трудовим. Фізичний розвиток створює добрі пере-

Нестачу розуму нічим не надолужиш:

- ні вродою: **“Шкода краси, де розуму нема”**,
- ні статурою:

- **Високий – як тополя, а дурний як квасоля.**
- **Високий до неба, а дурний як треба.**
- **Високий, як дуб, а дурний, як пень.**

– ні показною солідністю і блиском:

- **Живіт товстий, та лоб пустий.**
- **Верба товста, та всередині пуста.**
- **Голова велика, та дуже дика.**
- **Голосний, як дзвін, а дурний, як довбня.**
- **Зверху блищить, а в голові свистить.**
- **Шия з намистом, а голова зі свистом.**
- **Шовкова борідка, та розуму рідко.**

– ні грішми:

- **Що ті гроші, як чортма в голові.**
- **Не купити ума, як нема.**
- **Розум за гроші не купиш.**
- **Дурний і в Києві не купить розуму.**
- **Як нема в голові, то базарі не купиш.**

– ні багатством: **“Дурному синові й батьківське багатство не в поміч”**.

Розум кожному дістається не так то й просто:

- **Дурному свого розуму не вставиш.**
- **Хто розуму не має, тому й коваль не вкує.**
- **Розуму не позичиш.**
- **У сусіда ума не позичиш.**

Процес розумового розвитку відображає сукупність кількісних і якісних змін, що відбуваються в розумовій діяльності людини у зв'язку з віком:

- **Які літа – такий розум.**
- **Як голова сивіє, то чоловік мудріє.**
- **Усякому на старість розуму прибавиться.**

Однак народна педагогіка уточнює:

- **Борода не робить мудрим чоловіка.**
- **Не борода робить чоловіка мудрим.**

- **Із сивою бородою не все розум приходить.**
- **Старі дурні дурніші від молодих.**

На жаль, не завжди статечний вік є запорукою розуму:

- **У бороді гречка цвіте, а в голові й на зяб не орано.**
- **Старий, а розуму за дитину не має.**

Рівень розумової підготовки кожної людини залежить насамперед від розумового виховання :

- **Чужим розумом далеко не зайдеши.**
- **Мудрою людину треба виховати.**

Тому народна педагогіка закликає дбати про формування розуму в дітей: **“Не бажай синові багатства, а бажай розуму”**.

Народна виховна практика виробила чітку систему цілеспрямованого впливу дорослих на розвиток активної розумової діяльності дітей. Вона бере під опіку кожну дитину, по суті, з моменту її народження.

Пізнання навколишнього починається з відчуттів, сприймання. Тому головне завдання розумового виховання на першому році життя дитини зводиться до піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймань дитини – зору, слуху, смаку, нюху й дотику.

Розумове виховання – процес тривалий і складний. Успіх його забезпечується багатьма чинниками. Провідне місце серед них посідає живе спілкування з розумними людьми:

- **На свій розум надійся, та й за чужий тримайся.**
- **З розумним поговорити, то й розуму набереши, а з дурним – то й свій загубиш.**
- **З дурнем зчепитись – дурнем зробитись.**
- **Будеш ходити з мудрим – навчишся щось, будеш ходити з дурнем – станеш і ти дурним.**

А звідси й порада: **“Мудрого шукай, дурного обходь”**.

Народна педагогіка ставить піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей на перше місце. З цього, по суті, й починається виховання дитини в сім'ї. Зразу ж після появи немовляти на світ батьки вважають своїм першим і головним обов'язком піклуватися про його здоров'я.

Так, співаючи над колискою, мати бажає своєму дитяті:

- **Рісточки у кісточки.**
- **Здоров'ячко на сердечко, щоб спало – не плакало, росло – не боліло.**
- **Росло здоровим, сильним, дужим та добрим мужем.**

Змалечку в життя дитини входили **веселі ритмічні потішки й кумедні забавлянки-примовки**, даючи їй насолоду і втіху. Потішки-забавлянки – це короткі пісеньки, поєднані зі своєрідними вправами і покликані зміцнити маленьку дитинку фізично, підтримати її гарний настрій. Потішки-забавлянки знайомлять малюків з тваринами і птахами, викликають любов до матері, зумовлюють потяг до рідної мови. Потішку, як правило, промовляли, плескаючи в долоньки дитини. Наприклад:

- Ой ладки, ладки,
– **А де були?**
- **В бабки.**
- **А що їли?**
- **Кашку.**
- **А що на закуску?**
- **Борщ та капустку.**
- Потягушки, потягушки,**
На Сашу растушки.

Почергово загинаючи дитині пальчики, промовляли: **“Горошок, бобошок, чечевичка, пшеничка, а старий бобище фур на горище”**.

Проводячи дитині рукою по грудях, животику, ніжках, говорили: **“На кицю потягусі, на Олечку ростусі”**. Коли треба було дитину за що-небудь присоромити, про-

Із здоров'ям пов'язані всі аспекти буття людини:

– життєвий оптимізм:

- **При здоров'ї все людині миле.**
- **Як здоров'я зникає, то й радість минає.**

– щастя:

- **Найбільше щастя в житті – здоров'я.**
- **Без здоров'я нема щастя.**

– успіх:

- **Здоров'я все на здоров'я йде.**
- **Коли б голова здорова, то будуть воли та й корови.**

– долання труднощів:

- **Як я здоров, то мені й хрін за цукор.**

Тож здоров'я ціниться як найбільше багатство:

- **Здоров'я людини – багатство країни.**
- **Здоров'я – найдорожчий скарб.**
- **Найбільше багатство в світі – то здоров'я.**
- **Здоров'я більше варте, як багатство.**
- **Все можна купити, а здоров'я – ні.**
- **Здоров'я за гроші не купиш.**
- **Хто здоровий, той багатий, а хто недужий, той бідний.**
- **Худоба – річ набута, а здоров'я – ні.**

Мета фізичного виховання диктується реальними потребами кожної людини – бути здоровою, сильною, загартованою, спритною та витривалою для повноцінного власного життя, праці, переборення різних труднощів, оборони рідної землі.

Кожен знає, що бути здоровим і сильним значно краще, ніж хворим і кволим:

- **Хвороба нікого не красить.**
- **Хворому нічого не миле.**

Перевага віддається тому, хто сильніший:

- **Хто дужий, той ліпший.**
- **Де сила, там і міць.**
- **Коли немає сили, то й світ немилый.**

Діти люблять, коли з ними багато говорять. По-справжньому піклуються про розумове виховання своїх дітей ті батьки, які з ними постійно спілкуються, чітко й у доступній формі відповідають на численні запитання малят, всіляко підтримують їхню природну допитливість, будять увагу.

Ніколи не треба забувати й щедро використовувати такі чудові, перевірені досвідом поколінь засоби розумового виховання, як пісні, потішки, пестушки, примовки, каламбури, загадки, перекази, легенди, оповідання, думи, байки, коломийки, частівки, прислів'я, приказки, сміховинки.

Чільне місце в розумовому вихованні посідає казка, яка широко відкриває двері в навколишній світ, примушуючи нуртувати мислення дитини. Казка вчить логічно і послідовно викладати думки:

- **Гарна пісня ладом, а казка – складом.**
- **Казка від початку починається, до кінця читається, в середині не перебивається.**

Казки є цікавими за змістом, привабливими своєю образною мовою, високим емоційним зарядом. “Казка, гра, фантазія, – влучно зауважує В.Сухомлинський, – животворне джерело дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень. Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками” (137, 176).

Головне призначення розумового виховання народна педагогіка вбачає в тому, щоб розвивати в дітей цікавість, допитливість розуму й формувати на їх основі пізнавальні інтереси.

Отже, у розумовому вихованні дітей велике значення має пробудження в них інтересу до знань. Ігри з літерами, цифрами, книжки з малюнками пробуджують у дитини допитливість, яку треба всіляко підтримувати. Численні дитячі запитання – яскрава ознака поривання дитини до знань. Не можна зупиняти дитину, коли вона про щось запитує. Неправдиві або ухильні відповіді – шкідливі.

Правильно поставлене розумове виховання дітей розкриває перед ними широкий простір для нагромадження фонду знань як умови розумової діяльності; оволодіння основними розумовими операціями; вироблення інтелектуальних умінь; формування наукового світогляду.

4. Піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей

Фізичним (тілесним) вихованням у сім'ї називаємо діяльність батьків, спрямовану на зміцнення здоров'я, сили та досягнення правильного фізичного розвитку дітей, загалом на забезпечення їх фізичної культури.

Фізична культура – це сформований спосіб життя людини, що спрямований на зміцнення здоров'я, загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок та вмінь. В основі процесу формування фізичної культури дітей повинні лежати глибокі світоглядні, культурологічні ідеї про смисл людського життя. Він будується на утвердженні ідеалу здорової гармонійно розвиненої особистості і тому відіграє особливу роль у формуванні здорового способу життя.

Досконалий фізичний розвиток є невід'ємною рисою трудящої людини. За традиціями української народної педагогіки, фізичне виховання реалізує такі завдання:

- зміцнення здоров'я;
- сприяння правильному розвитку тіла, пристосування до навколишнього природного середовища;
- підготовка до праці та оборони краю;
- виховання необхідних життєвих якостей: сили, спритності, витривалості, швидкості, вміння орієнтуватися в ситуації тощо.

Українська родинна педагогіка насичена низкою крилатих висловів, які підкреслюють роль здоров'я у житті людини:

- ***Аби здоров'я, а життя буде.***
- ***Здоров'я – всьому голова.***
- ***Доки здоров'я служить, то людина не тужить.***

опоетизувати найскромнішу квіточку. Це добре відбилося у народних загадках, як-от:

- **Стоять у лузі сестрички, золотенькі очі, білі вії** (Ромашки).
- **Росте біла, а подує вітер – відлітає** (Кульбаба).

Деяким рослинам наші предки приписували навіть магічне значення. Могутнім оберегом вважалась квітка тирличу, яка, за народними віруваннями, відганяла нечисту силу. З давніх-давен шанують в Україні синьоокий барвінок. Завжди свіжий і зелений навіть під снігом, він став символом вічного життя, міцного кохання, щасливого шлюбу. Тому ця квіточка часто царює у весільних обрядах. З хрещатого барвінку плетуть весільні вінки. Цю рослину охоче садять біля хати на знак вічного родинного щастя.

А про васильки є в народі оповідь, що був собі колись молодий і гарний хлопець. На Зелені свята заманила його русалка в поле, залоскотала і перетворила на синю квітку. Відтоді й ростуть у полі ті гарні, трохи сумні квіточки. А звуть їх ім'ям хлопця – васильками.

Петрів батіг (світло-сині зорі квітів цикорію) народ пов'язував з ім'ям апостола Петра – учня Ісуса Христа. Цього святого вважали покровителем полів. Народ вірив, що апостол Петро, йдучи межею, хльоскає прутиком цикорію, як батіжком. А жучки і мушки, що сидять на колосі, злітають від того звуку догори і не сміють переводити хліба. Отже, стародавні люди вважали цю рослину рятівницею хліба.

Не менш шанобливо ставиться український народ до дерев. Видатна українська поетеса Леся Українка писала: **“Німого в лісі нема нічого”**. Ці слова якнайкраще відбивають уявлення наших предків про світ рослин. Українці споконвіку глибоко шанували дерева, навіть обожнювали їх. Здавна відоме деревопоклонство. Давні слов'яни молилися божеству рослинності, випрошуючи у нього прихильності

силові змагання та різні випробовування, в яких беруть участь не тільки діти, а й дорослі.

Прямо стосується тілесного виховання одяг, який оберігає тіло людини від шкідливих впливів – від застуди чи перегріву, тому він має бути вигідним, пристосованим до відповідної статі, пори року, погоди, місця перебування, виготовленим з природного матеріалу. Саме такими якостями і відзначається український національний одяг. Привчаючи дитину до самостійного користування одягом, варто виконувати народну пораду: **“Тримай голову в холоді, а живіт і ноги в теплі – будеш жити вік на землі!”**

Фізичне виховання передбачало знання і дотримання людиною методів лікування (**Пропотієш і жар пройде**), основ санітарії і особистої гігієни, загартування організму, розвиток рухової активності, застосування народної медицини, знання свого організму, вміння надати першу медичну допомогу, вміння володіти і керувати собою.

Загалом засоби фізичного виховання поділяють на дві групи:

– природні (сонце, повітря, вода, харчування, рух і відпочинок, одяг, чистота й охайність):

- **Люди часто хворіють, бо грядіть не вміють.**
- **Тяжку хворобу лікує добре харчування.**

– штучні або спеціальні (рухливі ігри, спортивні поєдинки, силові змагання і випробування, плавання, забава, вільні рухи на свіжому повітрі, режим, гімнастика, фізкультура та спорт, загартування тіла, побутові умови).

У підході до фізичного виховання родинна етнопедagogіка спиралась на раціональне ядро народної медицини, досвід народу, народні ефективні засоби й прийоми лікування.

Важливим чинником, який визначає характер виховання дітей у сім'ї, звичайно, є праця. Народна педагогіка справедливо вважає, що сила й витривалість виявляється

і розвивається насамперед у праці. Життя трудової сім'ї завжди спрямовує зусилля дитини в русло праці.

Який би то силач не був, але якщо він цурається праці, то його сила нічого не варта. Про такого в народі кажуть:

- **Їсть, н'є та байдики б'є.**
- **В роботі "Ох", а їсть за трьох.**

Однією з характерних рис народної практики фізичного виховання було її певне профілактичне спрямування, застереження батьків від можливих промахів. Так народна педагогіка стежить за тим, щоб у шлюб не вступали люди з кровними зв'язками, що шкідливо позначається на потомстві або взагалі призводить до бездітності. З таких самих міркувань осуджуються і занадто ранні шлюби. **"То дуже погано, коли діти дітей родять"**, – кажуть у народі. Народна педагогіка різко засуджує шкідливі звички (паління, пияцтво, гру в карти):

- **Хто цигарки палить, той у гріб спішить.**
- **Карти і пиття не доводять до пуття.**

Особливо не схвалюється пияцтво:

- **Горілка з ніг людей збиває.**
- **Горілка – усьому доброму злодійка.**
- **Горілка багато шкоди робить: вона і розум затьмиває, і на худе штовхає.**
- **Горілка без вогню розум спалить.**
- **Не шкода горілки випитої, а шкода розуму пропитого.**
- **Прощай, розуме, як з горілкою зустрівся.**
- **Горілочка – тума, зведе хоч кого з ума.**
- **Хмільна вода до добра не доведе.**
- **Хто стане горілкою свій розум мить, той його ще більше забруднить.**
- **Від пива спина болить, а від горілки – серце.**
- **Хто н'яницю любить, той вік собі згубить.**

Народ ніжно поетизував у власній творчості воду, її життєдайну силу, енергію, красу і передавав те почуття майбутнім поколінням, заповідаючи берегти цей неоціненний дар природи.

Споконвічно шанують в Україні квіти. Либонь, нема жодної української хати, біля якої дбайливі руки господині не влаштували б яскравих квіткових острівців. Вони милують око, ніжно хвилюють душу, міцно прив'язують наші серця до рідної домівки.

Наші предки обожнювали квіти, вважаючи, що цей досконалий витвір природи даровано людям від Бога. Із сивої давнини прийшов до нас красивий звичай плести вінки і прикрашатись ними під час різних народних свят. Найпочесніше місце в українській хаті завжди відводилось освяченим рослинам. На Трійцю селяни розвішували на стінах житла клечання, вбирали хату снопиками лепехи, прикрашали образи пучечками пахучих васильків, м'яти, материнки. Під час весняних обрядових дійств молодь виконувала хороводні та ігрові пісні, шанобливо звертаючись до квітів і уславлюючи їхню красу. Рослини, зокрема квіти, були предметом особливого поклоніння на Іванів день.

Якщо вслухатися в назви квітів (медунка, зірочник, нагідки, жовтяниця, кровоголовка тощо), то не стомлюєшся дивуватись тому, які гарні і влучні імена давав народ рослинам. В основі цих назв – захоплення кольором, формою квітки, її запахом. Ромашка, наче королева у пишній короні, стоїть серед трави. Отож не дарма звать її в народі королицею. А на воді хитаються блискучі жовті глечики – народна спостережливість не обминула виразну форму їхніх пелюстків. Триколірну фіалку, що дивує нас водночас синіми й жовтими квіточками, люди ласкаво звать братками. Наче маленькі хлоп'ята, розбіглися по полях грицики, миколайчики, васильки – так ніжно називають на Україні ці придорожні квіточки. Народна фантазія могла

забрудними її нечистотами, криштально чисту воду завжди оспівували і ретельно оберігали. Таку воду наші предки на знак особливої шани пили з непокритою головою.

Вода одвічно вражала своєю силою та енергією. Зачаровано спостерігаючи весняний льодохід, повінь, морський шторм або водоспад, люди поклонялися нестримній силі води. Її могутня стихія високо шанувалась. Мабуть, звідси і приказка-побажання: **“Будь здоровий, як вода”**. Захоплюючись красою водної стихії, її наділяли такими якостями, як справедливість та здатність до пророкування. Під час деяких народних свят молодь навіть ворожила на воді, бажаючи зазирнути у майбутнє. У нашій мові і тепер чути залишки вірувань тих часів, коли судили водою – і досі не втратили популярності стародавні приказки: **“Правда у воді не тоне й у вогні не горить”**, **“Вивести на чисту воду”** тощо. В Україні були досить поширеними обряди купання, обливання, збирання роси – вважалося, що вода омиває людину від усякого зла.

Нерідко воді надавали певних людських якостей – люди хотіли бачити її не грізною бездушною стихією, а добрим другом, вірним помічником і захисником. Вода часто згадується в українських народних піснях: “Тихо, тихо Дунай воду несе”, “Тече вода каламутна”, “Через греблю вода рине”, “І лід тріщить, і вода плющить” та ін. Народ тісно пов’язує її стан з власними почуттями: коли вода тиха, прозора – то радість, а коли каламутна – горе, смуток. Чимало пісень оспівують красу здорової й чистої води, яка ніби здатна оберігати молодість і вроду людини (“На кладочці вмивалася”, “Десь тут була подоляночка”).

Приваблювала людину і невпинність могутньої течії води, яка уособлювала плин самого життя і викликала в людській уяві яскраві образи, що знайшли своє втілення у народних загадках про воду:

- **Не кінь, а біжить.**
- **Не ліс, а шумить.**
- **Без рук, без ніг, а цілий світ перейде тощо.**

Пияцтво несумісне із сумлінною працею:

- **Було ремесло, та хмелем заросло.**
- **П’янство – в роботі не товариш.**
- **Хліб на ноги ставить, а горілка з ніг валить.**
- **Хто частенько випиває, той під тином спочиває.**
- **Шинок хазяїном не наставить.**

Пияцтво призводить до сварки:

- **Де чарка, там і сварка.**
- **Чарка горілки – лиха ківш.**
- **Перша чарка – на здоров’я, друга – на веселощі, а третя – для сварки.**

Народ різко осуджує пияків:

- **Ні рак, ні жаба, а просто п’яна нахаба!**
- **П’яний – гірше скаженого пса.**
- **П’яний – як дурний.**
- **П’яний та дурний – рідні брати.**
- **П’яному горя немає – усе рівно.**
- **П’яному й калюжа по вуха.**
- **П’яному й кози в золоті.**
- **П’яному море по коліна.**
- **Як п’ян, то капітан,
а проспиться, то й свині боїться.**
- **У п’яниці коли не під очима синє,
так плечі в глині.**

Неприпустимою є статева розпуста:

- **У гуляки діти вовкулаки.**
- **Розпусник гуляє – гнилу душу має.**

Засуджувались й інші шкідливі явища, які згубно впливають на здоров’я дітей та родинні взаємини. З метою здійснення нормального фізичного розвитку дитини етнопедагогіка звертала увагу на необхідність дотримання режиму дня, харчування та сну, рівномірного чергування роботи та відпочинку.

5. Погляди на красу та прилучення дітей до прекрасного

У поглядах на красу народна педагогіка глибока й багатогранна. Слова “красивий”, “гарний” мають цілу низку синонімічних розгалужень: хороший, красний, чепурний, вродливий, гожий, пригожий, милолиций, миловидний, прегарний, прекрасний, чудовий, чарівний, розкішний, файний, лепський, добрий, славний тощо.

Народ споконвіку прагнув одухотворити виховання дітей за допомогою художніх засобів. Цим і зумовлено основне кредо народної педагогіки в галузі естетичного виховання – навчити дітей жити за законами краси й благородства, забезпечити єдність між естетичним розвитком дитини і її моральним, фізичним вихованням, трудовою підготовкою, збудити потяг до художньої творчості, бажання вносити красу в навколишнє життя, працю, поведінку, непримиренність до потворного, здатність ненавидіти зло і боротися з ним.

З цією метою народна мудрість мобілізує усі можливі засоби і методи:

- колискові пісні;
- ладки-потішки, дитячі іграшки;
- казки;
- пісні і танцювальні рухи.

У кожній українській родині існувала своєрідна “художня педагогіка”, яка ґрунтувалася на доречному використанні у вихованні дитини рідного слова, музики, танцю, декоративно-ужиткового мистецтва.

Пляхів залучення молодого покоління до прекрасного багато. І всі вони мають одне призначення – будувати щирі й доброзичливі взаємини між дітьми.

Враховуючи засади краси, народна педагогіка привчає дітей до чемності, ввічливості, в тому числі і під час мовного спілкування. Головним орієнтиром тут є мовленнєвий ети-

як святу стихію, від якої залежали його щастя і добробут. В уяві стародавніх людей вода була старшою за все інше на землі – дерева, рослини, тварини. Вважалося, що вона з’явилась на самому початку утворення світу. Колись у замовляннях так і звертались до води: **“Водичко, найстарша сестричко”**.

Шанобливе ставлення наших предків до води виявилось і в обрядах її освячення, які відбувалися під час Водохреща і Стрітення. Йорданська і стрітенська вода вважалась цілющою – її пили, нею змащували хворі місця, вмивалися, купалися в ній. За стародавніми віруваннями, це додавало людям здоров’я і вроди. Животворною силою наділяв народ і “непечату воду” – ту, яку зачерпують до сходу сонця першою з річки чи криниці. Звідси народжувалось трепетне ставлення стародавніх людей до криниць та водоймищ. Річки з давніх-давен одухотворялися народною фантазією – їх уявляли судинами землі, якими тече вода (як у людини кров). Люди вчилися розуміти “голос” води: їм здавалось, що річка то лагідно говорить до них, то грізно стогне і реве. Дуже часто річки порівнювалися з богинями, які народ намагався улестити палкими молитвами. Поважливе ставлення до криниць підштовхувало наших предків до їх освячення – над ними світили свічки, ставили хрести, образи, каплички. Криниці здавна вважались святим місцем, біля якого не можна було лаятись чи говорити неправду.

На Україні одвічно шанувались джерела. Чистота та бездоганні смакові якості джерельної води сприяли тому, що народ надавав їй символічного значення – вода вважалась живою, тобто особливо цілющою. Такою вона згадується у народних оповіданнях та казках. За уявленнями, жива вода додавала сили, зцілювала рани і повертала до життя. Водночас у народній фантазії народжувався образ мертвої води – забрудненої, спотвореної бездушним ставленням. Вона ніби завжди мститься людям усілякими бідами і хворобами. Тому тяжким гріхом було плюнути у воду чи

завжди цінували більше, ніж золото – це також яскраво закарбовано у народній творчості, зокрема у легендах та казках. Глибоко шануючи процес хліборобської праці, народ обставив свято Коляди всіма прикметами сівби і орання. Так, на кутю в хату заносять снопи жита, а подекуди і кладуть на стіл чересло від плуга. Мабуть, звідти і пішов звичай на Новий рік посипати зерном у хатах.

Народ завжди милувався красою і багатством хлібної ниви. Уважно спостерігаючи життя поля, людина навчилася помічати і поетизувати найменші зміни у його вигляді протягом року, наприклад:

- **Зимою біле, весною чорне,
літом зелене, осінню стрижене.**

Дотепні загадки влучно характеризували процес збору врожаю і його наслідки:

- **Тисяча братів зв'язані,
На матір поставлені** (Снопи).
- **Діряве рядно все поле покрило** (Стерня).

Така увага наших предків до землі не була марною. Земля відповідала вдячною щедрістю. Людина поважала землю, а земля оберігала і плакала людське життя. Так було колись і повинно бути завжди. Але земля не прощає наруги, образи, жорстокості. Вона не любить лінивих і байдужих. Земля чекає на доброго і дбайливого господаря, для якого заповіддю могли б стати такі слова:

**Не ображай землі насінням кволим,
Сліпим огріхом, клопотом мізерним,
Хто чисту совість має перед полем,
Тому воно віддячить чистим зерном.**

(Віктор Кочевський)

Надзвичайною любов'ю обдарували українці воду і водойми. Серед наших предків існувало справжнє водопоклонство. Обоювалось все – море, озеро, річка, джерело, криничка. У давнину любили молитися над водою, навіть приносили жертви озерам і криницям. Народ поважав воду

кет – усталені норми поведінки мовців, правила ввічливості мовного спілкування, вироблені в живій мовній практиці.

Народна педагогіка дуже багата на цінні поради щодо мовленнєвого етикету, які здебільшого виражені в афоризмах:

- **Красиве слово – золотий ключ.**
- **Розумну річ приємно й слухати.**
- **Що маєш казати, то наперед обміркуй.**
- **Дав слово – виконай його.**
- **Хто обіцяв і зробив – людина,
не обіцяв, але зробив – орел,
хто обіцяв і не зробив – осел.**
- **Обіцяного три роки ждуть.**
- **Слухай тисячу разів, а говори один раз.**
- **Менше говори – більше вчуєш.**
- **Знай більше, а менше говори.**
- **Говорити і не думати –
те саме, що стріляти й не цілити.**
- **З білого легко чорне зробити,
але з чорного біле – тяжко.**
- **Добре тому жити, хто вміє говорити.**

Народна педагогіка дуже вимоглива щодо дотримання мовленнєвого етикету, бо розглядає його як ознаку людської краси. Це яскраво видно на прикладі української народної пісні “Ой, у полі нивка”: козак, що їхав з України, побачивши дівчину, яка жито жала, “мусив шапку зняти”, привітатися і побажати їй успіху в роботі: “Помагай Біг, дівча моє, тобі жито жати!”

Мовний етикет зафіксований у численних народних піснях, у традиційних ритуалах зустрічі і прощання на зразок: “Добрий день, парубче...”, “Добриденю, діду...”, “Дай Боже здоров’я”, “Боже, помагай”. Увагу дітей до мовного етикету постійно закріплюють народні казки, де зустрічі, як правило, супроводяться етикетом вітання, наприклад: “Здорова, лисичко-сестричко”, “Здоров, вовчику-братику” тощо.

Народна педагогіка має чіткі правила мовленнєвого етикету, хто, з ким, коли і як повинен першим вітатися: молодший першим вітається зі старшим, чоловік – з жінкою (чи юнак з дівчиною). А в приміщенні першим вітається той, хто заходить (“добрий день”, “добрий вечір”, “доброго ранку”) чи виходить (“до побачення”, “будьте здорові”). Гарна традиція у селі вітатися з усіма односельцями і навіть з незнайомими.

Основна вимога мовленнєвого етикету – ввічливість, статечність, пристойність, уважність і чемність співрозмовників. Вихована людина завжди розмовляє шанобливо з усіма.

Українське родинне виховання не допускає вживання дитьми грубих і лайливих слів. Засуджуються батьки, які лаються у присутності дітей:

- **Як батько кричить, то син гарчить,
а як батько лається, то син кусається.**

Усі лайливі слова – потворні і шкідливі, особливо бридка “матіршина”, яка безжалісно б’є по традиційному статусі української родини з її взаємною повагою, пошаною до батьків, до материнського покликання жінки, її ролі у створенні та захисті домашнього вогнища. Особливо препотворними, страшними є сороміцькі слова в дитячому та молодіжному середовищі, від вживання яких ще в 1936 році застерігав А. Макаренко у “Книзі для батьків” (58).

У мовному спілкуванні красивим є тільки те, що вкладається у рамки пристойних людських взаємин. А тому негарно мовчати, коли треба говорити, і говорити, коли треба мовчати:

- **Умій сказати, умій і змовчати.**
- **Треба знати, де що сказати.**
- **Вмій пошуткувати, знай, коли перестати.**
- **Знаєш – кажи, не знаєш – мовчи.**
- **Коли сам добре не знаєш, то й язиком не плети.**
- **Їж борщ з грибами і держи язик за зубами.**

знає. Усі гріхи людські бачить і вгинається, як по ній грішник іде... А як якого, то й з ями викине мертвого. Як люди гарні до неї, вона радіє і пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона – наша мати, вона свята! Її цілувати треба, кланяючись”. І люди дійсно кланялись рідній землі в пояс. Найбільшою клятвою у наших предків вважалась клятва землею – під час неї землю цілували і навіть їли.

Найбільшою повагою до землі завжди вважалась чесна праця. Народ розумів, що земля чекає від людини допомоги і дбайливого догляду: захаращена бур’янами, вона не може вільно дихати, спрагніла від спеки – хоче пити. Земля сподівається на людські руки і щедро віддячує людям за їхню працю. На Україні завжди засуджувались нероби, ледарі і нехлюї, які не доклали рук до своєї землі, не піклувалися про її здоров’я, силу і красу. Народ навіть створив таку загадку про землю:

- **Всіх годує, напуває,
а про неї не кожен дбає.**

Отже, праця на землі завжди вважалась святим обов’язком людини. Українці ніколи не уявляли власного щастя без щасливої, дбайливо обробленої землі. Про це склалися пісні (“Ой у полі”, “Ой у полі нивка”, “Ой у полі плужок оре” та ін.), в яких народ оспівував хліборобську працю, що була основою добробуту, злагоди і сімейного щастя.

У народних уявленнях земля завжди була символом багатства, адже саме вона родила найдорожче – хліб. Широковідомі такі народні загадки:

- **Що у світі найбагатше?**
- **Що у світі найситніше?**

Звичайно, це земля. Мабуть, тому і виникла приказка-побажання: **“Будь багатий, як земля”**. Народ твердо вірив у те, що наполеглива праця на власній землі приносить не тільки багатство, але й задоволення і радість. Хліб

християнства це язичницьке табу перейшло у церковну книжність: на того, хто бив палицею по землі, накладалося “15 днів покути” (церковного покарання поклонами). Шанобливе ставлення народу до землі засвідчують давні промовки:

- **Гріх землю бити – вона наша мати.**
- **Земля дає все і забирає все.**
- **Земля мати наша, всіх годує і пестить.**
- **Хто на землі сидить, той не впаде.**

Землею клялись, землю прикладали до рани, землю, як оберіг, брали з собою в дорогу. При зустрічі з дорослими дітям належало вклонятися й торкатися рукою землі, що означало побажання добробуту.

Зі стародавніх часів люди вважали землю матір’ю, яка завжди зігріє своєю ласкою, нагодує своєю щедрістю, підтримає і захистить у лиху годину. Все від землі – вважали наші предки. Вона і народжує, і ховає. Життям і добробутом людина зобов’язана насамперед землі-матінці, землі-неньці. Стародавня народна приповідка мудро вчить: **“Держімося землі, бо земля держить нас”**.

У нашій мові збереглося багато ласкавих слів, з якими звертались люди до неї: “земленько”, “земелька”, “землиця”. Її пестливо гладили натрудженими руками, ніби набираючись здоров’я від теплого родючого ґрунту. Українські казки і легенди уславлюють нездоланну силу народних героїв, що виростили на землі, змужніли від її хлібів, загартували волю й тіло у боротьбі з її кривдниками. Мабуть, тому в народі завжди існував звичай – брати грудочку землі на спомин у далекі краї, аби не порушити зв’язок із могутньою силою, що породила і благословила на життя.

Стародавні українці свято вірили в те, що земля жива – вона дихає, родить, втомлюється, іноді хворіє. Люди ставилися до землі як до живої істоти, що відчуває і ласку, і біль. Ось як влучно відтворив народні уявлення український письменник Борис Грінченко: “Земля жива, – вона все чує й

- **Довгим язиком тільки полумиски лизать.**
- **Дурний язик голові не приятель.**

Про мовчунів у народі кажуть:

- **Мовчить, як пеня.**
- **Мовчить, як води в рот набрав.**
- **За язик не витягнеш.**

Але водночас зауважують, що необережне поводження зі словом може нашкодити, а то й призвести до біди:

- **Язык мій – часом ворог свій.**
- **Слово – не горобець, вилетить – не піймаєш.**
- **Що вимовиш язиком, то не витягнеш і волом.**
- **Що вимовиш язиком, того не виб’єш і кілком.**
- **Як на своєму язичі не вдержиш, то на чужому не втаїш.**
- **Скажеш – не вернеш, напишеш – не зітреши, відрубашеш – не приточиш.**
- **Писаного сокирою не вирубаєш.**

Схвалюючи дітей, які добре володіють мовою (**За словом у кишеню не полізе**), народна педагогіка наголошує на правилах людського спілкування:

**Казка від початку починається,
до кінця читається,
в середині не перебивається.**

і водночас засуджує порожню балаканину:

- **Слово – не полова, язик – не помело.**
  - **Не кидай словами, як пес хвостом.**
  - **Обмова – полова: вітер її рознесе, але й очі засипле.**
  - **Не роби з писка халяву.**
- виступає проти зайвих, фальшивих прикрас у мові:
- **Красно говорить, а слухати нічого.**
  - **Не говори тишино, щоб тобі на зле не вийшло.**
- наголошує, що буває не зайве й помовчати:
- **Мовчанка гнів гасить.**
  - **Не стидно мовчать, коли нема чого казати.**

- *Хто мовчить, той двох навчить.*
- *Мовчання – убрання розумного, маска – дурного.*
- *Глибока річка тече без шуму.*
- *В закритий рот муха не влетить.*
- *Держи язик за зубами.*
- *Держи язик на зашморзі.*
- *Дай язикові волю – заведе в неволю.*

Та найбільше дістається тут базікам:

- *Базіка – мовний каліка.*
- *Таке верзе, що й купи не держиться!*
- *Золоті гори обіцяє.*
- *Такий язик, що й на припоні не вдержиш.*
- *Язик має й коняка, та не балака.*
- *І сорока розказує, та толку мало.*
- *Не мовчанка буває нудна, а пуста балачка.*
- *Нема чого говорить, а є що балакати.*
- *Переливає з пустого в порожнє.*
- *Меле язиком, неначе з гарячки.*
- *Ляпає язиком, як постолом!*
- *Язик без кісток: що хоче – лопоче.*
- *Голова, як тік, а язик, як ціп: що хочу, те й молочу.*
- *Меле, як порожній млин!*
- *Що в мудрого на гадці, те в дурного на язичі.*
- *Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже.*
- *Знає кума – знає півсела.*
- *Сорока сороці, ворона вороні, грак гракові, дурак дуракові.*
- *Нащо нам музики, коли в нас довгі язики!*
- *Наша казка гарна, нова, починаймо її знову.*
- *Співаєш добре, а перестанеш – ще краще!*

Пуста балачка – ознака невеликого розуму:

- *Бесіди багато, а розуму малувато.*
- *Поганий оратор багатослівний.*

- *У короткого розуму язик довгий.*
- *Голосний, як дзвін, а дурний, як довбня!*

Пусту балаканину протиставляють ділу:

- *Одно – творити язиком, а друге – перти плуга.*
- *Язиком молоти – не ціпом махати.*
- *Найменше діло – балакати.*
- *Язиком сяк і так, а ділом ніяк.*
- *Хто багато говорить, той мало робить.*
- *Менше говори – більше діла твори!*
- *Менше слів, а більше діла.*
- *Не спіши язиком, поспішай ділом!*
- *Як би так до роботи, як на язик.*
- *Млин меле – мука буде, язик меле – біда буде.*
- *Не той дурний, хто на слова скупий, а той дурний, хто на діло скупий.*
- *Як балакати – так його і в п'ять лантухів не вбереш, а як до діла – то його в торбинку усього зложити можна, ще й мотузкою перев'язать.*

Надійним засобом прилучення дітей до прекрасного народ завжди вважав **природу**. Саме вона робить дитину спостережливою й чуйною. Сім'я у селі обов'язково має вирощувати свійських тварин, відсутність їх – неприпустима **безгосподарність**: **“То такий двір, що й собака не держиться”**.

Великого значення в українській родині надавали гармонізації стосунків дитини з довкіллям. Ця вимога реалізувалась у народній системі виховання чітко й послідовно. Передусім це стосується виховання дбайливого ставлення до природи, зокрема до землі. Земля-мати – образ-тотем. Язичницькі вірування забороняли бити палицею по землі, особливо напровесні. Вважалося, що у цей період земля народжує хліб і дає життя усім рослинам. З поширенням

Загальний список літератури

1. Акт про проголошення незалежності України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – С. 502.
2. Алексюк А., Берченко В. І реабілітовано слово “лицар”: Виховання учнів на козацько-лицарських традиціях // Освіта. – 1995. – № 34.
3. Барабаш А. Народна дидактика // Початкова школа. – 1996. – № 9–10.
4. Березюк О. С. Етнопедагогіка: Методичні рекомендації. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – 76 с.
5. Бик А., Семенков М. Етнопедагогічні основи [Педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського] // Освіта. – 1993. – 24 вересня.
6. Бойко А. Педагогічний потенціал національно-культурних традицій // Рідна школа. – 1999. – № 10. – С. 12–15.
7. Болбас В.С. О понятиях и терминах этнопедагогике // Педагогика. – 2001. – № 1. – С. 41–44.
8. Бондаренко Г. Яке в сповитку – таке й довіку: Принципи етнопедагогіки виховання дитини в сім'ї // Людина і світ. – 1993. – № 2–3.
9. Бостарович З. Традиції сімейного виховання // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 12. – С. 16–24.
10. Будник О. Особливості української етнопедагогіки // Дайджест пед. ідей і технологій – школа-парк. – 2002. – № 2. – С. 116–118.
11. Бурлака Я. І. та ін. Лицарська духовність: На допомогу вчителям // Освіта. – 1995. – 6 грудня.
12. Валькова В. Пусти ж мене, моя мати, на вулицю погуляти [про вулицю як традиційну форму дозвілля] // Краєзнавство, географія, туризм. – 1999. – № 19 (травень). – С. 7–8.

і щедрості. Численні народні легенди й вірування містять зворушливі звертання людей до дерева, яке в їх уяві набуває значення символу, навіть оберега. Серед традиційних святкових ритуалів, що прийшли з давнини і існують на Україні дотепер, є вшанування різних дерев.

Так особливою повагою і любов'ю серед нашого народу користується верба. Не уявити, либонь, українського села без річки чи ставка, в чистій воді яких милуються своєю вродою кучеряві верби. Недарма кажуть: **“Без верби і калини нема України”**. Від найдавніших часів наші предки вірили, що верба має чарівну силу і боронить людей, житло та худобу від злих сил, які прокидаються навесні разом із пробудженням природи. За тиждень до Великодня християни відзначають Вербну неділю. Освячена цього дня лоза мала дарувати здоров'я, силу. **“Будь великий, як верба...”**, – приказували, вдаряючи свяченою гілкою. Вірили, що та гілочка збереже хату від грому, віджене нечисть від худоби, додасть сили немічній, хворій людині.

Не меншою популярністю серед слов'ян користувався дуб. За уявленнями наших предків, він був першоджерелом світу, що зріс на піску, піднятому з дна первісного океану. Людей вражала міць і велич цього дерева. У народних віруваннях є багато посилянь на магічну силу дуба. **“Нехай ваш синочок росте, як дубочок”**, – бажали на хрестинах хлопчиків і вірили, що виросте він міцним, як дерево. Шанобливе ставлення до дуба народ переносив і на речі, виготовлені з його деревини. Вважалось, що вони додають сили і здоров'я господарю.

Шанують на Україні і тополю – високу, струнку, тендітну. У народних легендах це дерево часто порівнюють з дівчиною. Може, тому щороку на Зелені свята водять дівчата “тополю”. Обирають найкращу, зв'язують їй руки над головою, прикрашають стрічками, квітами і з піснями ведуть по селу.

А ось сосну, за народними переказами, благословив сам Бог. Адже напередодні розп'яття Ісуса виявилося, що це дерево нездатне ані на хреста, ані на цвяхи для нього. Відтоді сосна вічно зелена й радісно шумить, а її шишки вважаються символом плодючості.

Українська народна творчість шанобливо оспівує красу дерева – одвічного союзника й помічника людини. У піснях, казках, приказках народ наділяє дерева людськими переживаннями та почуттями. Вербу, тополь, липку народна уява перетворює на дівчат. Парубків часто порівнюють з дубками, яворами, як-от:

***Ой стоїть козак, як явір, над водою,
Зазеленівся, як барвінок весною.***

Народна творчість натхненно оспівує красу рослинного світу, тонко вирізняючи характерні особливості того чи іншого дерева. Ось як влучно говориться про дерева у народних загадках:

• ***Біла, а не сніг; зелена, а не лист; кучерява,
а без волосся.***

(Береза)

• ***Всі пани скинули жупани, а одна пані залишилась в жупані.***

(Ялина)

Стародавні люди не відокремлювали себе від природи, вважаючи своє життя часткою великого і вельми розмаїтого світу. Тому й до дерев ставилися з особливою, братньою ніжністю. У шанобливій повазі до природи виховували й дітей. Важким гріхом вважалося зірвати з дерева кору, що уподібнювалась людській шкірі. Не можна було без потреби ламати гілки чи різати стовбур ножем – сік дерева уподібнювався людським сльозам. Люди завжди допомагали деревам: підпирали обважнілі гілки, зламані – підв'язували, збирали з листочків гусінь, а на зиму тепло обгортали стовбури. З покоління в покоління передавалась ця нехитра наука любові

- Тарасенко Г. С. Дивосвіт: уроки естетико-екологічної культури на матеріалах українознавства. –К.: МПП Центр “Київ», 1995. – 209 с.
- Яценко Т. Родинне виховання засобами народної обрядовості // Рідна школа. – 1997. – № 7-8. – С. 14–18.
- Яценко Т. Родинне виховання на засадах народної педагогіки // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 88–95.

Основна література

- Болтарович З. Традиції сімейного виховання // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С. 16–24.
- Ганнусенко Н., Мацейків Т. Из народної скарбниці: [Родинне виховання] // Рідна школа. – 1996. – № 11–12. – С. 31–34.
- Мацейків Т. “Кожна травинка на своєму корені росте”. Українські народні традиції виховання дітей і молоді // Людина і світ. – 1995. – № 9. – С. 26–30.
- Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. – К.: Рад. школа, 1985. – С. 155–222.
- Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 120–165.
- Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка. – К.: ІСДО, 1996. – С. 174–200.
- Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори: В 5-ти томах. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.3. – С. 5–279.

Додаткова література

- Бондаренко Г. Яке в сповитку – таке й довіку: [Принципи етнопедагогіки виховання дитини в сім'ї] // Людина і світ. – 1993. – № 2–3. – С. 17–19.
- Болтарович З. Традиції сімейного виховання // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 12. – С. 16–24.
- Єрохіна І. Традиційне родинне виховання в українській сім'ї // Початкова школа. – 1997. – № 5. – С. 31.
- Кузь В. Г. Материнська школа: виховання в родині // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 4. – С. 125–131.
- Любар О. О. Народна педагогіка про виховання дітей у сім'ї // Початкова школа. – 1998. – № 10. – С. 68–70.

до дерева, яке, за влучним народним висловом, **“весною веселить, літом схолодить, восени годує”**.

Важливу роль у вихованні дбайливого ставлення дітей до рідної природи відігравала система усних заборон (запуки). Ці заборони регулювали стосунки дітей з тваринами, рослинами, птахами, утримуючи підлітків від бездумної жорстокості, допомагали осмислювати право всього живого на життя.

Особливе місце у стосунках дітей з природою відводилось птахам. Птахи – супутники людини з доісторичної епохи. Зображення птахів зустрічаються на стінах печер періоду неоліту. Прекрасні малюнки пернатих виявлено серед орнаментальних розписів на кераміці трипільської культури. І етнографічні матеріали свідчать, що радість всіх дитячих свят була пов'язана з птахами. Під час хліборобських обрядів зустрічі весни діти носили в руках вироблених з дерева пташок від хати до хати і прославляли весну. За іншими звичаями, діти підкидали в повітря пташок з хліба і глини. Вважалося, як високо вони зів'ються, так високо підніметься на ниві хлібний колос. За допомогою співу птахів дітей навчали визначати години дня і ночі. Народ здавна ставився до пернатих друзів з винятковою теплотою. У скарбниці народної творчості знаходимо справжні перлинки – поетичні звернення до журавлів, зозулі, соловейка, ластівки, чайки, диких гусей. Особливо зворушливі стосунки склались у людини з лелекою. Для українців лелека – птах-оберіг. З перших років життя людина залучалась до цікавих звичаїв, забав, прикмет, пов'язаних з птахами.

Пробудженню художньо-творчих нахилів і здібностей, формуванню естетичних смаків особистості великою мірою сприяло те, що українці завжди уміли навчити бачити красу навколо себе. Навіть у процесі найважчої праці народні педагоги ніколи не забували звернути увагу дитини на утаємничену красу лісу й кучерявого саду, зауважити благодійний вплив на природу рясного теплого дощичку,

помилуватись разом половіючими, сизо-голубим житом та золотистою пшеницею. Такі моменти глибоко вкарбовуються в емоційно-естетичну пам'ять сина чи дочки. Назавжди залишаються з ними метафоричні вислови старших про “бородатий” ліс, “богатирську” постать дуба, стріловидний політ сокола чи шуліки тощо.

Великого значення надавав народ **праці** як незамінному засобу естетичного виховання дітей. Гарний той, хто працює. Краса створюється людською працею. Цурання праці, байдикування – явище потворне.

Народ-педагог – ще й великий художник. Він завжди прагне поставити на службу естетичного виховання усе краще, що створюється людським розумом і трудовими руками. Чудовою естетичною привабливістю відзначаються здобутки народної архітектури, традиційне обгородження парканом чи живоplotом подвір'я, насадження садків, квітникарство.

Участь дітей у вирощуванні квітів, садівництві має велике педагогічне значення, бо пробуджує в них емоційні переживання, сприяючи естетичному вихованню. Насолоджуючись красою квітів, бачачи в них прикрасу життя, народ говорить: **“Нема рослини красивішої за квітку”**.

Маючи на увазі велику силу естетичної насолоди, народ радить: **“Дай другові потримати квіти”**.

Серед основних чинників естетичного виховання дітей у сім'ї, за народною педагогікою, є краса побуту – манера поведінки й щоденні звички членів родини, оздоблення житла, родинні свята й обряди, участь у трудовій діяльності.

Батьки зобов'язані навчити дітей естетично оздоблювати своє помешкання, надаючи йому привабливості й затишку. У людській оселі першорядну роль відіграє не багатство, а гармонія предметів і речей, чистота й охайність, які милують око:

Хата, хоч і бідненька, але чиста й чепурненька, а тому й гарна та веселенька.

досвід емоційно-естетичного сприймання життєвих реалій. На такому ґрунті вироблялись естетичні смаки, стимулювались потяг до прекрасного, зводились “імунітетні” перепони проти всього, що засуджувалося народною мораллю.

Як бачимо, народна педагогіка використовувала великий арсенал засобів, методів і прийомів естетичного виховання. Вміле їх застосування дає змогу дитині змалку засвоювати основи естетичного виховання, навчатися бачити прекрасне, прилучатися до художньої творчості, жити й творити за законами краси.

Отже, українська народна педагогіка завжди сповнена жагою до життя, любов'ю до молодих поколінь, яким вона намагається передати бажання й уміння жити праведно, красиво, в гармонії з людьми та рідною землею.

повсякденному житті. Головне в естетичному вихованні – формування естетичних знань, поглядів, смаків, почуттів, ідеалів, які ґрунтуються на національній естетиці, активна участь кожного вихованця у створенні прекрасного своїми руками.

Складовою народного виховного ідеалу є зовнішня і внутрішня естетична виразність особистості. Вважалося, що гармонійна, досконала людина – шляхетна й благородна, приваблива душею й тілом. Потяг до прекрасного, уміння бачити у буденному високе є однією з етнічних ознак українського народу. Народна педагогіка акцентувала увагу на формуванні естетичного ставлення людини до всіх сфер і проявів її земного буття, природи, праці, громадської діяльності, мистецтва та власної поведінки. Головні орієнтири естетичного виховання вбачалися у тому, щоб навчити кожну особистість жити за неписаними законами краси і благородства, сформувати в підростаючого покоління навички творити прекрасне.

Народні закони краси і красивого знайшли відображення в численних прислів'ях, приказках, афоризмах, казках, описах, легендах, міфах, усній народній поезії:

- ***Краса до вечора, а доброта до смерті.***
- ***Спочатку помилуйся зовнішністю, а потім зрозумій характер.***
- ***Краса обличчя – в красі характеру.***
- ***Видом богиня, а серцем відьма.***
- ***На красивому обличчі хліб не колоситься.***
- ***З красою в ліс за дровами не ходять.***
- ***Краса людських рук серед людей мандрує.***

Залучаючи дітей до всіх сфер побутового життя, до активної участі в обрядових і традиційних діях, українська людинність разом з тим дуже пильнувала, аби вберегти їх від усього неестетичного, антигуманного. Природно-побутове оточення дитини намагались організувати так, щоб це максимально розширювало її естетичний світогляд, збагачувало

Досить інтенсивно прилучається молодь до прекрасного через **мистецтво**. Зокрема, найпоширенішим видом художньої діяльності в українських сім'ях завжди була *декоративно-ужиткова творчість*. Правильно робили ті батьки, які передавали у спадок своїм дітям знання, вміння і навички художнього килимарства і ткацтва, вишивання, кераміки, настінного розпису, писанкарства, художньої обробки дерева, скла і металу.

Значний вплив на формування естетичних уподобань в українській родині завжди мали *народний театр і народні танці*. Український народний театр бере свій початок від давньоруських мандрівних акторів-скоморохів. Він користувався в народі великою популярністю, бо гостро висміював чиновників, хабарників тощо. Естетичне виховання в українській родині вельми плідно забезпечувалось засобами драматизації. Народна драма як сукупність різних за формою і способом виконання уснопоетичних творів, складалася в ході театралізованої гри. Характерні ознаки народної драми: синкретичність (поєднання слова, співу, танцю), імпровізація, комізм і пародія надавали цим формам неабиякої привабливості. Діти з великим натхненням брали участь в драматично-обрядових діях, матеріалом для яких слугували казки, хороводні пісні, календарно-обрядова поезія, весільні обряди тощо. Народні сценки ставились, як правило, самодіяльними акторами або за допомогою ляльок, а в музичному супроводі найчастіше використовувались сопілка, скрипка, бубон, цимбали.

Проте серед видів народної драми особливо вирізнявся ляльковий театр-драма “Вертеп”, який був найпоширенішим в Україні в XVII–XVIII ст. Назва “Вертеп” походить від праорійських слів-архетипів “вер”, “вир”, що означають “вирувати”, “повертатись”, “відроджуватись”, “рости”, а “теп” – благословений потік світлих космічних вод, світової річки. Вік вертепу – біля десяти тисяч років.

До театральних дійств належить також колядування під час відзначення Різдвяних свят та щедрування під час святкування Нового року. Різдвяні мотиви стали найпопулярнішим сюжетом вертепних дійств. Діти широко залучались до виконання різних ролей у різдвяних вертепах, які відображали священний момент народження Ісуса Христа і разом з ним споконвічної надії людей на істину, правду і щастя. Вертепників називали річними гістьми, адже вони раз у рік приносили людям добру звістку про народження Сонця і бажали гарного врожаю. Діти-вертепники носили із собою восьмикутну зірку – знак Коляди-Радості і співали:

Нова рада встала, що на небі хвала.

Над Вертепом зізда ясна увесь світ возсіяла.

У цій давній обрядовій формі українського народного театру, своєрідно поєднувались народна і книжна культури.

Там, де естетичні почуття і переживання не підвладні слову, на службу духовних поривів людини стає музика. Народна педагогіка має могутнє виховне джерело – багату народну музику. Дітей у сім'ї залучають до музики через слухання творів, спів та навчання гри на народних інструментах – скрипці, дрибмі, гармонії, сопілці, бандурі, цимбалах, трембіті. Добре, коли батьки самі люблять музику, грають на музичному інструменті, передаючи у спадок дітям ці вміння. У народі кажуть, що людина, яка тримає в руках скрипку, не здатна заподіяти зла. Народні афоризми твердять:

- ***Здоров'я, розум і сопілка – мудра спілка.***
- ***Як музика іскриста, то й душа чиста.***

Отже, важливим фактором у розвитку естетичних потреб стає народне мистецтво, опанування яким сприяє більш глибокому вивченню рідної мови, історії свого краю, народного побуту, національного одягу, традицій, звичаїв, обрядів, пісенного та поетичного фольклору тощо. Тісний зв'язок між явищами природи, прикметами і наслідками хліборобської праці відобразили найдавніші прислів'я та при-

Ототожнюючи себе з дорослими, моделюючи їхні стосунки, діти в іграх (особливо рольових) та іграшках засвоювали смисл трудової діяльності, відтворювали окремі її операції. Цікавим прикладом в цьому плані є цикл ігрових пісень – хороводів “А ми просо сіяли”, “Льон”, “Мак”.

Найперша “звукова інформація” в естетичну свідомість дитини входила з народною піснею. Все розпочиналось з пестування – колискових пісень, пестушок і потішок. Древньогрецьке слово “баюкати” означає не лише “умовляти”, а й “замовляти”. Колискові пісні перетворювались на своєрідні обереги, засновані на магичній силі впливу слова й музики, на їх умінні заспокоювати, оберегати, охороняти дитину від зла.

Великого значення надавали поєднанню слова й рухів, музики і пластики. Традиційні “ладки”, “сорока-ворона”, “дибки” перетворювались на гарний спосіб розвитку координації дитячих рухів (українська дитяча народна аеробіка), а скоромовки були надійним засобом розвитку мовлення, ліквідації її природних вад (українська народна логопедія).

Виділилася навіть певна регіональна “спеціалізація” мистецьких нахилів, уподобань, здібностей. Так, говорили:

- ***То не гуцул, що не грає.***
- ***То не дівка, що не вишиє милому сорочку та весільні рушники.***

За мальовничими розписами хати, різьбленими прикрасами ужиткових речей одразу впізнавали мешканця Поділля чи Центральної України, Буковини, Галичини, Таврійських степів. Притаманні кожному регіону особливості орнаментування і поєднання барв, виконавська техніка виростали з дитячої видумки й нестримної фантазії. Тонке розуміння українцями прекрасного завжди вражало далеких і близьких сусідів.

Отже, естетичне виховання передбачає художньо-естетичну освіченість і вироблення умінь творити прекрасне у

ні смаки дитини, збагачувала інформацією про різні види виробничої діяльності людини, традиції та звичаї, ритуали та уклад духовного життя. У давні часи в українців було узвичаєним і розглядалось як гарна манера та щирість душі подарувати дитині іграшку. Вірили, що вона приносить здоров'я та щастя, охороняє сон та спокій, а тому іграшку як оберег клали в колиску чи до ліжка поруч з малям. Не пройшла поза увагою народних вихователів і та деталь, що виховний потенціал дитячої іграшки прямо пропорційний її художній досконалості, естетичній виразності й майстерності виготовлення. Через це народні умільці прагнули до максимальної ідентичності її із справжньою річчю.

Народна іграшка – один з найдієвіших чинників національного виховання. Вона дає дитині уявлення про навколишній світ, про зло й добро, щастя і красу, є необхідним атрибутом всебічного гармонійного розвитку юної особистості, формування та збагачення її творчого потенціалу. Іграшка стимулює бажання дитини творити самому, оздоблювати, прикрашати, одухотворювати й робити прекрасним своє довкілля.

Народна педагогіка, окресливши завдання посилення творчого потенціалу особистості, досить правильно визначила й великі можливості в цьому дитячої гри. Рольові, сюжетні, спортивні, фантастичного й конкретно-прикладного, побутового та виробничо-господарського змісту, вони найбільше активізували пошуково-творчу сферу людини. Прилучаючись до цікавої для дитини ігрової діяльності, діти різного віку одночасно займаються художньою творчістю, вибудовують свій власний світ фантазії, вчаться прикрашати й оздоблювати речі, які використовують у грі. Багатосюжетна ігрова діяльність була перехідним містком від пасивно-констатуючого до художньо-творчого сприйняття дітьми довкілля: так зароджувались навички вишивання, малювання, ліплення, різьблення, виростала любов до співу, музики.

казки – своєрідні літописи народної педагогічної мудрості. Адже їх образність сприяла легшому засвоєнню настанов, порад, правил поведінки, що виражали народну мораль.

Пізнавати світ у його взаємозв'язках допомагав **усний фольклор**. Зокрема, загадки – важливий засіб розвитку у дітей розумових здібностей, кмітливості, спостережливості, асоціативного мислення. Найдавніші загадки відображають язичницьке розуміння природи і всесвіту. До спільної індоєвропейської фольклорної традиції належить текст-діалог, що складається із загадок (і відповідей на них) про сотворіння світу й людини, основні елементи космосу, небесні світила. Продовження цієї традиції простежується у східнослов'янських циклах загадок, особливо у новорічних загадках – відповідях.

Мудрою знахідкою педагогічного таланту народу є скоромовки – давнє начало народної логопедії.

Цікавий і своєрідний світ являють собою дитячі лічилки. Деякі з них просто дивовижні за лексичним складом і ритмікою. Крім своїх прямих функцій, лічилки і скоромовки, завдяки своєму несподіваному алогізму, виховували почуття гумору, були джерелом дитячого сміху та веселощів.

Цінним джерелом педагогічного досвіду східного слов'янства є **дитячий фольклор** – багатожанрова система, що складається із прозових, речитативних, пісенних та ігрових творів. До дитячого фольклору належать як творчість самих дітей, так і твори, що виконуються для дітей дорослими. Причина такого поділу в тому, що ігрові й ритміко-інтонаційні можливості дітей залежать від віку. У ранньому віці емоційний, моторний і розумовий розвиток дитини лежить цілком на обов'язку дорослих. Дорослі виконують для дітей раннього віку колискові пісні та різні забавлянки (утішки). Переважна їх більшість – жіночий репертуар.

Отже, названі вище так звані малі фольклорні жанри (прислів'я, приказки, загадки, скоромовки, лічилки) можна

без перебільшення вважати естетичною формою передачі новим поколінням узагальненого досвіду народу.

Тут доречно згадати філософську істину, що свідомість, відображаючи практику, є діяльним відображенням навколишнього світу і до того ж – творчим його відображенням (не просто “повторює” те, що існує або існувало, але показує те, чого не було і немає, але могло чи може бути). Розвивається один з найпоширеніших жанрів усної народно-оповідальної творчості – казки.

У казках бажане зображується як дійсне, і тому світ казки виявляється світом чудесної справедливості і добра. Динамізм сюжету, художня вигадка й розважальність роблять казку привабливою, а з огляду на це – могутньою виховною силою, важливою складовою частиною народної педагогічної культури. Через казку уявлення про добро і зло, моральні цінності, правила поведінки входять у свідомість дитини непомітно і стають внутрішнім надбанням. У цій особливості казок К. Д. Ушинський вбачав вияв педагогічного генію народу.

Як бачимо, первісні смислові значення народної педагогіки у справі естетичного виховання мають історичну тяглість. Сьогодні вони відтворюються у сім'ї, дошкільних закладах, початковій школі. Випробуваними засобами естетичного виховання є природа, праця, краса побуту, вироблення у дитини здатності розуміти й відчувати мистецтво, залучення її до активної художньої творчості.

Для розвитку творчої уяви дітей народна педагогіка використовувала **іграшку**. Дитячі іграшки сприяли духовно-практичному освоєнню дійсності. Перші іграшки були переважно копіями предметів побуту і праці хліборобів, вони допомагали зрозуміти світ дорослих і наслідувати його. Іграшки розвивали уяву дітей, розумово-аналітичні здібності. Крім того, саме іграшки мали значний вплив на формування естетичних уподобань дітей. Адже не випадково в розгалуженому понятійному апараті народних уявлень про

красу і по сьогодні збереглися такі порівняння: **“гарний, як лялька”**, **“одягнлась, як лялька”**, **“красива (або чепурненька) як іграшка”**.

Досить помітну групу дитячих іграшок становили писанки – пташині яйця, розписані за допомогою розтопленого воску, спеціального приладу (писарка) та барвників. Культ яйця, як уособлення таємниці зародження і продовження життя, виник ще на початку історії людського суспільства. В уявленні стародавніх персів, візантійців, греків, римлян яйце уособлювало джерело життя і Всесвіту. Є підстави вважати, що писанки не були тільки предметом забави дітей, а виконували функцію морально-естетичного виховання. У Карпатах існувало повір'я: поки люди розписують писанки, вони житимуть у мирі й злагоді. З давніх-давен тут зберігся звичай вирішувати дитячі конфлікти шляхом обміну писанками.

З примітивних фігурок людей, тварин, птахів з дерева, каменю або глини починалось формування морально-етичних і художньо-естетичних уявлень. Щоб створити іграшку, недостатньо було засвоїти якісь навички, володіти певними знаряддями праці. Головне – мати художню уяву, вміти відобразити у ручному витворі функціональне призначення.

У перші роки свого життя діти перебували переважно під опікою матерів, бабусь, сестер. Виготовлення іграшок було суто жіночою справою. З підручних матеріалів, ниток, ганчірок, тіста, сиру майстрували різні забавлянки. З часом така практика вдосконалювалась і набирала виразних відтінків мистецтва. Іграшкові речі стали прикрашатись вишивкою, розписом, забезпечувались спеціальним технологічним устаткуванням для свого виготовлення. Вони символізували предмети народно-побутового вжитку, відображали обрядові звичаї і особливості рідного краю.

Народні майстри правильно зауважували, що іграшкові речі – не просто забавлянки. Іграшка розвивала мову, художньо-творчу уяву, образне мислення, формувала естетич-

13. Василюк О. О. Народна педагогіка: колискові пісні, народні пісні, прислів'я, приказки // Розкажіть онуку. – 1998. – № 22. – С. 6-8.
14. Васильцова З.П. Мудрыя заповіді народної педагогіки: Заметки журналіста. – М.: Педагогіка, 1983. – 144 с.
15. Водолюб Н. О. Педагогіка та екологія: Природовідповідність у народній педагогіці та екологія як наука, як проблема і як предмет викладання у сучасній школі // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 8. – С. 39–40.
16. Волков Г. Н. Етнопедагогіка: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издат. центр “Академия”, 2000. – 176 с.
17. Волошина Н. Народна педагогіка і моральне виховання учнів // Шкільний світ. – 2001. – № 35 (вересень). – С. 4.
18. Горбунко С. Ідея народності в українській педагогіці: погляд у минуле на зламі тисячоліть // Початкова школа. – 1999. – № 7. – С. 10–15.
19. Григору А. Традиції та ідеали народної педагогіки в Україні // Писанка. – 1994. – № 3–4. – С. 26–28.
20. Грицюк Б. Модернізація системи освіти й етнопедагогіка // Рідна школа. – 1995. – № 5. – С. 61–62.
21. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: МП “Райдуга” – кооп. “Золоті ворота», 1992. – 524 с.
22. Гуменюк В, Руденко Ю. Державотворча місія українського козацтва: Рятівний феномен нашої незалежності // Освіта. – 1997. – № 90–91. – С. 24–31.
23. Гурін І. “Де живе жар-птиця?” – К.: Веселка, 1991.
24. Гурова О. М. Витоки українського народознавства: народна педагогіка // Виховання і культура. – 2001. – № 1. – С. 46–57.
25. Данусенко Н., Мацейків Т. Із народної скарбниці // Рідна школа. – 1996. – № 11 12. – С. 31–36.

26. Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990. – 13 с.
27. Дорошенко О. А. Из джерел народної педагогіки // Радянська школа. – 1990. – № 11. – С. 29-37.
28. Дровозюк Л. М. Підготовка дітей до праці в народних школах України в кінці XIX на поч. XX ст. / ВДПУ ім. М. Коцюбинського: Наук. зап. – Сер. Пед. і психол. – Вип.2. – Вінниця, 2000. – С. 151–153.
29. Духнович О. В. Народна педагогія // Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упоряд. О. О. Любар; За ред. В.Г.Кременя. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2003. – С. 200-205. – (Вища освіта XXI століття).
30. Дяченко Т. Ставлення до природи у дітей східних слов’ян // Шлях освіти. – 2002. – № 3. – С. 49–53.
31. Етнографія України: Програма та матеріали до підручника 8-9 кл. // Однокласник. – 1994. – № 3. – С. 7–30.
32. Євтух М. “Народна педагогія” Олександра Духновича // Освіта України. – 1999. – № 15-16 (21 квітня).
33. Єрохіна І. Традиційне родинне виховання // Початкова школа. – 1997. – № 5. – С. 88-95.
34. Жеруха З., Маключенко В. Українська етнопедагогіка і християнська мораль / Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: Збірник наукових праць. – Острого, 1998. – С. 262–266.
35. Звернення до батьків та освітян України: Науково-практична конференція “Сучасна козацька педагогіка” // Освіта. – 1997. – № 82–83.
36. Каюков В. Козацькі забави // Дивослово. – 1995. – № 1. – С. 58–60.
37. Каюков В. Цілющий еліксир козацької педагогіки // Рідна школа. – 1993. – № 1. – С. 10–12.

Навчально-методичне видання

Кіт Галина Григорівна
Тарасенко Галина Сергіївна

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПЕДАГОГІКА

Для студентів вищих навчальних закладів

В оформленні видання використано твори Т. Шевченка,
М. Приймаченко, К. Білокур, М. Тимченко, Т. Пати.

Редагування Т. Слободинської
Комп'ютерна верстка та художнє оформлення Р.Рудого

38. Коба Л. А. Як виховували дітей східні слов'яни – предки українців // Початкова школа. – 1994. – № 4. – С. 45–47.
39. Ковальчук О., Руденко Ю. Козацька педагогіка // Освіта. – 1991. – 18 червня.
40. Ковальчук О. Українське народознавство. – К.: Освіта, 1994.
41. Козак М. Козацько-лицарські традиції виховання // Народознавство. – 1996. – № 24. – С. 2.
42. Козак Н. Українська родинна педагогіка: минуле й сьогодення // Дошкільне виховання. – 2002. – №8. – С. 14–15.
43. Коломієць Ю. В. Використання традиційної землеробської обрядовості українського народу в трудовому вихованні восьмикласників // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 4. – С. 112–130.
44. Кониський О. Народна педагогіка // Дивослово. – 2000. – № 8. – С. 62–64.
45. Кононенко П. Українознавство: Підручник. – К.: Либідь, 1996. – 384 с.
46. Коротеєва В. О. Науково-педагогічні основи вивчення української народної педагогіки в вузі. – Ч. 1. – Миколаїв, 1994.
47. Коротеєва О. Д. Формування особистості вчителя засобами українознавства (1917–1930 рр.) // Дивослово. – 1997. – № 9.
48. Котляревський І. Наталка Полтавка // Твори. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 218–250.
49. Кузь В. Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З. О. Педагогіка народного календаря // Початкова школа. – 1994. – № 2. – С. 35–37.
50. Курпач А. З історії народної освіти запорізьких козаків. – Київ, 1993.
51. Кучерова О. Давні традиції виховання дівчини // Шкільний світ. – 1997. – № 5.

52. Лозко Г. Етнопедагогіка та дитячий фольклор / Лозко Г. Українське народознавство. – К., 1995. – С. 310–321.
53. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української педагогіки: Навчальник посібник для педагогічних навчальних закладів / За ред. М.Г.Стельмаховича. – К.: ІЗМН МО України, 1999. – 356 с.
54. Любар О., Федоренко Д. Мораль української народної віри та її виховне значення в дохристиянський період / Любар О., Федоренко Д. Історія педагогічної думки і освіти України. – Ч. 1. – К., 1993. – С. 64–70.
55. Любар О., Федоренко Д. Виховання, освіта, педагогічна наука і мова в Україні Докняжної доби / Любар О., Федоренко Д. Історія педагогічної думки і освіти України. – Ч. 1. – К., 1993. – С. 84–91.
56. Любар О., Федоренко Д. Роль писемності, вірування, побуту і обрядів у вихованні дітей праукраїнців / Любар О., Федоренко Д. Історія педагогічної думки і освіти України. – Ч. 1. – К., 1993. – С. 64–70.
57. Мазур П. І. Народ-вихователь, народ-педагог // Початкова школа. – 1994. – № 4. – С. 52–57.
58. Макаренко А. С. Книга для батьків. Лекції про виховання дітей. – К.: Рад. школа, 1972. – 336 с.
59. Маринчак С. Ю. Взаємозв'язок фізичного та духовного в традиціях українського народу / Традиції фізичної культури України: Збірник наукових статей / За ред. С. В. Кириленка та ін. – К., 1997. – С. 209–216.
60. Марушкевич А. А. Народна педагогіка і українознавство в спадщині І. Огієнка // Рідна школа. – 1994. – № 4. – С. 35–37.
61. Маслай Г. С. До джерел народної педагогіки // Радянська школа. – 1997. – № 5. – С. 6–10.
62. Маслюк Л. Від роду до народу: Родинне виховання засобами мистецтва слова // Українська мова і літературальному вихованні дітей] // Рідна школа. – 1995. – № 2–3. – С. 24–25.
163. Шевченко Т. Г. Кобзар / Вступ. ст. О. Гончара. Приміт. Л. Кодацької. – К.: Дніпро, 1985. – 640 с.
164. Шевченко Т. Г. Княжна // Шевченко Т. Г. Кобзар / Вступ. ст. О. Гончара. Приміт. Л. Кодацької. – К.: Дніпро, 1985. – С. 341–351.
165. Шевченко Т.Г. У нашій раї на землі... // Шевченко Т. Г. Кобзар / Вступ. ст. О. Гончара. Приміт. Л. Кодацької. – К.: Дніпро, 1985. – С. 480–482.
166. Шевчук В. Освіта в козацькі часи // Українська література в загальноосвітній школі. – 2002. – № 1. – С. 59–64.
167. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах // Рідна школа. – 1992. – № 5–6.
168. Ярещенко А. Етнокультура та історія шкільництва в Україні // Березіль. – 1997. – № 1–2.
169. Яценко Г. Родинне виховання засобами обрядовості // Рідна школа. – 1997. – № 7–8. – С. 14–18.
170. Яценко Т. Історичне коріння українського родинного виховання // Українська література в загальноосвітніх школах. – 2001. – № 3. – С. 26–30.
171. Яценко Т. Родинне виховання на засадах народної педагогіки // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 88–95.
172. Яцина Т. О. Народна педагогіка: Матеріал до уроку // Дивослово. – 1997. – № 1. – С. 21.

151. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Вибр. твори: У 2 т. – К.: Рад. школа, 1983. – Т.1. – С. 43–120.
152. Ушинський К.Д. Рідне слово // Вибр. твори: У 2 т. – К.: Рад. школа, 1983. – Т.2. – С. 271, 272.
153. Федоренко Д. Дитячий гумор як засіб виховання: Етнопедагогічна особливості дитячого сміху у виховному процесі // Початкова школа. – 1999. – № 4. – С. 46–47.
154. Франко І. Я. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва // Твори: У 50 т. – К., 1986. – Т. 46.
155. Фролова К. П. Фольклорна пам'ять як генофонд національно-образної світомості / Фольклор у духовному житті українського народу: Регіонально-наукові читання. – Львів, 1991.
156. Цьось А. Бойовитість духу, порив до життя: Система фізичного і психофізичного виховання запорізьких козаків // Рідна школа. – 1995. – № 1. – С. 5–10.
157. Цьось А. Національні традиції фізичного виховання // Рідна школа. – 1999. – № 10. – С. 23–27.
158. Цьось А. Традиції фізичного виховання в Україні // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 182–188.
159. Цьось А., Кліш І. Традиції родинного фізичного виховання в Україні // Рідна школа. – 2001. – № 7. – С. 29–32.
160. Черниш П. Вплив народної педагогіки на формування громадянина України // Рідна школа. – 1996. – № 10. – С. 37–41.
161. Шевцова О. В. Формування активної громадської позиції школяра на засадах етнопедагогіки // Позакласний час. – 2001. – № 10. – С. 13.
162. Шевченко П. І., Пекельна В. С. Тайним знанням навчаймося [Використання народної педагогіки в моту в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – № 3. – С. 17–20.
63. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Сучасна козацька педагогіка” // Освіта. – 1997. – 26 листопада – 3 грудня.
64. Мацейків Т. “Кожна травинка на своєму корені росте”. Українські народні традиції виховання дітей і молоді // Людина і світ. – 1995. – № 19. – С. 26–30.
65. Медвідь Л. А. Українська козацька педагогіка // Початкова школа. – 1996. – № 10. – С. 58–60.
66. Мишанич С. В. Система жанрів в українському фольклорі // Радянська школа. – 1990. – № 2. – С. 24–30.
67. Мишанич С. В. Що таке “фольклор”? // Радянська школа. – № 11. – С. 20–28.
68. Мітюков Б., Антоненко М., Скрипник М. Рідне слово і народне виховання в педагогічній спадщині К. Д. Ушинського // Початкова школа. – 1997. – № 3. – С. 49 – 51.
69. Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка: Навч. посібник. – Суми: ВТД “Університетська книга», 2005. – 176 с.
70. Народний календар і національна система виховання / Основи національного виховання / За ред. В. Г. Кузя, Ю. Д. Руденка., З. О. Сергійчук. – Умань, 1993. – С. 25–27.
71. Наумко В. І. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993.
72. Наш орієнтир – народна педагогіка: Методичні рекомендації для студентів спеціальності “Дошкільне виховання” / Укл. М. Г. Стельмахович. – К., 1993. – 44 с.
73. Не доводити радість до ейфорії: світоглядний принцип народності в підготовці вчителя // Рідна школа. – 1993. – № 3.

74. Никитин Б. П., Никитина Л. А. Мы, наши дети и внуки. – 3-е изд., доп. – М.: Мол. гвардия, 1989. – 303 с.
75. Новаківська Л. Олена Пчілка: “частіше доторкатися до народного джерела” // Рідна школа. – 1998. – № 4. – С. 14–16.
76. Орел Л. Родинне виховання: З народної педагогіки // Українська родина. – К., 2000. – С. 99–102.
77. Осипець Р. Школа та педагогічна думка в Київській Русі // Рідна школа. – 2001. – № 12. – С. 68–70.
78. Павлюк С.П. Українське народознавство. – Львів: Фенікс. – 1994.
79. Педагогіка народного календаря / Основи національного виховання / За ред. В. Г. Кузя, Ю. Д. Руденка, З. О. Сергійчук. – Умань, 1993. – С. 5–26.
80. Педагогіка народного календаря / Основи національного виховання: Концептуальні положення. – Ч.1. – К., 1993. – С. 6–37.
81. Педагогіка народознавства / Основи національного виховання: Концептуальні положення. – Ч.1. – К., 1993. – С. 37–60.
82. Педагогічне народознавство // Основи національного виховання / За ред. В. Г. Кузя, Ю. Д. Руденка, З. О. Сергійчук. – Умань, 1993. – С. 27–41.
83. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди / За ред. О. Г. Дзевєріна. – К.: Вища школа, 1972. – 246 с.
84. Петрук Л. П. Народні традиції в досвіді В. О. Сухомлинського // Початкова школа. – 1995. – № 9. – С. 57–59.
85. Підласий І. Розкуті тіні: Мудрість забутих пращурів // Рідна школа. – 1999. – № 6. – С. 12–21.
86. Постовий В. Г. Ціннісні орієнтації української сім'ї // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 111–117.
138. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К.: Наук. думка, 1974. – 150 с.
139. Таглін С. О. Родинна етноконфліктологія // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 117.
140. Тарасенко Г. С. Дивосвіт: уроки естетико-екологічної культури на матеріалах українознавства. – К.: МПП Центр “Київ”, 1995. – 209 с.
141. Тарасенко Г. С. До тополі, як до матері... // Відродження. – 1995. – № 2. – С. 3–6.
142. Тимчак Я. Народні традиції військово-фізичної підготовки карпатських опришків (кін. XVII – перша половина XVIII ст.) // Рідна школа. – 1998. – № 4. – С. 14–16.
143. Ткаченко І. Жива вода криниці: В. Сухомлинський про народну педагогіку // Освіта. – 1993. – 24 вересня.
144. Тютюнников А. Як люди вчилися, розуму набиралися // Дошкільне виховання. – 1993. – № 8. – С. 16–17.
145. Українська козацька педагогіка / Основи національного виховання // За ред. В. Г. Кузя, Ю. Д. Руденка, З. О. Сергійчук. – Умань, 1993. – С. 43–60.
146. Українська козацька педагогіка / Основи національного виховання: Концептуальні положення. – Ч.1. – К., 1993. – С. 60–84.
147. Українська козацька педагогіка. (Концепція творчої групи при Міністерстві освіти України) // Освіта. – 1992. – 1 вересня.
148. Українська національна система виховання / Основи національного виховання / За ред. В. Г. Кузя, Ю. Д. Руденка, З. О. Сергійчук. – Умань, 1993. – С. 61–108.
149. Українські народні прислів'я та приказки. – Харків: МОСТ-Торнадо, 2002. – 320 с.
150. Ухвала Всеукраїнської науково-практичної конференції “Сучасна козацька педагогіка”, яка відбувалася в Києві // Освіта. – 1997. – 26 листопада – 3 грудня.

125. Стельмахович М. Нащо клад, коли в сім'ї лад [Про українську етнопедагогіку] // Дошкільне виховання. – 1991. – № 12. – С. 3.
126. Стельмахович М. Українська козацька педагогіка // Народознавство. – 1997. – № 41–42.
127. Стельмахович М. Українська родина: сім'я і родинне виховання в Україні з початку ХХ ст. і донині // Рідна школа. – 1993. – № 4. – С. 14–17.
128. Стельмахович М. Український мовленнєвий етикет // Народознавство. – 1997. – № 38. – С. 3–4.
129. Стельмахович М. Українці про сім'ю, рід і родинне виховання // Дошкільне виховання. – 1992. – № 12. – С. 6–7.
130. Степанидин Б. І. Чи потрібна селянська педагогіка? // Рідна школа. – 1994. – № 4. – С. 31–33.
131. Струманський В. Педагогіка народно-побутового життя української людності: Посібник для вчителів українознавства // Рідна школа. – 1996. – № 9. – С. 33–50.
132. Струманський В. Структурний зміст виховного середовища української етнопедагогіки // Рідна школа. – 2000. – № 3. – С. 13–15.
133. Струманський В. П. Емпірична практика фізичного виховання через українські народні ігри та забави // Початкова школа. – 1996. – № 10. – С. 51–53.
134. Струманський В. П. Народно-побутові уявлення українців про становлення і розвиток особистості // Рідна школа. – 1994. – № 9. – С. 28–30.
135. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. – К.: Рад. школа, 1978. – 263 с.
136. Сухомлинський В. О. Обережно: дитина! // Вибрані твори: В 5-ти томах. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.5. – С. 422–426.
137. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори: В 5-ти томах. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.3. – С. 5–279.
87. Потапов С. Ю., Посохов О. Наукові основи лицарського гарту // Освіта. – 2002. – № 41 (21–28 серпня). – С. 5.
88. Проблеми української народної педагогіки в науковій спадщині Мирослава Стельмаховича: Матеріали Перших Всеукраїнських педагогічних читань. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 240 с.
89. Програма Всеукраїнської дитячо-юнацької організації “Молода Січ” // Освіта. – 1999. – № 7, 8 (3-10 лютого).
90. Репа Н. О., Субачов Ю. Є. Виховання моральної зрілості учнів засобами народної педагогіки // Рідна школа. – 2001. – № 8. – С. 29–52.
91. Рогальська Н. “Щоб зростали здорові тілом і духом” // Дошкільне виховання. – 1996. – № 7. – С. 12.
92. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. – К.: Рад. школа, 1991.
93. Романюк Я. Етнопедагогічні основи національного виховання засобами декоративно-ужиткового мистецтва Гуцульщини і Покуттям Визвольний шлях. – 2000. – № 3. – С. 100–106.
94. Роняк Т. Г. Народна педагогіка в творчій спадщині Огієнка / Миротворча діяльність школи і вузу. – Ч.2.х – Рівне, 1997. – С. 97–99.
95. Руденко Ю. Д., Мансі Є. О. Молоді – лицарську духовність: Форми і методи козацько-лицарського виховання // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 128–136.
96. Руденко Ю. Д. Народная педагогика и В. А. Сухомлинский // Советская педагогика. – 1991. – № 2. – С. 103–106.
97. Руденко Ю. Д. Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи // Рідна школа. – № 5. – С. 13–18.

98. Руденко Ю. З ім'ям Дайбога. [Про козацьку педагогіку і виховання молоді] // Освіта. – 1993. – 1 жовтня.
99. Руденко Ю. Козацька педагогіка // Освіта. – 1992. – 9 червня.
100. Руденко Юрій. Основи сучасного українського виховання. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.
101. Руденко Юрій. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність / Ю. Руденко, О. Губко. – К.: МАУП, 2007. – 384 с.
102. Рыжиков А. Учи дочку шелком шить: Сокровища народної педагогіки // Народное образование. – 1999. – № 7. – С. 147–150.
103. Сапіга В.К. Українські народні свята та звичаї. – К.: Знання. – 1993.
104. Сбруева А. А., Рисіна М. Українська народна педагогіка // Сбруева А. А., Рисіна М. Ю. Історія педагогіки в схемах, картах, діаграмах: Навч. посібник. – Суми, 2000. – С. 22.
105. Семенов О. М. Український фольклор: Навч. посібник. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. – 256 с.
106. Сивачук Н. Дитина у світогляді українського народу // Початкова школа. – 2000. – № 5. – С. 49–52.
107. Сковорода Г. С. Катехізис або Початкові двері до християнських чеснот. – Детройт – Торонто, 1963. – 18 с.
108. Скуратівський В. Г. Берег дитинства // Радянська школа. – 1991. – № 3. – С. 21–25.
109. Скуратівський В. Т. Берегиня: Художні оповіді, новели. – К.: Рад. письменник, 1987. – 278 с.
110. Скютіна В. І. До цілющих джерел (Досвід українського народу у природоохоронному вихованні дітей та молоді) // Рідна школа. – 1993. – № 6. – С. 38–40.
111. Скютіна В. І. За традиціями української народної педагогіки (Екологічне виховання школярів) // Початкова школа. – 1993. – № 1. – С. 22–24.
112. Стельмахович М. Виховний ідеал української народної педагогіки // Початкова школа. – 1998. – № 6. – С. 1–5.
113. Стельмахович М. Г. Волков про українську етнопедагогіку // Педагогічна газета. – 1996. – № 5.
114. Стельмахович М. Г. Григорій Сковорода і народна педагогіка // Початкова школа. – 1996. – № 1. – С. 47–50.
115. Стельмахович М. Г. Джерела вічні й невичерпні: Історія української етнопедагогіки // Рідна школа. – 1995. – № 12. – С. 10–14.
116. Стельмахович М. Г. Застосування ідей української етнопедагогіки в роботі вчителя початкових класів // Початкова школа. – 1994. – № 12. – С. 4–7.
117. Стельмахович М. Г. Методологічні засади української етнопедагогіки // Початкова школа. – 1998. – № 2. – С. 41–44.
118. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. – К.: Рад. школа, 1985. – 312 с.
119. Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство. – К.: Знання, 1991.
120. Стельмахович М. Г. Педагогіка народна і наукова // Освіта. – 1992. – 8 вересня.
121. Стельмахович М. Г. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX ст. / Українознавство: Посібник / Уклад. В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач. – К., 1994. – С. 213–223.
122. Стельмахович М. Г. Українська етнопедагогіка / Українознавство: Посібник / Уклад. В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач. – К., 1994. – С. 239–252.
123. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.
124. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка – К., 1996. – 288 с.